

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

הפקולטה למדעי הרוח והחברה

המחלקה להיסטוריה כללית

נושא החיבור: השימוש בפילי מלחמה באזור הים התיכון בעת העתיקה (מאות 4 – 2 לפנה"ס).

חיבור זה מהווה חלק מן הדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה"

שם התלמיד: עדו יהלום ת.ז. 035870336

שם המנחה: פרופ' אורי פוזננסקי

תאריך:

חתימת התלמיד:

תאריך:

אישור המנחה:

תאריך:

אישור יו"ר הועדה
המחלקתית ללימודי מוסמך

תקציר

פילי המלחמה של העת העתיקה שבו את דמיונם של חובבי היסטוריה צבאית עתיקה בעבר ובהווה. הקוראים במקורות העתיקים יכלו רק לדמיין את החיות העצומות האלה מסתערות אל תוך שורות הצבא והורגות כל העומד מולן. אולם, במשך מאות שנים הפילים לא היו מוכרים למלומדים האירופים. בהדרגה הם נחשפו לפילים אסייתיים ולפילי סוואנה אפריקאים. המלומדים נותרו במבוכה, פיל הסוואנה האפריקאי גדול מהאסייתי, בניגוד לכתבי ההיסטוריונים העתיקים שזיהו את האסייתי כגדול והחזק מהשניים.

חשיבה שגויה זו ליוותה את חוקרי ההיסטוריה הצבאית שהעבירו בשל כך ביקורת על המקורות העתיקים, ונמנעו מלעסוק בתחום פילי המלחמה. שינוי משמעותי חל במחצית המאה ה-20 עם ההכרות שהלכה וגברה עם הפילים באפריקה. נחשף שישנו זן נוסף של פילים באפריקה שהוא הקטן מבין שלושת הזנים, פיל היער. בעת העתיקה הללו היו כנראה נפוצים לאורך חופו המערבי של ים סוף, וכן בצפון-מערב אפריקה, ושימשו את המצרים והקרתגנים, ואחר כך אף את הרומאים והנומידים לצורכי מלחמה. נמצאה "החוליה החסרה" שסיפקה מענה לבעיית המקורות בעניין גודל הפילים.

סדרת מאמרים פורצי דרך בסוף שנות ה-40 של המאה ה-20 הביאה לפתיחת חקר נושא פילי המלחמה. האוורד הייז סקולרד (H. H. Scullard, 1903-1983), היסטוריון העת העתיקה המוערך, החליט עשרים שנה לאחר מכן לערוך את המחקר המקיף הראשון על נושא פילי המלחמה בעת העתיקה. ספרו, שיצא לאור בשנת 1974, מהווה עד היום את החיבור המקיף והמעמיק היחידי שנכתב בתחום זה. חוקר נוסף, הישראלי בצלאל בר כוכבא, פרסם ב-1976 ספר שעניינו הצבא הסלאוקי, וכן מאמרים על קרבות ספציפיים, ובהם התייחסות משמעותית לפילי המלחמה של ממלכה זו. מאז לא נכתב כמעט דבר בעל חשיבות בתחום פילי המלחמה או מלחמות הפילים. התעוררות שחלה לאחרונה במחקר נוגעת בקצרה בכמה סוגיות נקודתיות בתחום, אך לא מחדשת כמעט דבר.

המסגרת הכרונולוגית של עבודה זו מתחילה לאחר מות אלכסנדר בשנת 323 לפנה"ס. ניתן לתארך את התקופה בה השתתפו פילים בקרבות בצבאות השונים של אזור הים התיכון בין השנים שלאחר מות אלכסנדר ועד מחצית המאה ה-2 לערך לפנה"ס. עבור קרתגו התקופה קצרה יותר והיא רק במאה ה-3. עבור רומא, לעומת זאת, התקופה מתחילה רק בראשית המאה ה-2 ונמשכת מעט יותר, לכיוון סוף

המאה ה-2 לפנה"ס. התקופה כוללת את מלחמות הדיאדוכים והאפיגונים, המלחמות הסוריות, הפוניות (ה-1 וה-2), המקדוניות (ה-2 וה-3), ועוד.

עבודה זו מחולקת לארבעה חלקים. החלק הראשון הוא הקצר ביותר ומהווה הקדמה. נכללים בו המבוא ובו סקירה ספרותית ורקע היסטורי. פרק קצר ובו סקירת המקורות העתיקים של מלחמות הפילים ודיון בהם. לאחר הקדמה זו, העבודה מכילה שלושה פרקים המחולקים לתת פרקים לפי נושאים. הפרק הראשון עוסק בפיל עצמו, תכונותיו הטבעיות לאור מחקרים חדשים בתחום, השימוש הצבאי שנעשה בו בהודו העתיקה, הכשרתו הצבאית וכשירותו הפיסית, זיהוי נהגי הפילים, ודיון על השימוש בלוחמים ובמגדלים על גבו. הפרק השני, שהוא הארוך ביותר, עוסק במאפיינים השונים של מלחמות הפילים, שימוש טקטי בקרבות, היבטים אסטרטגיים ולוגיסטיים, ועוד. זאת תוך סקירת וניתוח השוואתי של כל קרבות הפילים בתקופה. הפרק האחרון הוא פרק קצר שעיקרו דיון בהפסקת השימוש בפילי מלחמה. לעבודה שלושה נספחים המהווים חלק בלתי נפרד ממנה, העוסקים בהרחבה בשלושה קרבות ספציפיים, ומאפיינים נוספים של קרבות פילים.

חלק מעבודה זו מתבסס על המחקר הקיים שהוא הבסיס לכל מחקר חדש, ובעיקר עבור עבודת מוסמך. אולם, לאור דלות המחקר והבעייתיות הרבה שבו, חלק מעבודה זו הוא מחקר עצמאי לאור המידע החדש על פילים וכן עיון מעמיק במקורות.

המחקר הקיים עוסק בתקופה, זירה או קרב ספציפיים ולא מציג התבוננות רחבה והשוואתית (מלבד סקולרד). בעבודה זו ערכתי מחקר השוואתי ובחנתי את כל קרבות הפילים בתקופה הנידונה. עיינתי במקורות הראשוניים העיקריים עיון ביקורתי ומשווה. לצד זאת, הבחנתי בין זירות הפעולה השונות והתקופות השונות, ועמדתי על ההבדלים ביניהן. יתר על כן, עבודה זו התבססה על מחקר רב תחומי שכלל מחקרים חדשים העוסקים בפילים בטבע ובשבי ותכונותיהם הפיסיולוגיות וההתנהגותיות, לצד מחקרים בהיסטוריה צבאית עתיקה ומחקרים שעניינם ביקורת המקורות.

סקולרד היה היחיד שערך בדיקה מקיפה ומעמיקה, ומצא את הדמיון ואת השוני בין זירות הפעולה השונות. עם זאת, ספרו מיושן במידת מה, ולאור המידע החדש על תכונות פילים, יש צורך בבחינה מחודשת של מסקנותיו. בנוסף, מאחר שמדובר בספר יחידי, אין עליו ביקורת ועד כה הוא התקבל ללא עוררין. מצב שכזה אינו בריא למחקר. יתר על כן, ישנן נקודות מסוימות שמחקרו לא נגע בהן.

לפיכך, עם כל הצניעות המתבקשת, הצעתי לאורך עבודה זו כמה הצעות ואף הגעתי לכמה מסקנות עצמאיות.

אחת המסקנות היא שפילי המלחמה היו בעיקר נקבות בוגרות. מסקנה זו לבדה מובילה להבנה שונה של תחום זה. הנקבות קטנות מהזכרים באופן ניכר, והפער בגודל הנקבות בין שני הזנים קטן מאד, בניגוד לפער הקיים בין הזכר האסייתי לאפריקאי. כמו כן, נקבות בוגרות, בניגוד לזכרים, לא עורכות קרבות אישיים, ובאופן כללי, הן רגועות יותר ונוחות לשליטה. מסקנות אלו מטילות ספק בחלק מתיאורי המקורות.

מסקנה נוספת, ההפוכה למקובל במחקר הקיים, היא שפילי המלחמה היו יעילים והשימוש בהם לא פסק מעצמו מתוך שיקול דעת המצביאים. לפי המחקר הקיים הפילים לא עמדו במבחן העלות מול התועלת. אני מציע בעבודה סיבה אחרת להפסקת השימוש בפילים והיא שרומא כפתה על אויביה, לאחר שהכניעה אותם, למסור את כל פיליהם ולא להחזיק עוד. רומא עצמה השתמשה בפילים זמן מה עד ששלטה ללא עוררין בכל מרחבי הים התיכון, ולא היה לה יותר צורך באמצעי לחימה זה.

מסקנה נוספת היא שבקרתגו, ואחר כך ברומא, נעשה שימוש רק בפילי יער אפריקאים שנהגים וצוותי הטיפול שלהם היו אפריקאים שחורים, ולא נעשה שימוש בפילים או בצוותים מהודו, כפי שהוצע במחקר הקיים. בהקשר לפילים האפריקאים, אני אף מציע שהיה קיים פער משמעותי בהכשרתם הצבאית בינם לבין הפילים בזירה ההלניסטית. לפיכך, רמת הביצוע שלהם בקרב הייתה לעיתים פחותה מזו של הפילים האסייתיים, אשר התבססו על הכשרה הודית ואנשי צוות הודים. חריג לכך הם פילי היער האפריקאים שהיו בידי התלמאים, אשר ככל הנראה עברו גם הם הכשרה מבוססת על המסורת ההודית, לפחות בראשית דרכם.

כמו כן, רוב המקורות העתיקים לא היו בקיאים בתחום פילי המלחמה, ולכן, לעיתים תיאוריהם למלחמות הפילים היו בעייתיים ולא הגיוניים. בנוסף לכך, שיקולים זרים חדרו לכתיבתם, כמקובל בעת ההיא, וחלקם הפריזו או הצניעו את תפקיד הפילים, או אף ייחסו להם פעולות השתוללות והרס לכוחותיהם שלהם שיתכן שלא היו.

מסקנות נוספות, וכן הצעות פחות מבוססות, יועלו בעבודה זו.

תוכן עניינים:

- רשימת תרשימים.....עמ' 2
1. הקדמה :
- א. מבוא.....עמ' 3 - 10
- ב. ההיסטוריונים העתיקים של מלחמות הפילים.....עמ' 11 - 16
2. פרק א': הפיל כאמצעי לחימה :
- א. תכונותיהם הפיסיולוגיות וההתנהגותיות של הפילים לאור המחקר המודרני.....עמ' 17 - 22
- ב. המסורת ההודית ללוחמת פילים.....עמ' 23 - 30
- ג. הכשרת הפילים וכשירותם הפיסית למלחמה באגן הים התיכון.....עמ' 31 - 38
- ד. נהגי הפילים.....עמ' 39 - 44
- ה. לוחמי הפילים והשימוש במגדלים.....עמ' 45 - 53
3. פרק ב': הפילים בצבאות אגן הים התיכון - מאפיינים, קרבות וטקטיקה :
- א. הזירה ההלניסטית : תקופת הדיאדוכים והאפיגונים.....עמ' 54 - 73
- ב. הזירה ההלניסטית : בית סלאוקוס.....עמ' 74 - 98
- ג. הזירה ההלניסטית : בית תלמי.....עמ' 99 - 107
- ד. הזירה הקרתגנית.....עמ' 108 - 143
- ה. הזירה הרומאית.....עמ' 144 - 157
4. פרק ג': סיום מלחמות הפילים :
- א. הדעה המקובלת במחקר.....עמ' 158 - 163
- ב. דיון על אי יעילות הפיל ומסוכנותו כסיבה לדעיכת השימוש בו.....עמ' 164 - 170
- ג. דיון על "אופיו ההפכך" של הפיל כתוצאה מאימון לקוי.....עמ' 171 - 177
- ד. סיום מלחמות הפילים ע"י רומא.....עמ' 178 - 180
5. סיכום.....עמ' 181 - 184
6. נספחים :
- א. נספח 1 : קרבות פראיטקנה וגביאנה : שחזור קרב.....עמ' 185 - 196
- ב. נספח 2 : הפילים בקרב רפיח לפי פוליביוס : 5. 84 – 85 : בחינה מחודשת.....עמ' 197 - 204
- ג. נספח 3 : פריסת הפילים בחזית והרגלים-הקלים שאיתם.....עמ' 205 - 213
7. ביבליוגרפיה.....עמ' 214 - 226

רשימת תרשימים:

תרשים 1 – צלחת מקמפניה בדרום איטליה.....עמ' 33

תרשים 2 – מטבעות ארד ממרכז איטליה.....עמ' 40

תרשים 3 – פסלון טרה-קוטה מפומפיי.....עמ' 41

תרשים 4 – מטבע ברקה מספרד.....עמ' 44

הקדמה

מבוא:

פילי המלחמה של העת העתיקה שבו את דמיונם של חובבי היסטוריה צבאית עתיקה בעבר ובהווה. הקוראים במקורות העתיקים יכלו רק לדמיין את החיות העצומות האלה מסתערות אל תוך שורות הצבא והורגות כל העומד מולן. במשך מאות שנים הפילים לא היו מוכרים למלומדים האירופים. הם ידעו על קיומם של פילים באסיה אך רק מעטים זכו לראותם. על פילים באפריקה הם שמעו ממגלי הארצות שאט אט חדרו אל תוככי היבשת השחורה, אך הם לא זכו לראותם. במאה ה-19 האירופים חדרו עמוק יותר לאפריקה והרפתקנים רבים, וביניהם ג'נטלמנים מלומדים, נתקלו בפילים ושאר חיות פרא. גם השליטה הבריטית על הודו והצרפתית על הודו-סין הביאה להכרות טובה יותר עם הפילים האסייתים.

אולם, הללו הכירו רק שני זנים, את הפיל האסייתי ואת פיל הסוואנה האפריקאי. פיל הסוואנה האפריקאי הוא גדל מימדים מהאסייתי, ונחשב לבעל החיים היבשתי הגדול ביותר. זה יצר בעיה לא פתורה עבור חובבי ההיסטוריה הצבאית העתיקה. המקורות העתיקים בפירוש חזרו וציינו שהפיל ההודי (כלומר, האסייתי) הוא הגדול מבין השניים. חשיבה שגויה זו ליוותה את חוקרי ההיסטוריה הצבאית שהעבירו בשל כך ביקורת על המקורות העתיקים, ונמנעו מלעסוק בתחום פילי המלחמה. דוגמה לכך ניתן למצוא בספרו הנודע של וויליאם טארן (W. W. Tarn, 1869-1957) העוסק בהתפתחות צבאית וימית הלניסטית. ספר זה משנת 1930 הוא סיכום סדרת הרצאות שערך טארן. בספרו, ישנו פרק שכותרתו "פרשים ופילים". אולם, לאחר 43 עמודים שעוסקים בפרשים, ישנם רק 7 וחצי עמודים על פילים, והעיסוק בהם כללי מאד ואף מבוסס על הדעה השגויה¹.

שינוי משמעותי חל במחצית המאה ה-20 עם ההכרות שהלכה וגברה עם הפילים באפריקה. מושל אוגנדה הבריטי, סר וויליאם גאורס (W. Gowers, 1875-1954), היה אינטלקטואל חובב לימודים קלאסיים ובקיא בפילים. הוא ערך מסעות צייד, מדד את גודלם של הפילים, ונחשף לעובדה שהפכה

¹ Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments* (Cambridge, 1930).

על פניה את התפישה המקובלת. ישנו זן נוסף של פילים באפריקה שהוא הקטן מבין שלושת הזנים, פיל היער. הללו היו נפוצים בתקופתו באזור אוגנדה וקונגו הבלגית. הוא הניח שבעת העתיקה הללו היו נפוצים צפונה יותר מאוגנדה לאורך חופו המערבי של ים סוף, וכן בצפון-מערב אפריקה. גאוורס מצא את "החוליה החסרה" שסיפקה מענה לבעיית המקורות בעניין גודל הפילים.

גאוורס כתב על כך סדרת מאמרים פורצי דרך בערוב ימיו בסוף שנות ה-40, והביא לפתיחת חקר נושא פילי המלחמה². עם זאת, עיקר עיסוקו היה בפילי היער האפריקאים. חוקר נוסף, שאף פרסם מאמר אחד יחד עם גאוורס, הוא האוורד הייז סקולרד (H. H. Scullard, 1903-1983). סקולרד, היסטוריון העת העתיקה המוערך, החליט עשרים שנה לאחר מכן לערוך את המחקר המקיף הראשון על נושא פילי המלחמה בעת העתיקה. ספרו, שיצא לאור בשנת 1974, מהווה עד היום את החיבור המקיף והמעמיק היחידי שנכתב בתחום זה³.

שני חלוצים נוספים בתחום חקר פילי המלחמה היו ריצ'רד גלובר (R. Glover) וריצ'רד פ. גלובר (R. F. Glover), אשר בשלושת מאמריהם בשנות ה-40 היו הראשונים (לצד גאוורס וסקולרד) שעסקו בתחום זה, אך מאמריהם קצרים ומסקנותיהם כלליות מאד. עם זאת, הם הציגו את הנושא, סקרו כמה קרבות פילים ושימושים טקטיים שונים, את המקורות וכו'⁴.

מלבד ספרו של סקולרד, המאגד בתוכו את המעט שנכתב עד אז (ומוסיף עליו רבות), לא נכתב מאז כמעט דבר בעל חשיבות בתחום פילי המלחמה או מלחמות הפילים. במחקרים מאוחרים יותר העוסקים בלוחמה עתיקה ניתן למצוא מדי פעם התייחסויות אגב מעטות לנושא, אם כי, גם הם נסמכים ברובם על מחקרו של סקולרד. לרוב, התייחסויות אלה הן קצרות וחוזרות על עצמן.

² Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", *African Affairs*, Vol. 46, No. 182 (1947), pp. 42-49.
Gowers, W., "African Elephant and the Ancient Authors", *African Affairs*, Vol. 47, No. 188 (1948), pp. 173-180. Gowers, W., & Scullard, H. H., "Hannibal's Elephants Again", *Numismatic Chronicle*, 6th Ser., Vol. 10 (1950), pp. 271-283.

³ Scullard, H. H., *The Elephant in the Greek and Roman World* (Cambridge, 1974). להלן: סקולרד

⁴ Glover, R., "The Elephant in Ancient War", *The Classical Journal*, Vol. 39, No. 5 (1944), pp. 257-269.
Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 49 (1948), pp. 1-11.
Glover, R. F., "Some Curiosities of Ancient Warfare", *Greece & Rome*, Vol. 19, No. 55 (1950), pp. 1-9.

לצד מחקרים כלליים אלה ישנה ספרות העוסקת במלחמות או קרבות ספציפיים (למשל המלחמות הפוניות או קרב כזה או אחר). חוקרים אלה, בבואם לתאר קרב או להסביר טקטיקה כלשהי שבהם היו מעורבים פילים, מתייחסים לעיתים לנושא זה. אך גם כאן, לרוב, ההפניה היא לסקולרד או ישירות למקורות ההיסטוריים, והטיפול בעניין הפילים נותר בדרי"כ ללא שינוי וחוזר על עצמו. לעיתים ניתן לזהות הימנעות מניתוח טקטי מעמיק של קרבות שבהם השתתפו פילים. ישנם אף מקרים בהם במהלך ניתוח טקטי של קרב בו השתתפו פילים, ההתייחסות לפילים היא קצרה מאד והעיסוק העיקרי הוא באלמנטים אחרים באותו קרב.

דוגמה בסיסית לכך ניתן למצוא בספרו הנודע של ג'ון לזנבי (J. F. Lazenby) על המלחמה הפונית ה-2. לזנבי פרסם את ספרו בשנת 1978 זמן קצר יחסית אחרי פרסום ספרו של סקולרד. בספרו יש רק הפניה אחת לסקולרד והיא כללית מאד. באופן כללי, בספרו הוא ממעט לנתח קרבות יבשתיים, והתייחסותו לנושא הפילים קצרה מאד. בספרו על המלחמה הפונית ה-1 שיצא לאור בשנת 1996, יש פרק קצר בשם "on elements and elephants" בן 12 עמודים, אך בו התייחסות קצרה בלבד לפילים. גם בספר זה ההפניה לספרו של סקולרד היא כללית מאד. העיסוק בקרבות יבשתיים הוא דל אף יותר מאשר בספרו הקודם, ועיקר העיסוק הטקטי הוא בניתוח קרבות ימיים.⁵

דוגמה נוספת היא סדרת מאמריו של אלברט דוויין (A. M. Devine) המנתחים קרבות פילים ספציפיים מהתקופה ההלניסטית. מאמריו עוסקים בעיקר במעשי הפלנקס, אופן פריסת האגפים, הטקטיקה הכללית שהופעלה בקרב, רוחב שורת הקרב, ועוד. אולם, בכל הקשור למעשי הפילים הניתוח של דוויין קצר, ואף לעיתים לא הגיוני. בחלק מהמקרים הוא אף מתעלם מהפילים.⁶

⁵ Lazenby, J. F., *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War* (Warminster, 1978). Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996).

⁶ Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gaza", *Acta Classica*, Vol. 27 (1984), pp. 31-40. Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985a), pp. 75-86. Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985b), pp. 87-96. Devine, A. M., "The Battle of the Hydaspes: A Tactical and Source-Critical Study", *The Ancient World*, Vol. 16 (1987), pp. 91-113.

חריג יחיד אולי הוא החוקר הישראלי בצלאל בר כוכבא, שבספרו הנודע משנת 1976 על הצבא הסלאוקי, וכן במאמרים העוסקים בקרבות ספציפיים, הוא התייחס לנושא הפילים בצבא זה. בזמן כתיבת הספר הוא לא הכיר את ספרו של סקולרד, ולפיכך, מסקנותיו עצמאיות.⁷

לאחרונה חלה התעוררות קלה בתחום זה. ההיסטוריון מייקל צ'רלס (M. B. Charles) פרסם סדרת מאמרים בשנים האחרונות בנושא פילי המלחמה, אולם עיסוקו הוא פילים אפריקאים בלבד. פיליפ ראנס (P. Rance) גם הוא לוקח חלק בחידוש המחקר בשני מאמרים שפרסם. ניתן אף לציין את כריסטופר אפלט (C. Epplert) שפרסם מאמר בנושא. אולם, חלק מהמאמרים של השלושה עוסקים בתקופה מאוחרת יותר, ואלה העוסקים בתקופתנו, הם כלליים מאד או נקודתיים מידי. ניתן אף לציין את ג'ייקוב אדוארדס (J. Edwards) שפרסם מאמר על פילי חניבעל. אולם, מאמרו לא לגמרי ברור, ועוסק, בין השאר, בשאלה הלא היסטורית, "מה היה קורה אילו" לחניבעל היו פילים באיטליה לכל אורך המלחמה הפונית ה-2.⁸

מצבו הדל של תחום חקר פילי המלחמה באזור הים התיכון היה אחד ממקורות המוטיבציה שלי לקחת על עצמי משימה זו. בעבודתי זו, אני מעוניין לעמוד במספר יעדים. הראשון, הצגת הנושא, תיקופו, דיון במקורות ובמחקר. יעד שני הוא דיון בפיל עצמו, זאת תוך שימוש במחקר רב תחומי הכולל את חקר הפילים בטבע ובשבי, מחקרים על השימוש בפילים בהודו העתיקה, חקר ההיסטוריה הצבאית, נומיסמאטיקה וכמובן, המקורות הראשוניים. יעד נוסף, הוא סקירת כל קרבות הפילים בתקופה הנידונה, וניתוחם לאור המקורות והמחקר הקיימים. לבסוף, מטרתי היא להציג תמונה

⁷ להלן: בר כוכבא (1976). Bar Kochva, B., *The Seleucid Army* (Cambridge, 1976).

⁸ Charles, M., "Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius 5.84-5", *The Classical Quarterly*, Vol. 57, No. 1 (2007), pp. 306-311. Charles, M. B., Rhodan, P., "Magister Elephatorum: A Reappraisal of Hannibal's Use of Elephants", *The Classical World*, Vol. 100, No. 4 (2007), pp. 363-389. Charles, M. B., "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, No. 3-4 (2008), pp. 338-362. Rance, P., "Elephants in Warfare in Late Antiquity", *Acta Antiqua Hungaria*, Vol. 43, No. 3/4 (2003), pp. 355-384. Rance, P., "Hannibal, Elephants and Turrets in Suda θ 438 [Polybius Fr. 162B]: An Unidentified Fragment of Diodorus", *Classical Quarterly*, Vol. 59, No. 1 (2009), pp. 91-111. Epplert, C., "War Elephants in the Hellenistic World", in: W. Heckel, L. Tritle & P. Wheatley (eds.), *Alexander's Empire: Formulation to Decay* (Claremont, Cal., 2007), pp. 209-232. Edwards, J., "The Irony of Hannibal's Elephants", *Latomus*, Vol. 60, No. 4 (2001), pp. 900-905.

מלאה ועדכנית יותר, ככל שניתן, לשימוש בפילי מלחמה בעת העתיקה, לטקטיקה, ליעילותם בקרב, למאפיינים ייחודיים, ולהפסקת השימוש בהם.

המסגרת הכרונולוגית של עבודה זו מתחילה לאחר מות אלכסנדר בשנת 323 לפנה"ס.⁹ ניתן לתארך את התקופה בה השתתפו פילים בקרבות בצבאות השונים של אזור הים התיכון בין השנים שלאחר מות אלכסנדר ועד מחצית המאה ה-2 לערך. עבור קרתגו התקופה קצרה יותר והיא רק במאה ה-3. עבור רומא, לעומת זאת, התקופה מתחילה רק בראשית המאה ה-2 ונמשכה מעט יותר, לכיוון סוף המאה ה-2.

אלכסנדר נחשף לפילי מלחמה בהודו, נלחם נגדם וניצח¹⁰. בסופו של דבר קיבל כ-200 פילים הודים אשר איתם שב לבבל¹¹. בנוסף לפילים שהביא אלכסנדר, מקדוני בשם אאודמוס הביא מהודו, שנים ספורות לאחר מכן, כ-120 פילים, והצטרף עימם לצבאו של אאומנס מקרדיה במלחמתו נגד אנטיגונוס מונופתלמוס. לאחר שאאומנס הפסיד, הוא ואאודמוס הוצאו להורג, והפילים שנישבו התווספו לאלה של אנטיגונוס¹². פילים אלו שהביא אלכסנדר ובנוסף אלו שהביא אאודמוס היו הפילים הראשונים שהיו בראשות הדיאדוכים במלחמותיהם. לאחר מכן, הסלאוקים המשיכו להביא את פיליהם ישירות מהודו (או דרך בקטריה כמתווך)¹³. התלמאים, ששלטו במצרים, התחילו בימי תלמי ה-2 (לאחר שנת 280 לערך) להביא פילי-יער אפריקאים מחופי אפריקה שלאורך ים סוף¹⁴. מעט לאחר התלמאים,

⁹ כל התאריכים בעבודה זו הם מלפני הספירה הנוצרית, אלא אם צוין אחרת. כמו כן, לא אכנס כאן לדיונים לגבי התיארוך, אלא אציג את התאריכים כפי שמצאתי בספרות.

¹⁰ לראשונה ראה אלכסנדר פילים בקרב גאוגמלה אך הללו לא השתתפו בקרב (15 פילים הודים). לגבי קרב גאוגמלה המקור הטוב ביותר: אריאנוס: אנבסיס: 3. 11. ההיתקלות הממשית בפילים הייתה רק בהודו. ניצחונו הגדול בהודו היה בקרב על נהר ההידספס נגד המלך פורוס ופיליו. לפי אריאנוס: אנבסיס: 5. 15. 4 - 5 לפורוס 200 פילים, לפי דידורוס: 17. 87. 2 לפורוס 130 פילים, ולפי קורטיוס רופוס: 8. 13. 6 רק 85 פילים. לגבי ניתוח קרב ההידספס וביקורת מקורות ראה: Devine, A. M., "The Battle of the Hydaspes: A Tactical and Source-Critical Study", *The Ancient World*, Vol. 16 (1987), pp. 91-113.

¹¹ סקולרד, עמ' 74.

¹² הצטרפות אאודמוס ופיליו אל אאומנס אצל דידורוס: 19. 14. 8.

¹³ בר כוכבא (1976), עמ' 77, 79.

¹⁴ סקולרד, עמ' 126 - 131. ומחקר חדש ומעמיק יותר: Casson, L., "Ptolemy II and the Hunting of African Elephants", *Transactions of the American Philological Association* (1974-), Vol. 123 (1993), pp. 247-260.

הקרתגנים התחילו להביא פילי-יער אפריקאים מצפי-מע' אפריקה¹⁵. הרומאים היו האחרונים שהשתמשו בפילי מלחמה. הללו התחילו להשתמש בפילי-יער אפריקאים לאחר שהכריעו את הפונים ובעצם לקחו מהם את הפילים. מתישהו לקראת סוף המאה ה-2 הסתיימו מלחמות הפילים, והשימוש בהם לצורכי מלחמה נגמר. ידוע לנו על שני מקרים בודדים וחריגים שבמהלכם, בקרבות שהתנהלו בצפון אפריקה, עוד נעשה שימוש בפילי מלחמה. האחד בשנת 108 במרד יוגורתא, והשני בשנת 46 במלחמת האזרחים הרומאית.

עבודה זו מחולקת לארבעה חלקים בהתאם ליעדים שהצבתי. החלק הראשון הוא הקצר ביותר ומהווה הקדמה. נכללים בו המבוא ובו סקירה ספרותית ורקע היסטורי. פרק קצר ובו סקירת המקורות העתיקים של מלחמות הפילים ודיון בהם. לאחר הקדמה זו, העבודה מכילה שלושה פרקים המחולקים לתת פרקים לפי נושאים. הפרק הראשון עוסק בפיל עצמו, תכונותיו הטבעיות, השימוש הצבאי שנעשה בו בהודו העתיקה, הכשרתו הצבאית וכשירותו הפיסית, זיהוי נהגי הפילים, ודיון על השימוש בלוחמים ובמגדלים על גבו. הפרק השני, שהוא הארוך ביותר, עוסק במאפיינים השונים של מלחמות הפילים, שימוש טקטי בקרבות, היבטים אסטרטגיים ולוגיסטיים, ועוד. זאת תוך סקירת וניתוח כל קרבות הפילים בתקופה. הפרק האחרון הוא פרק קצר שעיקרו דיון בהפסקת השימוש בפילי מלחמה. לעבודה שלושה נספחים המהווים חלק בלתי נפרד ממנה, העוסקים בשלושה קרבות ספציפיים ובמאפיינים נוספים של קרבות פילים.

הפרק השני הוא כאמור הארוך ביותר ובנוי לפי הזירות והתקופות השונות של מלחמות הפילים. כל תת פרק מתחיל בתיקוף השנים בו יעסוק ובמקורות ההיסטוריים לתקופה. לאורך תת הפרק יהיה דיון במאפיינים שונים לשימוש בפילים בתקופה/זירה זו, וכן סקירת הקרבות לפי סדר כרונולוגי. הקורא יוכל לעקוב שלב שלב אחר ההתרחשויות ההיסטוריות בתקופה/זירה הרלוונטית בכל תת פרק. לפיכך, לא מצאתי לנכון לכתוב פרק נפרד על הרקע ההיסטורי בראשית העבודה, דבר שעלול, לדעתי, לא להוסיף דבר מלבד אריכות וחזרה מיותרת.

חלק מעבודה זו מתבסס על המחקר הקיים שהוא הבסיס לכל מחקר חדש, ובעיקר עבור עבודת מוסמך. אולם, לאור דלות המחקר והבעייתיות הרבה שבו, חלק מעבודה זו הוא מחקר עצמאי לאור

¹⁵ סקולרד, עמ' 146 - 148.

המידע החדש העוסק בתכונותיו הטבעיות של הפיל. כמו כן, המחקר הקיים עוסק בתקופה, זירה או קרב ספציפיים ולא מציג התבוננות רחבה והשוואתית (מלבד סקולרד). לאחר שערכתי בדיקה ועיון במבט רחב על כל קרבות הפילים, המקורות העתיקים, והזירות השונות, ערכתי ביניהם השוואות והגעתי למסקנות, אשר בחלק מהמקרים היו שונות מאלו של המחקר הקיים. כאמור, מלבד ספרו של סקולרד, אין בחינה השוואתית ומקיפה של כל תחום פילי המלחמה ומלחמות הפילים. מאמרים מסויימים התייחסו לכך בעבר בקצרה ובכלליות יתר. סקולרד היה היחיד שערך בדיקה מקיפה ומעמיקה, ומצא את הדמיון ואת השוני בין זירות הפעולה השונות. עם זאת, ספרו מיושן במידת מה, ולאור המידע החדש על תכונות פילים בטבע ובשבי, יש צורך בבחינה מחודשת של מסקנותיו. בנוסף, מאחר שמדובר בספר יחידי, אין עליו ביקורת ועד כה הוא התקבל ללא עוררין. מצב שכזה אינו בריא למחקר. יתר על כן, ישנן נקודות מסוימות שמחקרו לא נגע בהן. לפיכך, עם כל הצניעות המתבקשת, הצעתי לאורך עבודה זו כמה הצעות והגעתי לכמה מסקנות עצמאיות.

ברצוני להציג כמה היבטים טכניים בעבודה. כל ההפניות הביבליוגרפיות נעשו בהערות השוליים באופן המקובל, מלבד שתיים אותן בחרתי להציג בקיצור ובעברית מאחר שהן חוזרות פעמים רבות לאורך העבודה. ההפניה הראשונה היא לספרו סקולרד אשר אותה כתבתי בעברית: סקולרד, וציון מספרי עמודים. ההפניה השנייה היא לספרו של בר כוכבא על הצבא הסלאוקי, אשר אותה כתבתי בעברית: בר כוכבא (1976), וציון מספרי עמודים. שתי הפניות נוספות נכתבו בקיצור אך רק בנספח 1 כי בו הן חוזרות רבות. אלו הם שני מאמריו של דוויין העוסקים בקרבות ספציפיים שנידונים בנספח. אותם כתבתי בעברית: דוויין (1985a) ודוויין (1985b), וציון מספרי העמודים. בשל ריבוי הערות השוליים בעבודה, בחרתי להתחיל מחדש את מספור ההערות בכל תת פרק, למטרות נוחות.

מילים וביטויים ביוונית כתבתי בשפת המקור, אך בכמה מקומות כתבתי תעתיק לאותיות לטיניות בגופן *Calibri* נטוי. מילים וביטויים בלטינית, וכן שמות אנשים רומאים או הלניסטים, כתבתי באותיות לטיניות בגופן *Calibri* רגיל. שמות מודרניים, ביטויים באנגלית, וציטוטים באנגלית כתבתי באנגלית בגופן *Times New Roman*.

ההפניות למקורות הראשוניים נעשו כולן בעברית לצורך בהירות ונוחות. בחלק מהמקרים תרגמתי את שם היצירה לעברית, למשל: אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*. אך בחלק מהמקרים הותרתי את השם המקובל בלטינית באותיות עבריות, למשל: אפיאנוס: *היספניקה*. אינני חובב קיצורים ביבליוגרפיים, ומאחר ובכל מקרה אין מדובר ביצירה באנגלית, וברוב המקרים אף לא בלטינית אלא ביוונית, אינני מוצא מקום לכותבה בקיצור אנגלי או לטיני בעבודה הכתובה עברית.

השתמשתי בתרגומים לאנגלית לקריאת המקורות ולעיתים השוואתי בין תרגומים כשהיה צורך לאתר תרגום מונח ספציפי הקשור לפילים. בכל מקום בו השתמשתי בתרגום לעברית לקריאת הנרטיב השוטף (למשל הביוגרפיות של פלוטרכוס וההיסטוריה של פוליביוס ספרים 1 – 6 המתורגמים לעברית), השתמשתי גם בתרגום לאנגלית לנושאים הנקודתיים ולתיאור הקרבות. בחלק מהמקרים נעזרתי בטקסט בשפת המקור כדי לעמוד על שימוש במונח כלשהו. רוב התרגומים לקוחים ממהדורות Loeb השונות, אך כאמור, ישנם גם תרגומים אחרים, כפי שמצוין ביבליוגרפיה. במהדורות Loeb השתמשתי לעיתים בגרסה הקשיחה שבספריה ולעיתים בגרסה האינטרנטית באתרים השונים (בעיקר אתר פרסאוס ואתר לקוס קורטיוס). רק מקור אחד מכל המצוינים בעבודה זו לא קראתי בעצמי אלא נעזרתי רק במה שנכתב עליו בספרות, וזהו חיבורו של זונרס, אשר לא מצאתי לו תרגום לאנגלית. את שאר המקורות קראתי כמובן בעצמי, חלקם בקצרה רק את הפרקים הרלוונטיים. אך את המקורות העיקריים של עבודה זו קראתי בהרחבה, על מנת לעמוד על הנרטיב, המינוחים, רצף הקרבות וכו' המופיעים בהם. באופן זה קראתי את פוליביוס ודיודורוס במלואם (הספרים הרלוונטיים), ובמידה דומה (אך פחותה) גם את ליויוס ואפיאנוס (הספרים הרלוונטיים).

את מחקרי ערכתי במשך זמן רב, יותר ממה שחשבתי בראשיתו. כל תשובה שמצאתי העלתה שאלות חדשות. כל רעיון שהעליתי הצריך בדיקה חוזרת, חזרה לאחור, ופתיחת סוגיות שכבר חשבתי אותן למטופלות. עם זאת, שאבתי הנאה רבה מהעיסוק במקורות, ומלימוד העת העתיקה על היבטיה הצבאיים. עבודה זו שלפניכם היא פרי מחקרי הארוך.

ההיסטוריונים העתיקים של מלחמות הפילים:

המקורות הרלוונטיים ששרדו מהעת העתיקה הם כולם מאוחרים לתקופה הנדונה. הראשיים בהם הם פוליביוס ממגלופוליס (מאה 2 לפנה"ס) ודיודורוס מסיציליה (מאה 1 לפנה"ס) אשר הם גם האיכותיים והמהימנים ביותר מבחינת תיאורי הקרבות. פוליביוס, היסטוריון צבאי, תיאר בהרחבה את התקופה שאותה הוא כינה ההיסטוריה האוניברסאלית, כלומר משנת 218 לערך ועד מחצית המאה ה-2, שהיא סוף תקופת מלחמות הפילים. כמו כן, הוא תיאר יותר בקצרה את השנים שקדמו לכך ובעיקר את המלחמה הפונית ה-1 (החל משנת 264) הרלוונטית לענייננו¹.

פוליביוס היה היסטוריון שקדן וביקורתי מאד, מלומד וחקרן. הוא יצא אל השטח וערך "בדיקת היתכנות", כלומר, האם התיאור שבמקור שמולו אפשרי וסביר. פוליביוס היה בקיא בענייני טקטיקה, אסטרטגיה ופוליטיקה, ובעצמו היה קצין פרשים בצעירותו. במהלך חייו נלקח כבן ערובה לרומא ושם חי שנים רבות בבית אמיליוס פאולוס והתיידד עם בנו (שאומץ ע"י משפחת הסקיפיוני), פובליוס קורנליוס סקיפיו אמיליאנוס. כך נחשף לעדויות ממקור ראשון וכן לתיעוד כתוב רב מאחר וככל הנראה היתה לו גישה לארכיון המשפחתי של הסקיפיוני, לארכיון באכאיה ואולי אף לארכיון של רומא.

פוליביוס ראיין עדים ובעצמו היה עד לחלק מהמאורעות (אך מעולם לא היה עד למלחמות פילים). פוליביוס השתמש במקורות רבים ממקומות שונים, ביניהם חיבורים של היסטוריונים קודמים, תעודות, עדויות ואף מעט כתובות, הצליב ביניהם, בחן אותם בקפידה והסיק מסקנות בעצמו. לפיכך, מקובל לראות בו היסטוריון אמין אשר תיאוריו טובים ואם אינו משוכנע בתיאור מאורע כלשהו הוא

¹ המלחמה הפונית ה-1 מתוארת בספר ה-1 של ה"היסטוריה" של פוליביוס. הספר ה-2 הוא המשך ההקדמה להיסטוריה האוניברסאלית המתחילה בספר ה-3. ספרים 3 – 5 עוסקים במאורעות השנים 220 – 216 ומסתיימים באיטליה בניצחון חניבעל בקאנאי, ובמזרח בקרב רפיח וסיום המלחמה הסורית ה-4. חמשת הספרים הראשונים שרדו במלואם. מהספר ה-6 שרד כמחצית הספר אך אין בו עיסוק בקרבות פילים. שאר הספרים פרגמנטריים מאד. ספרים 7 – 29 מכסים את התקופה שבין השנים 215 - 168 בהיסטוריה העולמית (מהם לא שרדו כלל ספרים 17 ו-19). ספרים 30 – 40 מכסים את השנים 167 – 144 (מהם לא שרד ספר 37), חלק זה של חיבורו החליט פוליביוס לכתוב רק בשלב מאוחר מאד, והוא לא היה בתוכנית המקורית. ככל הנראה החיבור כולו פורסם רק לאחר שנת 145. ראה: Walbank, F. W., "Polybius' Last Ten Books", *Historiographia Antiqua* (1977), pp. 139-140.

מציין זאת². עם זאת, חשוב לציין שתיאורי פוליביוס לא נטולי בעיות, בעיקר בכל הקשור לקרבות הפילים.

דיודורוס, באופן כללי, פחות מהימן מפוליביוס אך עבור ראשית התקופה הרלוונטית לענייננו הוא השתמש בהירונימוס מקרדיה, אשר נחשב לאמין מאד³. באמצעות הירונימוס, דיודורוס תיאר את תקופת הדיאדוכים שבין מות אלכסנדר לקרב איפסוס בשנת 301 (שיתכן שהירונימוס נכח בו) בספרים 18 – 20 של חיבורו "הספרייה" אשר שרדו בשלמותם.

הירונימוס היה קצין מטה של אאומנס מקרדיה, אחד המצביאים החשובים בשנים הראשונות של תקופה זו. הוא לחם בקרבות, השתתף בדיונים צבאיים ופוליטיים, נחשף למסמכים (אשר את חלקם הוא עצמו כתב) והיה בקיא בענייני הטקטיקה והאסטרטגיה של תקופתו. לאחר שאאומנס הוצא להורג, הירונימוס צורף לאנטיגונוס מונופתלמוס ובעיקר לבנו דמטריוס ה-1 פוליאורקטס. הוא שירת תחת שלושת המלכים הראשונים של השושלת האנטיגונית במשך שנים רבות ולבסוף פרש וכתב את חיבורו הסוקרים כ-50 שנות היסטוריה (323 – 272 לערך לפנה"ס).

מהימנותו גבוהה, הוא השתמש במסמכים רבים ובעדויות רבות, הוא תשאל חיילים וקצינים, ראה במו עיניו, והיה בלב קבלת ההחלטות בחלק מהמקרים. הכרותו עם האישים הבולטים של התקופה והשתתפותו כדרג בכיר במאורעות רבים, לצד חקרנותו ועבודתו היסודית והמלומדת, הופכות אותו למקור הטוב ביותר לתקופה זו⁴.

דיודורוס השתמש בו כמקור עיקרי, ולעיתים אף יחידי, בתיאורי הקרבות ובנרטיב השוטף של ספרים 18 - 20⁵. עם זאת, במספר מקומות דיודורוס השתמש במקור עיקרי אחר. כך היה בתיאוריו את מעשי תלמי ה-1 במצרים, אשר בהם הוא נעזר במקור מצרי כלשהו, וכן התייחסותו החיובית הכללית

² Walbank, F. W., *Philip V of Macedon* (Cambridge, 1967, c. 1940), pp. 279-280. Also: Grant, M., *Reading the Classical Historians* (New York, 1992), pp. 149-151. יש לציין, שלדעת שימרון, לפוליביוס לא הייתה גישה מלאה לארכיונים ברומא. ראה: שימרון, בנימין, "פוליביוס האיש וההיסטוריון", דוד אשרי (עורך), *לא לשם שעשוע בלבד: היסטוריוגרפיה יוונית (ירושלים, תשס"ו)*, עמ' 313.

³ Hornblower, J., *Hieronymus of Cardia* (Oxford, 1981), p. 16

⁴ *Ibid.*, pp. 1, 3, 10-17, 37-38.

⁵ *Ibid.*, pp. 3, 17, 37-39, 63.

לשולת התלמאית, ככל הנראה, התבססה על מקורות מצריים⁶. עבור התקופה שבין השנים 220 – 146 (בעיקר ספרים 28 – 32 לערך), אשר רלוונטית לענייננו, דיודורוס כנראה שאב בעיקר מפוליביוס, אך מספרים אלה שרדו רק פרגמנטים בודדים⁷.

דיודורוס לא היה היסטוריון חוקר כפוליביוס אלא מלקט ומתקצר (compiler) ששאף לכתוב חיבור שיכול לשמש כמעין ספריה מומלצת⁸. שיטת עבודתו הייתה לעקוב אחר המקור העיקרי כמעט ללא שינוי משמעותי, לעשות לו פרפראזה או פשוט להעתיק ממנו (כולל מקרים של העתקת הפניות)⁹. טיטוס ליווס (מאה 1 לפנה"ס) מהווה גם הוא מקור חשוב לתקופה, בעיקר כשהוא נעזר בחלקים של פוליביוס שלא שרדו. כעדות לפוליביוס הוא חשוב מאד (אך ניתן למצוא אצלו שגיאות בתרגומם הלטיני של מונחים ביוונית או טעויות הנובעות מאי הבנה), אבל כשהוא משתמש במקורות אחרים איכותו נמוכה יותר בדרי"כ¹⁰. ליווס לא היה היסטוריון חוקר ולא היה מומחה בעניינים צבאיים ובעצמו מאוחר לתקופה הנידונה. הוא לא נעזר במסמכים מהארכיון של רומא, ולרוב עבד על פי מקור

⁶ Ibid, pp. 49-59.

⁷ Ibid, p. 29. Also: Meister, K., "Diodorus Siculus", *Pauly*, Vol. 4 (2004), pp. 444-445.

⁸ Ibid, pp. 23-24.

⁹ לפי הורנבלאוור, ראה: Rubincam, C., "Did Diodorus Siculus Take Cross-References From His Sources?", *The American Journal of Philology*, Vol. 119, No. 1 (1998), p. 82. חשוב לציין, כי במאמרה רובינקם מוכיחה כי העתקת ההפניות היא פחות נפוצה ממה שחשבו. כמו כן, חוקר בשם דרווס טען כי דיודורוס לא סתם מעתיק "עיוור" מהמקור. הוא אמנם עבד על פי מקור מרכזי אך שינה את הניסוחים והוסיף מסגנונו בשל שוני בתפישה המוסרית בינו לבין המקורות שלו, לטובת הנאת הקוראים: Drews, R., "Diodorus and His Sources", *The American Journal of Philology*, Vol. 83, No. 4 (1962), p. 385.

¹⁰ חיבורו של ליווס, "מאז יסוד העיר" (Ab Urbe Condita), הכיל 142 ספרים. שרדו בשלמותם ספרים 1 – 10 שאינם רלוונטיים לענייננו, וספרים 21 – 45 העוסקים במאורעות המלחמה הפונית ה-2 ועד ימי פרסאוס מלך מוקדון (שנים 218 – 167 לפנה"ס). ספרים 21 – 30 עוסקים במלחמה הפונית ה-2, ובראשיתם, המקור המרכזי לפעילות צבאית הוא קואליוס אנטיפטר (Coelius Antipater) אך מספר 24 ועד 30 יש שימוש הולך וגובר בפוליביוס בכל הקשור לעניינים אלה. עבור ספרים 31 – 45, בכל הקשור למזרח ההלניסטי, המקור העיקרי הוא פוליביוס ולצידו (לכל הקשור ברומא) האנליסטים הרומים המאוחרים (מהמאה 1 לפנה"ס) ולריוס אנטיאס (V. Antias) וקלאודיוס קוואדריגריוס (C. Quadrigarius). הספרים האחרים שרדו באופן פרגמנטרי במסגרת תקצירים מאוחרים (priochae) שקשה לסמוך על מהימנותם. ראה: Briscoe, J., "Livius", *OCD*, pp. 877-879. Also: Fusillo, M., Schmidt, P. L., "Livius", *Pauly*, Vol. 7 (2005), pp. 749-754. לגבי המלחמה הפונית ה-1 שרד תיאור של ליווס אצל אוטרופיוס מהמאה ה-4 לספירה (Eutropius) בחיבורו Breviarium (11 פרקים שמקורם בליווס) ואצל אורוסיוס מהמאה ה-5 (Orosius) בחיבורו Historiae Adversum Paganos (כחמישה פרקים שמקורם בליווס). ראה: Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996), p. 6. המקור העיקרי וכמעט היחידי של ליווס הוא פוליביוס. ראה: Walbank, F. W., *Philip V of Macedon*, p. 282.

מרכזי לנושא, אשר אליו הוסיף ממקורות אחרים. כתיבתו יפה ומסוגנת על חשבון דיוק עובדתי. מטרתו הייתה לפאר ולהלל את רומא, לעורר רגש אצל הקורא וללמדו מוסר רומאי. לפיכך, לעיתים תכופות לא הקפיד על דיוק היסטורי וקשה להסתמך עליו לבדו¹¹.

מקורות נוספים אך פחות איכותיים ומהימנים היסטורית הם פלוטרכוס שכתב ביוגרפיות על אישים חשובים ביוון וברומא, ואפיאנוס שכתב היסטוריה רומית. פלוטרכוס (מאות 1 – 2 לספירה) העדיף את הערך המוסרי של היצירה ומתן דגש על תכונות האדם על פני הדיוק ההיסטורי והניתוח הטקטי. סגנונו הביוגרפי המשווה בין גדולי יוון לגדולי רומא פגע בכתיבה ההיסטורית כי הדגש ניתן לערכם האישי של הגיבורים. בכל הקשור לתיאורי הקרבות, ובעיקר לקרבות הפילים, פלוטרכוס מוסיף מעט מאד לפוליביוס, לדודורוס ולליויוס (פוליביוס והירונימוס מקרדיה אף משמשים לו כמקורות)¹².

אפיאנוס (מאות 1 – 2 לספירה) מציג לעיתים תיאורים בלתי תלויים בפוליביוס ובמקרים רבים מקורותיו אינם ידועים. תיאוריו לעיתים כל כך שונים משל פוליביוס וליויוס, שקשה לדעת מה טיבם. חלק מתיאורי הקרבות שלו לא מתקבלים על דעת החוקרים אשר פוסלים אותו כמקור מהימן¹³.

מקורות נוספים הם מאוחרים מאד וקשה לעמוד על ערכם ההיסטורי. לרוב מדובר בתקצירים שנעשו להיסטוריונים קודמים ע"י מחברים מאוחרים לעריכת אוסף של ידיעות היסטוריות. מהם יש את זונרס, יוסטינוס, תקצירים של ליויוס ועוד. הללו בעלי ערך נמוך משל המקורות האחרים. יש בהם

¹¹ Walsh, P. G., *Livy* (Oxford, 1974), pp. 13-16, 19-21. Also: Walsh, P. G., *Livy: His Historical Aims and Methods* (Cambridge, 1961), pp. 124-131.

¹² Grant, op. cit., pp. 404-405. Also: Walbank, F. W., *Philip V of Macedon*, pp. 284-285. And also: Lazenby, J. F., *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War* (Warminster, 1978), pp. 260-261.

¹³ חיבר היסטוריה רומית ב-24 ספרים שהם בעצם מונוגרפיות לפי אזורים ונושאים. בכל הקשור לעניינינו שרדו רק חלקי ספרים והקדמות של ספרים. קיימת מחלוקת במחקר לגבי מקורותיו. ראה: Magnino, D., "Appianus", *Pauly*, Grant, op. cit., pp. 522-523. Also: Walbank, F., *Philip V of Macedon*, p. 285. Vol. 1 (2002), pp. 897-899. לדעת וולבנק וגרנט אמינותו נמוכה: Grant, op. cit., pp. 522-523. Also: Walbank, F., *Philip V of Macedon*, p. 285. לזנבי סבור שמלבד פוליביוס וליויוס, המקורות הטובים ביותר למלחמה הפונית ה-2 הם אפיאנוס, פלוטרכוס וקסיוס דיו, ומהם אפיאנוס הוא הכי טוב, בעיקר בכל הקשור למספרי כוחות כי לדעתו הנתונים שמציג אפיאנוס הם הגיוניים. עם זאת, טוען לזנבי שיש להיזהר ממנו מאחר שחשב שנהר האברו זורם לאוקיינוס האטלנטי. לזנבי אף מוסיף, כי תיאורו של אפיאנוס לקרב קאנאי שונה לחלוטין מזה של ליויוס ופוליביוס ולא כל כך הגיוני: Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 260-261.

תיאורים קצרים, נתונים מעטים ואנקדוטות. המחקר אינו יכול להתעלם מהם אך הם לא מהווים מקור עיקרי¹⁴.

הנרטיב המרכזי ותיאורי הקרבות מופיעים אצל דיודורוס, פוליביוס וליוויס (בעיקר כשמבוסס על פוליביוס) ועל בסיס המידע שבהם נבנה עיקר המחקר העוסק בהיסטוריה צבאית של התקופה בכלל ושל קרבות הפילים בפרט. מידע המופיע במקורות אחרים, אך לא אצל אחד משלושת האחרונים שצינתי, מוטל בספק, משופע אנכרוניזם והגזמות ולרוב נפסל ע"י החוקרים.

יוצא דופן המוחרג לעניין זה הם המקורות היהודיים מקבים א, מקבים ב, ובעיקר יוסף בן מתתיהו (חיבוריו "מלחמת היהודים" ו"קדמוניות היהודים"), הידוע גם בשמו הרומאי יוספוס פלביוס. הללו מהווים מקור חשוב לשלהי תקופת מלחמות הפילים בכל הנוגע לבית סלאוקוס. מק"א (מקבים א) אינו נטול בעייתיות אך הוא נכתב במחצית השנייה של המאה ה-2 לפנה"ס, בארץ ישראל, ומביא עדות לאירועים שהתרחשו בה ממקור ראשון¹⁵. עמדו מולו גם מקורות יהודיים כתובים, וכן, במידה מועטה, מקורות סלאוקיים. בכל הנוגע לקרבות הוא בסה"כ אמין אך מפריז בכוחות האויב ותיאוריו קצרים¹⁶.

יוסף בן מתתיהו המאוחר לתקופה (סוף המאה ה-1 לספירה) התבסס על מקורות טובים, ביניהם מק"א, ניקולאוס מדמשק (היסטוריון החצר של המלך הורדוס) ופוליביוס¹⁷. יוסף בן מתתיהו מביא עדות יחידה לחלק מהמאורעות. מק"ב (מקבים ב) אשר נכתב גם הוא במחצית השנייה של המאה ה-2

¹⁴ זונרס מהמאה ה-12 מהווה את המקור היחיד ל-21 הספרים הראשונים של קסיוס דיו, מהם ספרים 13 – 17 עוסקים במלחמה הפונית ה-2. ראה: Momigliano, A., "Zonaras, Johannes", *OCD*, p. 1639. אך קסיוס דיו נחשב להיסטוריון לא אמין ולא ידועים מקורותיו לשנים שלפני שנת 200 לפנה"ס. ראה: Walbank, F. W., *Philip V of Macedon*, p. 285. יוסטינוס מסוף המאה ה-4 מהווה מקור יחיד לחיבור בן 44 הספרים "ההיסטוריות הפלפיות" של פומפיוס טרוגוס שלא שרד בדרך אחרת. פומפיוס טרוגוס מהמאה ה-1 לפנה"ס התייחס בספרים 7 – 12 למוקדון ובספרים 13 – 40 לממלכות ההלניסטיות עד נפילתן בידי רומא. ראה: McDonald, A. H., Spawforth, A. J., "Pompeius Trogus", *OCD*, p. 1217.

¹⁵ בר כוכבא, בצלאל, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 140 – 142.

¹⁶ רפפורט, אוריאל, *ספר מקבים א'* (ירושלים, תשס"ד), עמ' 32 - 43.

¹⁷ שם, עמ' 69 – 70. וגם: Wandrey, I., "Iosephus", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 6 (Leiden, 2005), pp. 920-922. בתרגומים לכתבי יוסף בן מתתיהו יש שתי שיטות לחלוקה ולמספור. בעבודה זו אציין את שתיהן על מנת להקל על הקוראים. הטקסט ביוונית והתרגומים לאנגלית של וויליאם וויסטון (William Whiston) לכתבי יוסף בן מתתיהו לקוחים מהאתר PACE של אוניברסיטת יורק <http://pace.mcmaster.ca/york/york/texts.htm> ושם ניתן לחפש לפי שתי שיטות החלוקה והמספור.

לפנה"ס, נחשב למקור לא מהימן בכל הנוגע לעניינים צבאיים, אך יחד עם שני האחרים משלים את התמונה עבור התקופה, מאחר שהשתמש גם במקורות סלאוקיים¹⁸.

¹⁸ ישנה מחלוקת לגבי תיארוך חיבור מק"ב, אך בכל מקרה מדובר במחצית השנייה של המאה ה-2 לפנה"ס. ראה: שוורץ, דניאל, ספר מקבים ב' (ירושלים, תשס"ה), עמ' 16-19. הספר הוא תקציר של חמישה ספרים פרי עטו של יאסון מקיריני, אשר עמדו לרשותו (או לרשות המקצר) מקורות סלאוקיים ותעודות. אך, כאמור, הוא פחות מהימן בתיאורי הקרבות שבו ממק"א. ראה: שם, עמ' 32 – 35.

פרק א': הפיל כאמצעי לחימה

א. תכונותיהם הפיסיולוגיות וההתנהגותיות של הפילים לאור המחקר המודרני:

במסגרת העבודה אעסוק בשני זנים של פילים: פיל יער אפריקאי (*Loxodonta cyclotis*) ופיל אסייתי (*Elephas Maximus Indicus*), אשר לו תת זן הנקרא פיל הודי (*Elephas Maximus Indicus*) הרלוונטי לענייננו. מבין שני הזנים, האפריקאי הוא הקטן יותר במידותיו. הזן האפריקאי הוא אינו הזן המוכר יותר כיום, פיל הסוואנה/פיל השיחים (*Loxodonta Africana*) אשר הוא בע"ח היבשתי הגדול ביותר, אלא זן אחר קטן יותר. גובה הכתפיים של פיל זכר אסייתי גדול הוא כ-3.2 מ' ומשקלו כ-5,400 ק"ג. אך ישנם קטנים יותר. נקבה אסייתית קטנה משמעותית מהזכר וגובהה של פילה גדולה כ-2.54 מ' בכתפיים ומשקלה כ-4,160 ק"ג, אך גובהה הממוצע של נקבה אסייתית הוא כ-2.24 מ' בכתפיים ומשקלה הממוצע הוא כ-2,720 ק"ג¹. גובהו של פיל יער זכר אפריקאי גדול הוא כ-3 מ' בכתפיים והנקבה קטנה ממנו אך במעט². אלו הן מידות עבור פיל או פילה גדולים וחשוב לציין כי ישנו טווח גבהים ומשקלים המשתנה בהתאם לגיל, למין וכמובן לשוני האישי בין פילים אינדיבידואלים. פער המימדים בין הזכר לנקבה קטן הרבה יותר בזן האפריקאי מאשר באסייתי³, כך שנקבת ההודי גדולה אך במעט, אם בכלל, מנקבת האפריקאי. בזן האפריקאי לשני המינים בדר"כ יש ניבים, אך בזן האסייתי ברוב המקרים לנקבה אין ניבים כלל או שהם קטנים⁴. ישנם גם מקרים בהם לזכר האסייתי אין ניבים, אך הם פחות נפוצים וקיימים בעיקר בתת הזן שבסרי לנקה (*Elephas Maximus*) ולפיכך לא רלוונטיים לענייננו.

ניתן להבחין בקלות בין שני הזנים מאחר ומראם החיצוני שונה מאד. לזן האסייתי גב קמור, שתי בליטות בגולגולתו, ראשו שמוט מטה, צבעו כהה יותר ולרוב מכוסה שיער. יש לו "אצבע" אחת בקצה

¹Shoshani, J., Eisenberg, J. F., "Elephas Maximus", *Mammalian Species*, No. 182 (Jun. 18, 1982), p. 1.

² Charles, M. B., "African Forest Elephant and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, (2008), p. 339.

³ Ibid, ibid.

⁴ Chadwick, D. H., "Elephants: Out of Time Out of Place", *National Geographic*, Vol. 179, No. 5 (May, 1991), p. 16. Also: Shoshani & Eisenberg, op. cit., p. 1.

החדק, אוזניו קטנות, ולנקבה לעיתים אין ניבים. לזן האפריקאי, לעומת זאת, גב קעור, ראשו יותר מורס, צבעו אפור וללא שיער. יש לו שתי "אצבעות" בקצה החדק, אוזניו גדולות ולנקבה לרוב יש ניבים.⁵ פיל היער האפריקאי דומה מאד לפיל הסוואנה במראה החיצוני אך הרבה יותר קטן ממנו ויש לו כמה מאפיינים חיצוניים שונים שאינם רלוונטיים לענייננו.

במחקרי נחשפתי לכמה תכונות של פילים, אשר, לדעתי, רלוונטיות לעבודה זו ובעלות השפעה על הבנתנו את מלחמות הפילים. אסקור אותן בקצרה ואחר כך אסביר כיצד הן עשויות לסייע בהבנת הנושא.

הפילים חיים בטבע בקבוצות משפחתיות. הנקבות נעות בקבוצה מטריאכלית המונהגת ע"י הפילה המבוגרת.⁶ זכרים צעירים חיים בקבוצה מטריאכלית זו מלידתם עד הגיעם לבגרות, ואז מוצאים מהקבוצה (רובם בסביבות גיל 14) בתהליך הדרגתי.⁷ הזכרים הבוגרים כבר בשנות ה-20 שלהם נעים לעיתים כיחידים או יוצרים קבוצת זכרים.⁸ הפילה יולדת לרוב ולד אחד לאחר 18 – 22 חודשי היריון. הגורים יונקים כשנתיים, והנקבה, לאחר הלידה, לא נכנסת להיריון כ-4 שנים לפחות, אשר במהלכן היא מטפלת בגור.⁹ הגיל בו מגיעים לבגרות מינית אצל הזכר הוא 12 – 15 שנים ואצל הנקבה הוא בין 9 – 15 שנים, אולם, היריון מוצלח מתרחש בדר"כ החל מגיל 15,¹⁰ והזכרים לא עוזבים את הקבוצה המטריאכלית באופן סופי עד גיל 20. הפילים יכולים לחיות גם עד גיל 70 ואף יותר מכך, אך בטבע חשיפתם לצייד, למחלות, לרעב, לבצורת וכו' מקטינה את תוחלת החיים הכללית שלהם וכיום היא 40 שנה. בשבי, פילים חיים עד גיל 44 בממוצע אפילו בתנאים מעולים.¹¹

⁵ סקולרד, עמ' 16 – 22.

⁶ Fishlock, V. L., *Bai Use in Forest Elephants (Loxodonta Africana Cyclotis): Ecology, Sociality & Risk*, A PHD Thesis, School of Natural Sciences, University of Stirling (August, 2010), pp. 9-10.

⁷ Ibid, p. 11, also: Shoshani & Eisenberg, op. cit., p. 6.

⁸ Ibid, p. 11, also: Chadwick, op. cit., p. 16.

⁹ Chadwick, op. cit., p. 32. Also: Shoshani & Eisenberg, op. cit., p. 5.

¹⁰ Fishlock, op. cit., p. 139. Also: Shoshani & Eisenberg, op. cit., pp. 5-6.

¹¹ Cohn, J. P., "Do Elephants Belong in Zoos?", *BioScience*, Vol. 56, No. 9 (Sept., 2006), pp. 715-716.

פילים רגילים לצעוד הרבה בטבע, אפילו עד 80 ק"מ. כשהם לא צועדים זמן מה הם עלולים ללקות בדלקות רגליים קשות, שעלולות גם להביא למותם. בגני חיות בארה"ב, על מנת להתמודד עם בעיה זו, מוציאים את הפילים כל בוקר לצעידה של 2.5 – 3 ק"מ¹².

פילים אסייתים תועדו כשחיינים מעולים. יש פילים שאולפו להעביר גזעי עצים בין איים בשחייה¹³. גם בטבע, פילים אסייתים ואפריקאים, החיים באזורים טרופיים גשומים מאד ומשופעי נהרות ואגמים, תועדו חוצים נהרות בשחייה. לעומתם, פילי יער אפריקאיים, אשר חיו בעת העתיקה באזורים סמוכים לחוף ים סוף ובצפון מערב אפריקה, אולי לא היו רגילים לאקלים כה גשום, ולחציית נהרות בשחייה אך הם רחצו במים כמנהג כל הפילים.

פילים מתקשרים ביניהם בצלילים מרובים, אשר את חלקם אנו לא יכולים לשמוע בגלל שהאוזן האנושית מוגבלת לטווח קטן של תדרים. לאחרונה נחשף כי פילים יכולים לתקשר כך למרחק של עד כמה ק"מ. הם מתריעים בפני סכנה, קוראים להתקדמות, מאתרים פילים שהלכו לאיבוד ועוד¹⁴.

הם מאד מגוננים זה על זה ויש ביניהם קשר אשר ניתן לכנותו אולי אף רגשי. תועדו מקרים בהם הפילים נשארו סמוך לגופת חבר הקבוצה שעות ארוכות עד שעזבו את המקום. כל פיל העביר את חדקו על גופת המת¹⁵. הקבוצה היא כאמור קבוצה משפחתית ויש מקרים בהם גורים יונקים מפילה שאינה אימם ואף מכמה פילות, בעיקר אם התייתמו¹⁶. עם זאת, זכרים בוגרים נוטים להלחם זה בזה בתקופת הייחום ואף מתחרים ביניהם באלימות על נקבות מיוחמות. הנקבות הרבה יותר רגועות ונוחות לאילוף ולשליטה מהזכרים המבוגרים.

אצל הזכרים הבוגרים ישנה תופעה הנקראת "מאסת" (musth) שהיא תקופת ייחום שבמהלכה הזכרים ילכו מרחקים גדולים בחיפוש אחר נקבות מיוחמות. בתקופה זו הם לא מקדישים מספיק זמן

¹² Ibid, p. 716.

¹³ בלז, אוליבייה, "השחייה הגדולה", *מסע אחר*, גיליון 140 (מאי, 2003), עמ' 60, 66.

¹⁴ Chadwick, op. cit., p. 13. Also: Fishlock, op. cit., pp. 13-14.

¹⁵ Joubert, D. & B., "Eyewitness to an Elephant Wake", *National Geographic*, Vol. 179, No. 5 (May, 1991), pp. 39-41. Also: Fishlock, op. cit., p. 14.

¹⁶ Shoshani & Eisenberg, op. cit., p. 5.

למנוחה ולחיפוש מזון, ואף יורדים במשקלם¹⁷. מלבד התופעות הפיסיולוגיות הקשורות בעלייה חדה באנדרוגן, ישנן תופעות התנהגותיות המאפיינות את המאסת'. הזכרים נהיים מאד אגרסיביים, ולעיתים נלחמים זה בזה. במהלך תקופה זו, גם זכרים מאולפים נהיים קשים מאד לשליטה ע"י בני אדם ואף מסוכנים¹⁸. זו אחת הסיבות העיקריות מדוע בגני חיות בארה"ב רק כ-20% מפילי הסוואנה האפריקאים הם זכרים ומרביתם צעירים¹⁹. הזכר הבוגר צריך יותר שטח כליאה בשל גודלו והאגרסיביות שלו באופן כללי ובעיקר בתקופה זו²⁰. המאסת' מופיע מידי שנה, אך מחקרים מצאו כי עבור כל פיל הוא מופיע בשלב אחר של השנה, כך שלא ניתן לקבוע עונה מסוימת שבה יש מאסת'. כמו כן, משך התקופה משתנה מאד עבור כל פיל. בטבע, המאסת' מופיע רק אצל זכרים בוגרים בני 20 - 25 שנים לפחות, אך בשבי זה קורה מוקדם יותר ומתחיל אף בגילאים 13 - 18. יתכן, שזה בגלל שבשבי יש פחות תחרות על הבכורה ויותר מזון זמין. ירידה חדה במשקל עשויה להפסיק את המאסת', וכך בשבי, המזון הזמין והמזין אולי מאפשר התחלה מוקדמת יותר ומשך ארוך יותר של התופעה²¹. תכונות אלה של פילים, אשר סקרתי בקצרה, יכולות לסייע לנו בהבנת השימוש בפילים בעת העתיקה. חלק מהתכונות הללו ידועות לנו רק מהעשורים האחרונים וחלקן התגלו רק בעשור האחרון. עם זאת, סביר בעיניי שבעת העתיקה, אנשים שחיו לצד פילים, למשל בהודו, ידעו רבות על פילים ותכונותיהם השונות גם ללא מחקרים מדעיים מודרניים²². כמו כן, תושבי הים התיכון אשר קיבלו לידיהם פילים והשתמשו בהם בקרבות במשך שנים רבות, וודאי למדו דבר מה עליהם מתוך התנסות ישירה.

¹⁷ Ganswindt, A., Heistermann, M. & Hodges, K., "Physical, Physiological and Behavioral Correlates of Musth in Captive African Elephants (*Loxodonta Africana*)", *Physiological and Biochemical Zoology*, Vol. 78, No. 4 (July/August, 2005), pp. 505, 511. Also: Fishlock, op. cit., p. 12

¹⁸ Ganswindt, et al, op. cit., p. 505. Also: Fishlock, op. cit., pp. 12-13. And also: Shelton, J. A., "Elephants as Enemies in Ancient Rome", *Concentric: Literary and Cultural Studies*, Vol. 32, No. 1 (Jan., 2006), p. 5, note 1.

¹⁹ Ganswindt, et al, op. cit., p. 505.

²⁰ Cohn, op. cit., p. 715.

²¹ Ganswindt, et al, op. cit., p. 511.

²² ראה למשל פליניוס: 8. 9 שציין שהזכרים נהיים מאד אגרסיביים כשהם מיוחמים ולכן מופרדים מהנקבות.

אתיחס בקצרה לכמה דוגמאות בהן ניתן להעזר במידע מתחום חקר הפילים: המראה החיצוני, למשל, יכול לסייע לנו לפענח מטבעות, פסלים, תחריטים וכו' ששרדו מהעת העתיקה שעליהם מופיע ייצוג של פיל. במידה והדמות ברורה והתווים החיצוניים מעוצבים היטב וניתן להבחין במאפיינים של אחד הזנים, נוכל לקבוע אם הפיל שמופיע בממצא זה הוא אפריקאי או אסייתי. אם ידוע לנו השיוך ההיסטורי של הממצא, כמו למשל מטבעות משפחת ברקה מספרד, או מוצאו של הממצא (דרום איטליה, צפ' אפריקה, ספרד וכו') נוכל לדעת בסבירות גבוהה יותר באילו פילים השתמשו שם. כמו כן, נוכל להבין יותר טוב את המקורות הכתובים אשר מתייחסים לעיתים למראה הפילים.

התכונות ההתנהגותיות, לצד אלו הפיסיות, מלמדות אותנו אף יותר. תכונות אלו מציבות עבורנו גבולות ליכולות הפיל ומסייעות לנו להתמודד עם טקסטים עתיקים ולהעריך אותם טוב יותר ואף להשלים מידע החסר בתיאוריהם. למשל, מהכרת תוחלת החיים בשבי, גיל ההגעה לבגרות, וגיל לכידתם ואילופם של הפילים ניתן להסיק טווח שנים מוגדר (וקצר) של כשירות צבאית. כלומר, טווח גילאים שבו יכלו להשתמש בפילים ביעילות לצורכי מלחמה.

הכרת תופעת המאסת' עשויה להוביל אותנו אל המסקנה שלצורכי מלחמה נעשה שימוש בנקבות ובזכרים צעירים, אך ככל הנראה, לא בזכרים מבוגרים וגדולים בגלל חוסר היכולת לשלוט בהם ומסוכנותם. קשה מאד להחזיק זכרים מבוגרים בתקופה זו בכליאה, להוליד אותם לצעידה או לתרגל איתם בביטחה. לפיכך, ניתן לשער כי גודל הפילים שהשתתפו בקרבות (מעט זכרים צעירים ובעיקר נקבות), היה קטן יותר (בגובה ובמשקל) ממה ששיערו החוקרים, אשר סברו שמדובר בזכרים מבוגרים.

מסקנה זו יכולה, למשל, לגרום לחוקרים להטיל ספק רב בתיאורו של פוליביוס של המאבק בין שני פילים בקרב רפיח בשנת 217²³. לדעתי, פוליביוס תיאר שם ללא ספק קרב בין שני זכרים בוגרים. לשניהם ניבים גדולים, הם מתנגשים ראש בראש ונועלים את ניביהם. החזק מצליח להדוף את השני ולהטות אותו הצידה ואז נוגח בו עם הניבים. בנוסף לכך, פוליביוס ציין שלפילים היו מגדלים על גבם עם חיילים בזמן שמאבק זה בין הפילים עצמם התרחש. אם מקבלים את ההנחה שתיאורו עוסק בשני זכרים אגרסיביים שלפחות אחד מהם נמצא במאסת', צריך לשאול כיצד הצליחו להעלות ולקשור מגדלים על פיל תוקפן שכזה ואף לשים בתוכו חיילים. אם מקבלים גם את ההנחה שלא השתתפו

²³ פוליביוס: 5. 84. 2 – 5.

בקרבות זכרים מבוגרים בשל תוקפנותם, אז צריך להעריך מחדש את כל תיאורו של פוליביוס וניתוחו למאבק פילים זה.

העובדה שפילים אסייתים הם שחיינים מצויינים, אם מאולפים לכך, ולכל הפחות לא פוחדים ממים, מאירה באור חדש את ההנחה העתיקה לפיה פילים מפחדים ממים. כיום ניתן למצוא בשבי פילים אסייתים לצד פילים אפריקאים. כלומר, האפריקאים אינם מפחדים ואינם נרתעים מריחם ומצעקתם של האסייתים כפי שסברו המחברים הקדמונים²⁴. ישנם מספר טקסטים קדומים העוסקים בפילים שהציבו בעיות למפרשיהם. אני סבור שהמידע המודרני על תכונות הפילים עשוי לסייע לנו "לנקות" את הטקסטים הללו מדעות קדומות והנחות מוטעות, ויחד עם זאת, להבין טוב יותר את השימוש שנעשה בפילים ע"י בני האדם.

²⁴ שם, שם.

ב. המסורת ההודית ללוחמת פילים:

על מנת להבין טוב יותר את השימוש ההלניסטי בפילים עלינו גם לבדוק את המסורת ההודית העתיקה ממנה הגיעו פילים אלה. המחקר שעסק בלוחמת פילים באזור הים התיכון לא טיפל בנושא באופן משביע רצון, ולפיכך, יש ראיות שהתעלמו מהן.

בתקופה הוודית (Vedic Period: 1,500 – 500 לפנה"ס) הצבאות ההודים היו מורכבים משני אלמנטים: מרכבות, אשר היו האלמנט המרכזי ועליהן רכבו אצילים, ורגלים-קלים, אשר היו רבים אך בעלי משמעות קטנה מאד. אולם, במאה ה-5 הכניסו שני אלמנטים נוספים למערך הלחימה, פילים ופרשים. במאה ה-4, לפני פלישת אלכסנדר, הפילים כבר היו החלק החשוב בצבאות (מעמד המרכבות הלך ודעך)¹. במשך השנים חשיבותם עלתה, הם נחשבו לעלית הצבא, וזכו לתיאורים חיוביים מאד בספרות התקופה. בסוף המאה ה-4 הממלכה המאורית (Maurya) השתלטה על הודו והפכה לאימפריה. בצבאה, אשר היה מורכב מארבעת האלמנטים, היו אלפי פילים².

החיבור ההודי החשוב העוסק בענייני צבא הוא הארתשסטרה (Arthaśāstra), אשר ככל הנראה חובר ע"י קוטיליה (Kautilya), יועץ המלך המאורי בסוף המאה ה-4 ובתחילת ה-3³. חיבור זה, התייחס בהרחבה לעניין הפילים בצבא, אילופם, אימונם הצבאי, שימושם בקרב וכו', ובו אף מצוין כי ניצחון המלך תלוי בפילים⁴. לפי הארתשסטרה, על כל הכוחות להיות מאומנים היטב באומנות המלחמה, ועל המלך לפקח על האימונים⁵. יש התייחסות לסוגי התרגולים ולמבחנים שעברו החיילים, הסוסים והפילים. החיבור מונה שבעה סוגי אימונים צבאיים לפילים: 1. תרגול רכיבה, כיפוף, קפיצה וכו' (drill). 2. סיבוב (turning). 3. התקדמות או הליכה רוחבית או בעקלתון (advancing). 4. דריסה

¹ Chakravarti, P. C., *The Art of War in Ancient India* (Delhi, 2010, c. 1941), p. 47. Also: Majumdar, B. K., *The Military System in Ancient India*, 2nd ed. (Calcutta, 1960), pp. 26-28.

² Chakravarti, op. cit., p. 48.

³ לגבי תיארוך החיבור, יחוסו לקוטיליה והבעיות הנלוות לכך, ראה: Chakravarti, op. cit., p. VI. Also: Majumdar, op. cit., p. 60.

⁴ Boesche, R., "Kautilya's "Arthaśāstra" on War and Diplomacy in Ancient India", *The Journal of Military History*, Vol. 67, No. 1 (Jan., 2003), p. 26.

⁵ Ibid, p. 22.

והריגת האויב (trampling down and killing). 5. לחימה נגד פילים אחרים. 6. תקיפת מבצרים וערים (assailing). 7. פעולות לחימה נוספות (warfare).⁶

אולם, לפני שהורשו להתאמן, הפילים שנלכדו, סווגו ועברו מיון. כמו הסוסים, גם הפילים סווגו לפי ייחוסם ולפי מאפיינים פיסיים. לפי הארתשסטרה, פילים הגדלים באזורים מסוימים עדיפים על פילים מאזורים אחרים. הפילים הטובים ביותר הם מאזורי Karuśa (צפ-מז' הודו), Anga (צפ-מרכז הודו), Kalinga (מז-מרכז הודו) והמזרח. כלומר, הפילים הטובים ביותר מגיעים מהחלקים המזרחיים של הודו ומיחסות להם תכונות המקנות להם עדיפות בקרב.⁷

לאחר שסווגו ומוינו, הם עברו אילוף ואז חולקו לשתי קבוצות: אלה למטרות שלום ואלה למטרות מלחמה, אשר עברו את האימונים הצבאיים. אילוף הפילים ואימונם למלחמה היה כרוך כנראה בעבודה קשה יותר מאשר אימון הסוסים מאחר שהפיל הוא חיה פראית מטבעה ואינו מתמסר בקלות לאדם. לא אפרט כאן את שיטות האילוף הקשות, אך אציין שעל מנת לאלפם היה צורך לצרפם לקבוצת פילים מאולפים. זוהי הדרך הטובה ביותר להרגיע את הפיל ולא לפו. שלב האילוף הסתיים כשהפיל הרשה למאלף לעלות עליו ולשבת על עורפו ללא התנגדות. בשלב האימון הצבאי, ראשית היה צורך להרגילו לאוכף, לרצועות, ולשאר הציוד, וללמדו לעבוד בשת"פ עם פילים מאומנים אחרים. לאחר מכן, לימדו אותו את התרגולים השונים וזה נעשה יחד עם פילים אחרים וכוחות אחרים של הצבא.⁸ הפילים למדו להתמודד עם שאון הקרב, רעש החצוצרות, שת"פ עם סוסים וכו'. שלבי הכשרה אלה היו ארוכים, וודאי הצריכו מקצועיות וניסיון רב של אנשי צוות מרובים.

הצוות המיומן שטיפל בפילים, באופן טבעי, לא היה אחיד ברמתו המקצועית. ניתן לזהות פערים אלו בשכר הניתן להם. לפי הארתשסטרה נהגי הפילים מרוויחים בין 500 – 1,000 פנס (Panas) בשנה, בהתאם ליעילותם. מאמני סוסים ופילים 2,000 פנס. לצורך השוואה, חייל מאומן הרוויח 500 פנס.⁹

⁶ מובא אצל מג'ומדר, ראה: Majumdar, op. cit., p. 61, ובתרגום מעט שונה אצל צ'קרוורטי, ראה: Chakravarti, op. cit., p. 56.

⁷ Chakravarti, op. cit., pp. 54-55.

⁸ Ibid, pp. 55-56.

⁹ Ibid, pp. 87-88. Also: Majumdar, op. cit., p. 67.

התפקיד היחיד בו השכר מותנה ביעילות הוא נהג הפילים. מחד, ניתן ללמוד מכך על הקושי בשליטה בפיל, ומאידך, על היעילות שניתן להגיע אליה עם רוכב מיומן. כמו כן, ניתן ללמוד על חשיבותם של המאמנים. בתי הספר להכשרת צוותי הפילים (מאלפים, מאמנים, מטפלים, וטרינרים, רוכבים וכו') ודאי עמלו רבות על הכשרת אנשיהם, והללו נדרשו לניסיון רב כדי להגיע לרמה הנדרשת. לאחר שהפילים סיימו את אימוניהם, הטובים ביותר הצטרפו לצבא. המלך עצמו רכב על הפיל בקרב, והיה מיומן בכך¹⁰. ישנם אזכורים במקורות היהודים לכך ואף אזכור לכך שהמלך רכב על נקבה, אך אזכורים אלו מאוחרים מאד¹¹. בספרות ההלניסטית מסופר על המלך ההודי פורוס (Porus) שנלחם נגד אלכסנדר מוקדון על נהר ההידספס בשנת 326 והיה בעצמו רכוב על פיל¹². במאה ה-19 נמצאו מטבעות המתאייחסים, ככל הנראה, לניצחון אלכסנדר בקרב זה, ובהם ניתן לראות פיל ועליו שני הודים נלחמים נגד פרש. הפרש מזוהה כאלכסנדר מוקדון והמלך פורוס מזוהה כאחד מההודים. בעבר נהגו לזהות את פורוס כלוחם שישב על גב הפיל (ולא בתור הנהג)¹³, אולם מטמון נוסף של מטבעות דומים הוביל חוקרים לטעון שהמלך הוא הנהג ובידו חנית ומשרתו הוא האיש שעל גב הפיל¹⁴. הפיל של המלך היה מפואר ובולט וניתן היה לזהותו ולתקוף אותו¹⁵.

¹⁰Boesche, op. cit., p. 27.

¹¹צ'קרוורטי מציין שני מקרים בהם המלך/הנסיך רכב על פיל. האחד בשנת 1008 לספירה והשני בשנת 1101 לספירה. במקרה הראשון הפיל ספג ירי חצים וכדורי אש (Naphtha Balls), נבהל, יצא משליטה וברח. במקרה שני הפיל ספג מטח חצים, נפצע, יצא משליטה, הסתובב ורץ אל תוך כוחותיו. לגבי אזכור המלך שרכב על פילה נקבה, המחבר לא מציין באיזו שנה מדובר. ראה: Chakravarti, op. cit., pp. 50-51.

¹²פלוטרכוס: "אלכסנדר": 60. 12 – 13. וגם: פוליאנוס: סטרטגמטה: 4. 3. 22. דיודורוס: 17. 88. 4.

¹³Goukowsky, P., "Le Roi Pôros, Son Éléphant et Quelques Autres", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, Vol. 96 (1972), pp. 477-480.

¹⁴דיין בסוגיה והפניות ראה: Lane Fox, R. J., "Text and Image: Alexander the Great, Coins and Elephants", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Vol. 41 (1996), pp. 98-99, and notes 60-61.

¹⁵ישנו אזכור במק"א בתיאור קרב בית זכריה בין הסלאוקים ליהודים, לפיו אלעזר החשמונאי זיהה פיל מקושט בסמלי מלכות, גבוה ובולט וחשב שעליו נמצא המלך. מבלי להכנס למידת המהימנות של הסיפור, חשוב לציין, שלמרות שהמלכים הסלאוקים, ככל שידוע לנו, מעולם לא רכבו על הפילים בקרב, נראה לפי סיפור זה שהייתה קיימת מסורת ביהודה לפיה המלך רכב על פיל. אולי מסורת זו הגיעה מהמזרח. מקבים א: 6. 43. יוספוס: קדמוניות: 12. 373 (קדמוניות: 12. 9. 4). יוספוס: מלחמת היהודים: 1. 42 (מלחמת היהודים: 1. 1. 5). הובר טוען שלא יתכן שאלעזר חשב שהמלך על הפיל. לדבריו, אלעזר רצה לתקוף את סמל השושלת והממלכה - הפיל. אולם הובר לא מסביר כיצד נוצרה מסורת זו עד שהועלתה על הכתב בשני מקורות נפרדים (מק"א ומלחמת היהודים).

מסורת הלחימה ההודית התפתחה עם השנים אך קשה לתארך את השינויים שחלו בה. ידוע שבשלב מוקדם ההודים השתמשו בלוחמים על גב הפילים (ללא מגדל). בכתבי הסנסקריט וכן במייצגים אומנותיים ניתן למצוא תיאורים של 2 או 3 לוחמים (ובנוסף להם נהג)¹⁶. לפי פרגמנטים של החיבור "אינדיקה" של מגסתנס, השגריר ההלניסטי בהודו בסוף המאה ה-4¹⁷, מדובר ב-3 לוחמים היושבים על גב הפיל. שניים יורים לצדדים ואחד לאחור, ובנוסף להם נהג¹⁸. מגסתנס אשר מתוארך לסוף המאה ה-4 אולי הציג חידוש בלוחמת הפילים ההודית, או שהוא תיאר את האופן בו נלחמו במזרח הודו. מגסתנס היה בחצרו של צ'ינדרגופטה (Chandragupta) ששלט בצפי-מז' הודו לפני שהשתלט על כל הודו. תיאור הפילים בקרב הידספס, שצינתי קודם, מתייחס למלך פורוס ששלט בצפי-מע' הודו. יתכן, אם כן, שהיו בהודו מספר שיטות ללחימת פילים ולהצבת לוחמים על גבם¹⁹.

צידם של הפילים כלל פעמון על הצוואר, שלל קישוטים ושרשראות, מטריות, שמיכה על הגב, ואף חישובים סביב הרגליים (טבעות). כמו כן, מושבים על גב הפיל, סככות נגד שמש ועוד. אולם קשה מאד לתארך אזכורים אלו²⁰. הפעמון על הצוואר מופיע גם במייצגים אומנותיים הלניסטיים.

הארתשסטרה עוסק גם בפריסת הצבא ובמערכי קרב. ישנם מספר מערכי פריסה שונים, ולכל אחד כמה וריאציות. אחד מהם הוא מערך פריסה המוכר לנו גם מתיאורי קרב הידספס. הפילים פרוסים בחזית, ומאחוריהם שורת הרגלים. באגפים הפרשים והמרכבות. ישנם גם מערכים בהם הפילים באגפים, הפרשים מאחור והמרכבות פרוסות בחזית כשמאחוריהן הרגלים. יש מערכים בהם כל ארבעת האלמנטים עומדים זה מאחורי זה, כל פעם בסדר משתנה. יש מערך בו הפילים באגפים, מעבר

ראה: Hoover, O. D., "Eleazar Auaran and the Elephant: Killing Symbols in Hellenistic Judaea", *Scripta Classica Israelica*, Vol. 24 (2005), pp. 35-44.

¹⁶ Chakravarti, op. cit., pp. 52-53.

¹⁷ לגבי תיאור ביקורו של מגסתנס בהודו וכתובת חיבורו ראה: Bosworth, A. B., "The Historical Setting of Megasthenes' Indica", *Classical Philology*, Vol. 91, No. 2 (1996), pp. 113, 120-121.

¹⁸ שרד אצל אליאנוס: על החיות: 13. 9 – 10, וכן אצל סטרבו: 15. 1. 52. מופיע אצל גוקובסקי המוסיף ניתוח טקסטואלי: Goukowsky, op. cit., pp. 487-488.

¹⁹ התייחס לכך בקצרה גם פיליפ ראנס. ראה: Rance, P., "Hannibal, Elephants and Turrets in Suda θ 438 [Polybius Fr. 162B]: An Unidentified Fragment of Diodorus", *Classical Quarterly*, Vol. 59, No. 1 (2009), p. 104, note 55.

²⁰ Chakravarti, op. cit., p. 53.

להם הפרשים, ובחזית פרוסות המרכבות כשמאחוריהן הרגלים. יש מערך בו הפילים באגפים, מעבר להם המרכבות, בחזית נפרסו הפרשים ומאחוריהם הרגלים. ישנן עוד שיטות פריסה התלויות בתוואי השטח, האויב, גודל ואיכות הצבא, כמויות הפרשים/פילים/מרכבות וכו'.²¹ הארתשסטרה ללא ספק מציג תמונה מורכבת ומשוכללת של המערכת הצבאית בימי האימפריה המאורית. גם אם מדובר בתמונה אידיאלית הרי שהיא מבוססת במידה ניכרת על המציאות באימפריה חזקה ורחבת ידיים זו. תיאורי הפריסה כללו גם את המרווחים שצריכים להיות בין הפילים, הסוסים ושאר הכוחות. לפי הארתשסטרה, למשל, הרווח בין פילים צריך להיות 5 שמש (Samas), שצ'קרורטי תרגם ל-3 ו-8/9 רגל, כלומר כ-120 ס"מ. אך במערכים יותר רחבים הרווחים יוכפלו או אף ישולשו. כשיש הרבה קשתים, המרווחים שונים (כדי לאפשר להם לפעול ביעילות בין הרווחים). וכך, הרווח בין הפילים יכול להגיע ל-25 אמות, כלומר כ-8 - 9 מ'.²² הקשתים היוו את כוח הרגלים העיקרי של הצבא בתקופה זו, ולהם היו קשתות ארוכות ויעילות מאד. היו גם רגלים החמושים בחרבות ובמגנים, אך לא היו רגלים-כבדים בצבאות ההודים. כעקרון, משמעותם של הרגלים בקרב היתה קטנה יחסית למספריהם הגדולים.²³ הנשק של הלוחמים על גב הפילים כלל סכינים, אבנים וכידונים. מאוחר יותר הוא כלל בעיקר קשתות וכידונים.²⁴ בשלב מאוחר יותר יש לנו עדות למגדלים על גב הפילים ויתכן שזו לא המצאה הודית אלא אולי הובאה לשם מהעולם ההלניסטי.²⁵

הארתשסטרה גם מתייחס לטקטיקה ולתחבולות. אחד מעקרונות הלחימה הוא לנצל את גורם ההפתעה, ליצור בלבול ואי סדר בשורות האויב עם יחידות מועטות, ואז לתקוף עם עיקר הצבא. וחשוב ביותר הוא שימוש נכון בכוחות עתודה, אשר בלעדיהם, אל למלך לצאת למלחמה.²⁶ אחד התרגילים הטקטיים המועדפים על מחבר הארתשסטרה הוא נסיגה לא מסודרת מבוימת שמטרתה

²¹ Ibid, pp. 111-115.

²² Ibid, pp. 116-117.

²³ Ibid, pp. 17-18. Also: Majumdar, op. cit., pp. 50, 70.

²⁴ Chakravarti, op. cit., p. 52.

²⁵ Goukowsky, op. cit., p. 492.

²⁶ Chakravarti, op. cit., p. VII, 118.

למשוך את האויב, ואז להסתובב ולהפתיע אותו כשהוא לא מוכן²⁷. תחבולות היו גם כן חלק מהטקטיקה. הפחדת האויב הייתה אמצעי יעיל מאד, למשל באמצעות פילים. כמו כן, מתן מתנות מורעלות למלך האויב כחלק מברית מזויפת, מתן פילים תשושים ומורעלים למלך האויב כחלק מהסכם כניעה, מתן חיילים בוגדניים למלך האויב ועוד. תרמית, אכזריות, שבירת הסכמים וכו' העניקו למחבר הארתשסטרה את ההשוואה למקיאול²⁸.

החיבורים הטקטיים ההודים, וכן מחקרם במאה ה-20, עשויים להשפיע על הבנתנו את לוחמת הפילים בזירה ההלניסטית. כמו כן, יש מקום להתייחס בקצרה אף לאופן בו נתפסה הודו בעיני עצמה ובעיני ההלניסטים-רומים, שכן הכרת תפיסה זו עשויה אף היא לסייע בידינו.

הודו נתפסה בעיני העולם ההלניסטי כמקום קסום ואלוהי. סיפורים מיתולוגיים על מסעות הרקלס להודו ליוו את אלכסנדר במסעו מזרחה. הארץ הטרופית הגדולה, שופעת בעלי החיים והצמחים, שאנשיה שחומי עור וכה רבים, ומלכיה מאמנים בצבאם אלפי פילים, היוותה מקור לאגדות שחדרו גם לתרבות היוונית (למשל ניצחון דיוניסוס-בקחוס על הודו). הודו, יותר מאפריקה, הייתה מקום רחוק ומסתורי, בעל היסטוריה עשירה ושזור במיתוסים עתיקים. כל דבר שהגיע מהודו היה גדול יותר, יפה יותר ומעניין יותר. יתכן, שגם התפיסה העתיקה לפיה הפיל ההודי גדול, חזק ולוחמני יותר מהאפריקאי מקורה באמונה זו²⁹.

גילוי שני זני הפילים האפריקאים במאה ה-20 (פיל הסוואנה הגדול היה מוכר, והגילוי היה של פיל היער הקטן) השיב למחברים הקדמונים את מהימנותם מהבחינה הזו שהם צדקו, אכן ההודי גדול מהאפריקאי. אולם, האם בעת העתיקה ערכו השוואות בין פריטים שונים ומרובים של פילי יער אפריקאים ופילים הודים? קשה מאד להעריך את גודל הפילים כאשר רואים רק זן אחד. מקרים בהם שני הזנים עמדו יחד התקיימו בתחילה רק בממלכת מצרים התלמאית, שם שבו פילים הודים במהלך המאה ה-3 ובמקביל אספו פילים אפריקאים. רק מאוחר יותר ברומא, לאחר ששבו את פילי אנטיוכוס ה-3 בקרב מגנסיה בשנת 190, הם יכלו להשוות בין פילים הודים לפילי יער אפריקאים שהיו עימם

²⁷ Boesche, op. cit., p. 36.

²⁸ Chakravarti, op. cit., p. VII.

²⁹ Sick, D. H., "An Indian Perspective on the Graeco-Roman Elephant", *The Ancient World*, Vol. 33, No. 2 (2002), p. 130.

באסיה הקטנה (ומאוחר יותר בין פריטים בודדים שהובאו לרומא לצרכי מופעי שעשועים). אולם, כל פיל הוא בגודל שונה בהתאם לגילו, מינו ותכונותיו הפיסיולוגיות האישיות. הרי ישנם פילי יער אפריקאים הגדולים מפילים הודים, בעיקר אם הם שונים מהם בגיל או במין. לא ניתן היה בעת העתיקה לערוך השוואות סטטיסטיות מדעיות בין שני הזנים³⁰. לפיכך, יתכן שהתפיסה המערבית כלפי הודו, וכן תפיסת ההודים כלפי עצמם וכלפי המערביים, עמדו בבסיס ההנחה שהפילים ההודים לא רק גדולים יותר, אלא בעלי תכונות עדיפות מאשר פילי היער האפריקאים.

למשל, דיודורוס, על אף שתיאר את הודו על פי מקורות מהימנים³¹, ציין שהפילים ההודים גדולים יותר וחזקים יותר מהאפריקאים בגלל התזונה הרבה וכן אמיצים יותר. אולם, בהמשך אותו חיבור הוא ציין שגם האנשים בהודו גבוהים וחזקים באופן מיוחד. קודם לכן הוא התייחס להרים, לשפע עצי הפרי, למישורים הפוריים, לכמויות המים, וכן לבעלי החיים המפליאים בגודלם ובכוחם. בעלי חיים יבשתיים וכן גם ציפורים, ורק אז הוא התייחס לפילים³². כידוע, האוכלוסיה בהודו אינה גבוהה או חזקה באופן מיוחד, והאריה החי בהודו אינו גדול מהאריה החי באזורנו³³. כדאי גם לציין שככל הנראה מדובר באותו זן אריות (אריה אסייתי) אשר בעת העתיקה היה נפוץ ברחבי המזרח התיכון, צפון אפריקה, דרום אירופה והגיע עד הודו³⁴. התפיסה של בני המערב לגבי כל דבר הודי הייתה שהוא עצום, קסום ובעל תכונות העדיפות על מקבילו האירופי/אפריקאי/אסייתי.

גם בהודו הייתה תפיסה לפיה כל דבר הודי עדיף על משהו זר. ההודים חילקו את הפילים, כמו את בני האדם בהודו, לארבעה מעמדות. ה"מעורב", שהוא הזר, היה הנחות ביותר. מיוחסת לו גם נחיתות

³⁰ Ibid, ibid.

³¹ לפי טארן, דיודורוס התבסס בחלק זה על קטסיאס שהיה רופא מלך פרס וחיבר יצירה בשם "אינדיקה" על פי מה שמע או ראה. ראה: Tarn, W. W., "Polybius and a Literary Commonplace", *The Classical Quarterly*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1926), p. 100.

³² הפילים ההודים חזקים ואמיצים יותר מהאפריקאים אצל דיודורוס: 2. 16. 4. שפע צמחייה ובע"ח בעלי גודל וכוונת מפליאים (ביניהם הפילים ההודים אשר גדולים מהאפריקאים) אצל דיודורוס: 2. 35. 3 – 4. אנשים גבוהים וחזקים במיוחד אצל דיודורוס: 2. 36.

³³ Sick, op. cit., p. 130.

³⁴ כיום זן זה בסכנת הכחדה וקיים רק בשמורה בהודו, אולם בעת העתיקה זה היה האריה הנפוץ בהודו ובאזורנו. לפי אתר ויקיפדיה (18.2.2012): http://en.wikipedia.org/wiki/Asiatic_lion

גופנית לצד נחיתות בתכונות אחרות³⁵. אם כן, ניתן למצוא במקורות ההודיים לא רק חלוקה גיאוגרפית של הפילים אלא גם מעמדית. לא כל הפילים שווים בערכם, והזר הוא הנחות ביותר לתפיסתם. תפיסה זו יתכן וחדרה אל העולם ההלניסטי דרך השגרירים בהודו וכן דרך הצוותים ההודים אשר הגיעו יחד עם הפילים לאימפריה הסלאוקית וכן למצרים³⁶. תפיסות הודיות אלה, לצד תפיסות המערב כלפי הודו, יחד עם העובדה שפילי היער אכן יותר קטנים בממוצע מהפילים ההודים, הובילו לתפיסה המופיעה אצל ההיסטוריונים של מלחמות הפילים, לפיה הפיל האפריקאי קטן מההודי, נחות ממנו בתכונותיו, מפחד ממנו ובורח מפניו.

³⁵ Sick, op. cit., pp. 140-141.

³⁶ Ibid, pp. 134-138.

ג. הכשרת הפילים וכשירותם הפיסית למלחמה באגן הים התיכון:

באגן הים התיכון היו הפילים ההודים הראשונים ששולבו בלחימה. עוד מימי אלכסנדר מוקדון היו באימפריה המקדונית החדשה פילים שהוא ירש או שבה, אשר לאחר מותו חולקו בין הדיאדוכים יחד עם צוותיהם. גם אאודמוס, שהביא 120 פילים מהודו וחבר עימם לאאומנס מקרדיה לקראת שנת 317, הביא איתם ודאי את צוותיהם. הללו היו הפילים היחידים והצוותים היחידים בזירה ההלניסטית עד שסלאוקוס ה-1 הביא כ-500 פילים על צוותיהם מהודו בסוף המאה ה-4 (יידון בפרק הבא). הנהגים זכו לכינוי "הודים", כינוי שהפך לשם גנרי לכל נהגי הפילים גם כשלא היו הודים (יידון בתת הפרק הבא). על אף שהדבר לא מוזכר בשום מקום, עלינו לצאת מההנחה שהפילים הגיעו לא רק עם נהגים הודים אלא גם עם צוותיהם שכללו מטפלים ומאמנים (וכנראה גם בני משפחותיהם). בתקופת הדיאדוכים והאפיגונים, וכן בהמשך באימפריה הסלאוקית, הפילים היו הודים וכן צוותיהם. הפילים הגיעו כשהם כבר מאולפים, מאומנים למלחמה וחלקם אף מנוסים, וכך גם צוותיהם. הם המשיכו את אימוניהם בבסיסהם החדשים ולמדו להשתלב בצבאות ההלניסטיים אשר היו שונים מאד ממה שהכירו בהודו.

המצביאים ההלניסטיים השתמשו בהם רבות ועשו התאמות לפי הצורך תוך ניסוי וטעייה. אין ספק שהם נועצו בצוותים ההודים, ובעיקר בותיקים ובמנוסים שבהם, מאחר שהם היו היחידים בעלי ניסיון של ממש במלחמה עם ונגד פילים. צוותי הפילים היו לפיכך מאד חשובים למצביאים, והם כנראה גם תוגמלו בהתאם. הרוכבים היו תחת סיכון רב בזמן הקרב, ומהם נפצעו ונהרגו רבים, אשר לא היה להם תחליף. לפיכך, יתכן שאנשי הצוות שטיפלו בפיל ידעו גם הם לרכוב עליו, ובמקרה הצורך, החליפו את הנהג. אולם, האדם חי יותר שנים מהפיל, בעיקר פיל בתנאי שבי, וכן שנות כשירותו של נהג פילים ארוכה משל שנות כשירות הפיל עצמו. לפיכך, היו יותר נהגים ואנשי צוות מאשר פילים כשירים ללחימה. עדרי הפילים שהגיעו היו מורכבים מפילים בוגרים וצעירים ואף מכמה גורים שהתלו לאימהותיהם. גורים אלו גדלו בשבי ההלניסטי ועברו שם אילוף ואימון למלחמה ע"י הצוותים ההודים.

באסיה, הפילים שהובאו מהודו, עברו ברגל מרחקים עצומים עד שהגיעו לאזור הים התיכון. הם חצו מדבריות, יערות ונהרות, אזורים הרריים ומישוריים. המסע הממושך כלל את כל עונות השנה והפילים עברו אותו בהצלחה. בר כוכבא מציין שבמסעות ארוכים כאלה יש שיעור שחיקה גבוה

(אפילו עד 25%), חלק מהפילים מתו במהלכם ואחרים הגיעו תשושים ולא כשירים לקרב¹. לדעתי, מדובר היה באחוזי שחיקה הרבה יותר קטן ממה שסבר בר כוכבא, ולא מתו כמעט פילים אם הם זכו לטיפול ראוי במהלך המסע². בכל אופן, גם אם מקבלים ששיעור התמותה במסע לא היה גבוה, סביר להניח שאחרי מסע כזה הפילים הגיעו במצב גופני ירוד והיו זקוקים לזמן להתאוששות. מסע שכזה יכול היה להיות פחות קשה לפילים בתנאי שהיה עם יותר תחנות שבהן שהו זמן ממושך, בעיקר בחורף. אך מסע מזורז, שבו לזמן חשיבות גבוהה, כנראה גבה מחיר מבריאות הפילים, והם נזקקו לזמן להתאוששות ולהחלמה. מהכרת תכונותיהם הטבעיות של הפילים, אשר נסקרו קודם לכן, אנו למדים שהפילים מסוגלים לחיות באזורי אקלים שונים, לצעוד מרחקים מאד גדולים ובתנאי שטח משתנים. כל עוד מסופקים להם מזון ומים והם אינם צריכים לחפש במשך רוב שעות היום, הם מסוגלים לשרוד בהצלחה רבה מסעות ארוכים.

ידוע על מסעו המזורז של חניבעל (עם פילי יער אפריקאים) מספרד לאיטליה דרך הרי האלפים אך אין לנו נתונים על מספר הפילים בראשיתו ובסופו כדי לעמוד על אחוזי השחיקה. עם זאת, ידוע ממקורות מאוחרים, העוסקים בסאסאנים ובערבים בראשית ימי הביניים, שנעשה שימוש רב בפילים הודים למטרות לוגיסטיות במסעות המלחמה שלהם. פיליפ ראנס, שחקר עניין זה, טוען שממקורות התקופה עולה שהפילים היו יעילים מאד בנשיאת משאות כבדים, התקדמות דרך מכשולים טבעיים בתוואי שטח הררי וקשה למעבר, וכן שהסאסאנים השתמשו במסעותיהם בפילים מרובים במשך מאות שנים (מאות 3-7 לספירה)³.

¹ בר כוכבא (1976), עמ' 78 – 79.

² בר כוכבא הגיע לנתון של עד 25% שחיקה לאחר שניסה לישב בין מקורות שונים שהציגו כמויות שונות של פילים לאותו אירוע. למשל, נשלחו מבבל 20 פילים לאנטיוכוס ה-1 בבהילות, ומיד אחר כך, בקרב נגד הגלאטים (שנת 275) הוא נלחם עם 16 בלבד (20% שחיקה). כמו כן, חישוב כמויות הפילים שהיו לסלאוקוס ה-1 בקרב איפסוס הביאו את בר כוכבא למסקנות דומות. סלאוקוס קיבל בהסכם עם צ'נדרגופטה מלך הודו 500 פילים אך לקרב איפסוס התייצב רק עם 400 (שחיקה של 20%). להרחבה בעניין כמות הפילים באיפסוס ראה פרק ב': תת פרק ימי הדיאדוכים, עמ' 67 ושם הערות 33, 35. אני סבור שהרצון לישב בין המקורות אינו מצדיק קבלת אחוזי שחיקה כה גדולים.

³ Rance, P., "Elephants in Warfare in Late Antiquity", *Acta Antiqua Hungaria*, Vol. 43, No. 3/4 (2003), pp. 371, 383.

הפילים ההודים נתפסו בטבע בגיל צעיר. במשך כמה שנים הם אולפו ואומנו למלחמה תוך שהם גדלים בהתמדה. בהגיעם לגיל בגרות (סביבות גיל 20 עבור זכרים ו-15 עבור נקבות) הם כבר כשירים למלחמה הן מבחינת גודלם הפיסי והן מבחינת משך הכשרתם. אולם, לאור המידע על פראותו של הזכר הבוגר (בעיקר בתקופת המאסת'), וכן לאור העובדה שבהודו המלך רכב על פילה נקבה, ולצד העובדה שבמיצג האומנותי ההלניסטי נמצאה עדות לקיומה של פילה בוגרת ששימשה ללחימה, אין מנוס מהמסקנה שהפילים שהוכשרו ללחימה

תרשים 1:

צלחת מקמפניה בדרום איטליה. מוזיאון ווילה ג'וליה ברומא

היו בעיקר נקבות. גם זכרים צעירים ודאי אולפו ולעיתים אף הוכשרו ללחימה אך הללו היו יכולים לשמש רק עד גיל בגרותם וראשית הופעת המאסת'. מאוחר יותר הם ודאי שימשו למטרות אחרות אך לא למלחמה. אם כן, פיל זכר יכול היה לשמש ללחימה מרגע סיום הכשרתו הבסיסית ללחימה ועד ראשית הופעת המאסת'. סה"כ פרק זמן קצר יחסית של 5 – 10 שנים לכל היותר. היתרון של הזכר הוא בגודלו אך הוא מגיע לשיאו רק לאחר גיל הבגרות. עם זאת, פראותו מהווה חסרון משמעותי ומקשה על השליטה בו. אם כן, אין ממש טעם בהכשרת זכרים ללחימה, והללו, לפיכך, היו מעטים מאוד. עיקר העדר היה נקבות צעירות ומבוגרות. המבוגרות היו בשיא גודלן והן בעצם היו החלק העיקרי והמנוסה ביותר בכוח הפילים⁴. משך תקופת הכשירות שלהן יכול היה להגיע אפילו עד 20

⁴ בתרשים 1 ניתן לראות ייצוג אומנותי מאיטליה של פילה הודית ועליה מגדל עם שני לוחמים. מאחוריה הולך/ת הגור/ה שלה. המייצג מיוחס לימי פירוס מאפירוס ומלחמותיו עם פילים באיטליה. סקולרד זיהה את הפילה כהודית וייחסה לפירוס וכך גם אחרים לפניו ובעקבותיו. התמונה מופיעה אצל סקולרד בין עמ' 32 – 33 תרשים VIIa. גם בר כוכבא התייחס לייצוג אומנותי זה וקבע כי הצלחת מאוחרת לאירוע אותו היא מתארת, ועיצוב מאוחר זה מסביר את השגיאות הבולטות בתיאור האנטומיה של הפיל. בר כוכבא מזהה מאפיינים שמתאימים לפיל אפריקאי לצד אלו של פיל הודי. למשל, הניבים הארוכים אשר אצל נקבת ההודי הם קטנים או לא קיימים. לדבריו, מקובל לראות בקערה זו ייצוג אומנותי לסצנה המוכרת מהאנליסטים הרומים המאוחרים לפיה פילה השתוללה בקרב בנבנטום בעקבות זעקות הכאב של הגור שלה, ויצרה מהומה בצבא פירוס. ראה: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 40 – 41. אני סבור שהסיבה לכך שהפילה זכתה לייצוג אומנותי היא כי היא הייתה הגדולה והמרשימה בכוח הפילים שהביא איתו פירוס לאיטליה. זו היא המנהיגה המטריאכלית של העדר של פירוס. מאחר וההודים מיינו בקפידה את פיליהם (פילותיהם), אין סיבה לפסול שלפילה זו היו ניבים ארוכים באופן חריג. יש לציין שהרומאים כינו את פילי פירוס bos luca או ברבים boves lucae, כינוי אשר יכול להיות גם זכר וגם נקבה. במחקר

שנים לערך (גילאים 15 – 35 לערך). אולם, מרגע סיום הכשרתן ועד שהגיעו לידי ההלניסטים (בעיקר הסלאוקים) עבר זמן מה. העדר היה מעורב עם מבוגרות וצעירות, כך שעבור המבוגרות, תקופת הכשירות שנותרה להן הייתה יותר קצרה⁵. התמונה שלפנינו היא גם עדות לכך שהעדר היה מעורב ובו פילים בגילאים שונים.

הפילים ההודים שימשו את הדיאדוכים והאפיגונים, וכן בהמשך את בית סלאוקוס. אולם, התלמאים, אשר לא יכלו להשיג פילים הודים, התחילו במפעל איסוף והכשרת פילי יער אפריקאים מהאזורים לאורך חופו המערבי של ים סוף וכן מאזור צפון סודן החל מימי תלמי ה-2 לאחר שנת 280. הללו נקראו פילים טרוגלודיטים ואתיופים (בהתאמה) על פי שמות האזורים מהם הגיעו. פילים אלו הובאו לראשונה למצרים ע"י אנשי ממלכת מירואה הנובית, אשר נקראו "אתיופים". אנשים אלה היו הצוותים הראשונים שהיו לתלמאים. אך, ככל הנראה, תוך זמן קצר הובאו צוותים הודים (בהפלגה דרך האוקיינוס ההודי) כדי לטפל בכמויות הפילים שהחלו להיאסף בממפיס, ולהכשיר את הצוותים המצריים והאתיופיים במלאכת האילוף, האימון, ההכשרה הצבאית והרכיבה לפי המסורת ההודית. בכך הכשרת פילים אפריקאים אלה דמתה להכשרת הפילים הסלאוקים⁶.

אולם, על אף שפילים אפריקאים אלו הוכשרו לפי בית מדרשם של ההודים, לדעתי, לא ניתן היה להגיע לאותה רמת הכשרה כפי שהגיעו אליה בהודו, ולכן, על אף שעברו הכשרה דומה, עדיין היו פערי רמה בינם לבין הפילים הסלאוקים. ראשית, בהודו יש מסורת ארוכת שנים של אילוף ואימון פילים. בתי הספר והמתקנים מרובים ומשוכללים. הם פעילים כל ימות השנה ובהם פילים מרובים. יש רצף פעילות במשך שנים, וההכשרה של הצוותים ושל הפילים רק משתפרת או, לכל הפחות, שומרת על ערכה. שנית, ניתן לברור מבין האנשים את הטובים ביותר למשימה, וכן לברור מבין הפילים את הטובים ביותר, והשפע הרב מאפשר בחירה. לעומת זאת, במצרים, המצוי רחוק מלהיות הרצוי. כמות

ניתן למצוא תרגומים לזה ולזה מבלי שהמחבר מודע להשלכות תרגומו. למשל סקולרד, עמ' 105 מתרגם "פרות לוקניות" (cows), וכך גם גלבר. ראה: Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 49 (1948), p. 2. לעומתם, יש המתרגמים כזכר, למשל, שלטון מתרגמת "פרים לוקניים" (ox), ראה: Shelton, op. cit., p. 15.

⁵ בר כוכבא טוען לתקופת כשירות בת 12 שנים לערך, כאשר שיא הכשירות הוא בגילאים 20 - 25. אולם, לדעתו, מדובר בעיקר בזכרים (לכל הפחות בצבא הסלאוקי). ראה: בר כוכבא (1976), עמ' 79.

⁶ נושא פילי התלמאים יידון בהמשך ושם הסברים והפניות, ראה פרק ב: תת פרק בית תלמי.

הפילים שנאספה הייתה קטנה בהרבה מהשפע הרב שבהודו. הללו רוכזו בממפיס ושם עברו את עיקר הכשרתם. לא ניתן למיין בקפידה יתרה את הפילים ולברור את הטובים ביותר כי אז הכמות הקטנה תפחת עוד יותר. ההודים, שהגיעו בימי תלמי ה-2 ללמד את המצרים, ודאי עשו עבודה טובה, אולם אין זה תחליף למקור. המסורת שעברה בין הדורות במצרים אינה זהה באיכותה למסורת שעברה בהודו. כמו כן, כנראה שבמצרים היו הפסקות, בעיקר במאה ה-2, ביבוא הפילים.

הפילים האפריקאים של התלמאים לא היו נחותים מהפילים ההודים של הסלאוקים בשל גודלם ותעוזתם כפי שטענו הקדמונים, אלא בשל פערי הכשרה וניסיון. כמו כן, אין ספק שהקדמונים הפריזו בתיאוריהם והפער לא היה גדול כל כך בזמן הקרב. בסופו של דבר, המצביאות של המפקדים היא שקובעת במידה רבה את הישגי הפילים באמצעות פריסתם ושימושם בשדה הקרב בצורה המתאימה ביותר (יידון בפרק האחרון). הסלאוקים הביאו את פיליהם ישירות מהודו לאחר שכבר עברו מיון והכשרה מלאים, הם וצוותיהם, וזה היה יתרוןם.⁷

הקרתגנים, בשונה מהזירה ההלניסטית, התחילו לאסוף ולהכשיר פילים לצורכי מלחמה בשלב מאוחר. הללו נחשפו לפילי מלחמה לראשונה כאשר פירוס פלש עימם לסיציליה בשנת 278. מאחר שהם ידעו שיש פילים בצפון-מערב אפריקה ושהעמים הגרים שם יודעים ללכוד אותם ולא לפס, הם החליטו לאמץ אלמנט לחימה זה ולנסותו. את הפילים סיפקו לקרתגו העמים שחיו באזור זה. הללו ככל הנראה היו בעלי ניסיון קודם בלכידת ובאילוף פילים. הם הובאו לטוניס לבקשת הקרתגנים, ככל הנראה, תמורת תשלום. הקשר של הקרתגנים לאזורים אלה היה באמצעות ממלכת הנומידים אשר בתקופה ההיא היו בברית עם קרתגו וכפופים לה. אם כן, יתכן שלנומידים כבר היה ניסיון בשימוש בפילים (אך לאו דווקא צבאי).

⁷ דלברוק הציע כבר לפני 90 שנים שהפער בין הרוכבים והמאמנים ההודים לבין המצריים הוא שנתן את היתרון לפילים ההודים (בהתייחסו לקרב רפיח בשנת 217). ראה: Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte*, 3rd ed. (Berlin, 1920), tran. by W. J. Renfro, *History of the Art of War within the Framework of Political History 1* (1975)pp. 246-247. עם זאת, חשוב לציין שדלברוק התייחס בצורה שלילית לפילים, ניתוחו שטחיים וכולניים, ולרוב הוא פוסל את המקורות לקרבות כדמיוניים או כמופרכים. גילי חולק על דלברוק בעניין זה וסבור שהמצרים צברו ניסיון במשך השנים ולכן לא היה ביניהם פער (בהתייחסו לקרב רפיח). ראה: גילי, אלעזר, *מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי*, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 395.

ככל הידוע לנו, הקרתגנים עשו בהם שימוש צבאי לראשונה רק במלחמה הפונית ה-1 נגד רומא בשנת 261 בקרב מחוץ לאקראגאס (אגריגנטום) שבסיציליה⁸. מאחר שהם נחשפו אליהם לראשונה ע"י פירוס רק בשנת 278, אז מתישהו בין השנים הללו הם החליטו לאמץ אלמנט זה, הביאו פילים מאולפים לארצם, הכשירו אותם, והפליגו איתם לסיציליה (כבר בשנת 262)⁹. עלינו לקבל שפילים אלו היו מאולפים במידת מה לפני שהגיעו לקרתגו, מאחר שכדי להובילם רגלית מאזור הרי האטלס ועד טוניס, עליהם לעבור אילוף בסיסי עוד לפני היציאה לדרך, כדי שיהיה אפשר לשלוט עליהם. זה נעשה ע"י השבטים המקומיים שם שכנראה היו בעלי מסורת אילוף פילים לשימושים שונים (כנראה לא צבאיים) מזה שנים רבות. לאחר שהגיעו רגלית לטוניס היה עליהם לעבור אילוף נוסף כדי שניתן יהיה להעלותם לאוניות ולהפליג איתם בים הפתוח עד סיציליה. הפונים בנו ודאי אוניות מיוחדות כדי לשאת פילים מרובים אל מעבר לים¹⁰.

אולם, לאור תפקודם בקרבות הראשונים, ניכר הדבר, שהכשרתם הצבאית לקחה בחסר ולא השתוותה ברמתה לזו ההודית¹¹. כמו כן, נראה כי גם המצביאים לא ידעו להשתמש בהם ביעילות¹². רק בקרב טוניס בשנת 255 בין קרתגו לבין הרומאים בפיקוד הקונסול מרקוס אטיליוס רגולוס (M. Atilius Regulus), כאשר שכיר חרב ספרטני בשם כסנתיפוס יעץ לקרתגנים איך להשתמש בפילים לאור ניסיונו בזירה ההלניסטית, ואף אימן את פיליהם עם הצבא, הם הצליחו לנצל את פיליהם בצורה יעילה מבחינה טקטית¹³. אולם, גם לאחר מכן, במשך כל המלחמה הפונית ה-1 נראה

⁸ Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996), p. 27.

⁹ סקולרד, עמ' 146 – 148. סקולרד אף מציע שאולי הם החליטו לאמץ אלמנט זה קודם לכן בהשפעת ההלניסטים, אך אינני רואה סיבה לקבל זאת. לו כך היה הדבר הם ודאי היו מביאים אותם לסיציליה נגד פירוס.

¹⁰ בקרב הראשון בסיציליה היו להם כ-60 פילים, ראה: Lazenby, op. cit., p. 57. בהמשך הם כבר הגיעו לסיציליה עם 140 פילים, אצל פוליביוס: 1. 38. 2.

¹¹ דיון בפילי הקרתגנים ותיאור קרבותיהם ראה פרק ב': תת פרק ד' הזירה הקרתגנית. דיון לגבי יעילותם ראה הפרק האחרון.

¹² על כך אף העיר פוליביוס: 1. 30. 7 – 11. לגבי חוסר ניסיונם של מצביאי קרתגו בשימוש בפילים במלחמה הפונית ה-1 ראה: Lazenby, op. cit., pp. 58, 167.

¹³ לדיון לגבי כסנתיפוס וניסיונו מהזירה ההלניסטית, ראה פרק ב': תת פרק בית סלאוקוס, עמ' 85 – 86.

שהשימוש שעשו הקרתגנים בפילים לא היה דומה לזה שנעשה בזירה ההלניסטית. ניכר הדבר שלא היו להם את הניסיון ואת כוח האדם המקצועי כפי שהיו לממלכות ההלניסטיות.

המצביאים למשפחת ברקה היו הטובים שבמצביאי קרתגו. במהלך המלחמה הפונית ה-2 חניבעל ואחיו עשו שימוש מוצלח יותר בפילים מקודמיהם, אולם ניכר כי גם פילים אלה היו בעלי הכשרה נחותה לזו ההודית וביצועיהם היו בהתאם. חניבעל השתמש בפיליו בספרד, יצא עימם למסע דרך הפירנאים ודרום גאליה, חצה את האלפים ונלחם עימם בקרב טרביה בצפון איטליה. הללו היו מנוסים ומאולפים היטב. גם בהמשך המלחמה, אחיו השתמשו בפילים מאולפים היטב, מנוסים ובעלי הכשרה סבירה. אולם, בקרב זאמה שהתנהל בין חניבעל לסקיפיו בשנת 202 בצפון אפריקה, לדעתי, הפילים של קרתגו לא היו מאומנים דיו, אלא הובאו לקרתגו זמן קצר לפני הקרב, ולפיכך, הספיקו רק לאלפם ברמה בסיסית אך לא להכשירם צבאית¹⁴.

חשוב לציין שהפילים היו מאולפים היטב וניתן היה לצאת עימם למסעות יבשתיים וימיים מורכבים. הדבר ניכר גם בהמשך, לאחר תבוסת קרתגו לרומא, כשהנומידים היו בעלי מונופול על הפילים מצפון-מערב אפריקה. הם שלחו פילים באוניות, יחד עם כוח עזר נומידי, לסייע לרומאים במלחמותיהם במקדוניה, באסיה הקטנה ובספרד. כמו הפונים, גם הרומאים עברו עימם מסעות מורכבים דרך הרי צפון יוון, חצו את מצרי הדרדנלים וכו'¹⁵. השבטים המקומיים של צפון-מערב אפריקה, בעלי הניסיון רב השנים, אילפו את הפילים היטב ליציאה למסעות, לנשיאת משאות ולציות לרוכביהם. אך הכשרתם הצבאית הייתה באחריות הקרתגנים, ובהמשך הנומידים, ועל אף השיפור שחל בה עם השנים, היא נותרה נחותה לזו ההודית.

ישנה טענה במחקר לפיה נהגים הודים שימשו כרוכבי הפילים הקרתגניים עוד מהמלחמה הפונית ה-1, וכן שלחניבעל היו גם כמה פילים הודים או לפחות אחד (יידון בהמשך). לדעתי, אין לקבל טענה זו. לו היו להם נהגים הודים, עלינו לקבל שהיו להם גם את שאר אנשי הצוות של המטפלים, המאמנים וכו'. במקרה כזה, הללו היו מכשירים את הפילים בצורה טובה יותר, וכן היו מייעצים לקרתגנים איך

¹⁴ דיון בעניין זה ראה בפרק האחרון תת פרק ג', עמ' 172, 176.

¹⁵ דיון בפילי היער האפריקאים בשימוש רומא ראה פרק ב' תת פרק הזירה הרומאית.

להשתמש בהם ביתר יעילות, לפני הגעת כסנתיפוס, שכיר החרב הספרטני. אולם, לאור ביצועיהם ניתן לומר שלא הייתה שם יד מכוונת הודית.

חשוב לציין, כי על אף שפילי היער בשימוש הקרתגנים היו ללא מסורת הודית, סביר להניח שלוכדיהם ומאלפיהם בצפון-מערב אפריקה ודאי הביאו בעיקר נקבות בשל הקושי לשלוט בזכרים בוגרים. כמו כן, הקרתגנים החזיקו את הפילים במכלאות בעיר קרתגו עצמה, ושם לא ניתן היה להחזיק זכרים בוגרים בשל פראותם והצורך שלהם במכלאות הרבה יותר גדולות. תקופת הכשירות והיכולת הפיסית של פילי היער האפריקאים לא היו שונים מאלו של הפילים ההודים, שהרי להם תכונות פיסולוגיות והתנהגותיות דומות. ידוע לנו מפוליביוס ומליויוס שהיו לחניבעל נקבות. באחת מגרסאות חציית נהר הרון המתוארת בפירוט אצל שניהם, מסופר שכדי להוביל את הפילים על הרציף המאולתר שבנו, היה צורך להשתמש בשתי נקבות כדי שהאחרים ילכו אחריהן כקבוצה מטריאכלית. כך נעשה כמה פעמים עד שכל הפילים חצו. גם אם גרסת החצייה אינה נכונה, הרי שלדעת המקורות היו לחניבעל נקבות וזה אף ברור להם מאליו והם אינם חשים צורך להסביר זאת. מכאן ניתן להבין שלפחות חלק מהפילים של חניבעל במסעו לאיטליה היו נקבות. לדעתי, כולן (או לפחות רובן) היו נקבות, ובסיפור מדובר על הנקבות הבוגרות ביותר, המטריאכליות.¹⁶

¹⁶ סיפור החצייה אצל פוליביוס: 3. 46 השימוש בשתי נקבות פס' 7, ואצל ליויוס: 21. 28 והשימוש בנקבות פס' 8.

ד. נהגי הפילים:

אין ספק שלסלאוקים היו צוותים הודים שכללו רוכבי פילים. במשך כל תקופת בית סלאוקוס, לפיליהם היו נהגים הודים, ועל כן אין מחלוקת במחקר. התלמאים השתמשו בצוותים אתיופים, אחר כך בצוותים הודים שהכשירו צוותים מקומיים מצריים. קשה לתארך שלבים אלה, אולם, נראה שהאתיופים היו הראשונים שרכבו על פילי התלמאים, אחר כך ההודים (לצד המקומיים), ולבסוף מצרים ואתיופים שעברו הכשרה הודית. עיקר המחלוקת בעניין זהות נהגי הפילים סובבת סביב קרתגו.

פוליביוס השתמש במילה "הודים", ἰνδοί, כתיאור נהגי הפילים הקרתגנים, ולפיכך, על פניו נראה כאילו לקרתגנים היו נהגים הודים. היסטוריונים צבאיים מהמחצית הראשונה של המאה ה-20 יצאו מהנחה זו וקיבעו אותה למשך שנים. טארן טען שצוותים הודים, שכללו מאמנים ורוכבים, הובאו למצרים ולקרתגו. לדבריו, הנהגים ההודים אף השתתפו בקרבות קרתגו, בעוד שבמצרים הם כנראה הקימו בית ספר להכשרת המקומיים. גריפית' טען שעל הפילים האפריקאים של קרתגו רכבו נהגים הודים ושהמאמץ שעשו הקרתגנים להשגת נהגים הודים הוא מדהים ולא ברור איך הם עשו זאת. לדבריו, במלחמה הפונית ה-1 היו לפחות 100 נהגים הודים. הם השתתפו בקרב טוניס בשנת 255 (בו ייעץ שכיר החרב הספרטני לקרתגו איך להשתמש בפילים) וכן בהמשך המלחמה. לאחר קרב פנורמוס בו נפלו פילים רבים בשבי ללא רוכביהם, נהגיהם ההודים שבו לקרתגו ואימנו פילים אפריקאים חדשים. מאז הפכו הפילים האפריקאים ונהגיהם ההודים לחלק קבוע בצבא קרתגו, והם גם שימשו את חניבעל ואחיו במלחמה הפונית ה-2. ריצ'רד גלובר טען שצוותים הודים אילפו את פילי קרתגו ורכבו עליהם במלחמות הפוניות. לאחר תבוסת קרתגו במלחמה הפונית ה-2, הנומידים ושבטים מקומיים, שהפכו לבעלי ברית של רומא, לקחו על עצמם משימה זו ובכך יצרו תקדים (כי עד אז ההודים עשו זאת)¹.

¹ Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments* (Cambridge, 1930), p. 94. Griffith, G. T., *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge, 1935), pp. 214-215. Glover, R., "The Elephant in Ancient War", *The Classical Journal*, Vol. 39, No. 5 (1944), p. 269.

סקולרד וגאוורס בחיבוריהם מסוף שנות ה-40 ואילך קבעו, לאחר מחקר מעמיק בתחום הפילים, שהמונח "הודים" בו השתמשו ההיסטוריונים העתיקים הפך למונח קבוע, מעין שם גנרי לנהגי הפילים, גם כשלא היו ממוצא הודי. הם קבעו שנהגים מקומיים הן במצרים והן בקרתגו היו אלה שרכבו על הפילים. בקרתגו, מקומיים אלו היו אפריקאים שחורים ממערב אפריקה, שם לכדו את הפילים. אבל, סקולרד וגאוורס יצאו מההנחה שרק להודים היה את הידע הנדרש לאילוף, לאימון ולרכיבה על פילים, ולפיכך קבעו שצוותים הודים הם אלה שאימנו את המקומיים והעבירו להם את הידע הנדרש בראשית הדרך². ועל אף שאין לכך כל ראיה הם קיבעו דעה זו עד היום³.

בכל אופן, נהגי הפילים של קרתגו היו אפריקאים שחורים מהשבטים המקומיים שלכדו את הפילים בצפון-מערב

אפריקה. לכך ראיות נומיסמטיות ומייצג אומנותי אחד. ישנה סדרת מטבעות מאיטליה ובה בצד אחד ייצוג של פיל הנראה הודי ובצד השני פרצוף בעל תווים נגרואידיים ברורים. רוב החוקרים שעסקו במטבעות אלו סבורים שאלו היו נהגי הפילים בימי חניבעל, ויש אף המקדימים זאת למלחמה הפונית ה-1⁴.

² Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", *African Affairs*, Vol. 46, No. 182 (1947), p. 43. Also: סקולרד, עמ' 148.

³ Goukowsky, op. cit., p. 483, note 36. Charles, M. B., Rhodan, P., "Magister Elephantorum: A Reappraisal of Hannibal's Use of Elephants", *The Classical World*, Vol. 100, No. 4 (2007), p. 366. Charles, M. B., "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, No. 3/4 (2008), pp. 340-341, notes 9, 15.

⁴ סנוודן, המתמחה באפריקאים שחורים בעולם היווני-רומי, הציג את המחלוקת במחקר סביב תיארוך המטבעות הלך בעקבות רוב החוקרים, וביניהם סקולרד וגאוורס, וקבע שאלו נהגי חניבעל. לדבריו, הילידיים השחורים של צפון-מערב אפריקה כונו לפעמים "אתיופים" ע"י הרומים המאוחרים. ראה: Snowden, F. M., Jr., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Cambridge, Mass., 1970), pp. 130, 295-296, notes 2-

כמו כן, ישנו פסלון טרקוטה מפומפיי (נמצא כיום במוזיאון בנאפולי) המציג פיל הנראה אפריקאי, עליו נהג בעל תווים נגרואידיים, וכן מגדל לוחמים (אך הוא ריק ללא לוחמים) קשור על גבו עם שלוש רצועות⁵.

תרשים 3:
פסלון טרה-קוטה מפומפיי

ניתן למצוא במקורות רומאים מאוחרים התייחסות למאלפים השחורים של הפילים. למשל, סנקה, בן המאה ה-1 לספירה, באחד ממכתביו בו הוא דן על סגולותיהם של אנשים המסוגלים לבצע משימות מיוחדות, ציין מאלפי בע"ח אשר מצליחים לאלף בע"ח פראיים ומפחידים ומוציאים מהם את האכזריות שלהם. הוא התייחס ל"אתיופי הקטן" ("minimus Aethiops") אשר מורה לפיל לרדת על

4. Also: Snowden, F. M., Jr., *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks* (Cambridge, Mass., 1983), pp. 31-32, 121, note 55

⁵ הפסלון מופיע אצל סקולרד בין עמ' 48 – 49 תרשים ב'א (ב'9), כמו כן, ניתן למצוא אצלו דיון על פילי ונהגי חניבעל לאור המטבעות והפסלון בעמ' 170 – 177. המטבעות והפסלון, תרשימים 2 ו-3 בהתאמה, מופיעים בצורה ברורה יותר, כולל איור המטבעות, אצל סנוודן. ראה: Snowden, F. M., Jr., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Cambridge, Mass., 1970), pp. 70-71, 224-225

ברכיו או ללכת על חבל⁶. גם המשורר הרומי מרטיאליס, שחי בסוף המאה ה-1 לספירה, כתב אפיגרם על חיות הפרא בזירה אשר מאולפות ורוחן שבורה והן יודעות מי בעליהן אשר אותו הן משרתות. שם הוא ציין כי הפיל שמצווה לרקוד מגלה צייתנות לאדונו השחור ("nigro...magistro")⁷.

אין מנוס מהמסקנה שנהגי הפילים של קרתגו ומאוחר יותר של רומא (כלומר של הנומידים) היו אפריקאים שחורים מצפון-מערב אפריקה. אין כל ראיה לכך שהם נעזרו בצוותים הודים בראשית הדרך, והדיווחים על מעשיהם בקרבות מעידים על ההיפך הגמור. כמו כן, באף אחד מהייצוגים האומנותיים או הנומיסמטיים של הפילים האפריקאים לא תלוי פעמון על צוואר הפיל, כפי שמופיע בחלק מהייצוגים המקבילים של הפילים ההודים. אם היו להם צוותים הודים אז ודאי הם היו מלמדים אותם לפי המסורת ההודית, וניתן להניח שהם היו תולים פעמון על צוואר הפילים.

כפי שצינתי קודם לכן, ישנה טענה בדבר פילים הודים בשימוש הקרתגנים. טענה זו מבוססת על סדרת המטבעות שצינתי קודם ובהם מוטבע ייצוג של פיל הנראה הודי ועל צווארו פעמון (ציוד מוכר לפילים הודים) ובצידו האחר מוטבע פרצוף בעל תווי פנים נגרואידיים. פני השחור מקשרים מטבעות אלה לפונים, ולפיכך ייצוג הפיל ההודי מהווה בעיה. סקולרד יוצא מתוך ההנחה שלחניבעל היה לפחות פיל הודי אחד, ומאחר שההודי גדול ומרשים יותר מהאפריקאי, הוא זה שהוטבע על מטבעות אלה באיטליה. כמו כן, פוליביוס סיפר שלאחר קרב טרביה בשנת 218, בו הביס חניבעל את הרומאים בפעם הראשונה בצפון איטליה, מתו כל הפילים בחורף הקשה מלבד אחד⁸. סקולרד מציע שאולי מדובר היה בפיל ההודי, ומאחר שהוא חזק יותר מהאפריקאי הוא שרד את החורף וכך אף הוסיף לפרסומו. ראיה נוספת לקוחה מפליניוס, על בסיס הסמכות של קאטו, אשר ציין שלקרתגנים היה פיל אחד שנקרא סורוס (Surus)⁹. סקולרד הציע שהשם סורוס לקוח אולי ממוצאו הסורי, קרי פיל הודי, ותיארך אותו למלחמה הפונית ה-2. סקולרד המשיך ודן בעניין זה והציע שלאחר קרב רפיח בו

⁶ סנקה: *מכתבים*: 85. 41. יתכן כי "אתיופי" זה הוא אפריקאי מצפון-מערב אפריקה כפי שציין סנוודן. ראה למעלה הערה 4.

⁷ מרטיאליס: *שירים*: 1. 104. 10.

⁸ פוליביוס: 3. 74. 11. וכן גם 79. 12. ליויוס: 21. 58. 11 ציין ש-7 פילים שרדו את קרב טרביה אך כולם מתו במהלך סופה קשה בחציית האפנינים.

⁹ פליניוס: 8. 5. 11.

התלמאים לקחו בשבי פילים הודים בניצחונם בשנת 217 על הסלאוקים, הם העבירו כמה מהם (לפחות אחד) לקרתגו. סקולרד התייחס לקושי בזמנים, הרי קרב טרביה היה לפני קרב רפיח, ולכן הציע שאולי פיל הודי זה הגיע לאיטליה יחד עם עזרובעל ברקה, אשר פלש לאיטליה כדי לסייע לאחיו חניבעל בשלב מאוחר יותר במלחמה הפונית ה-2¹⁰.

אני סבור שניתן לנפק הסבר אחר לייצוג הפיל ההודי על המטבעות הללו. באיטליה הכירו את פיליו ההודים של פירוס מפלישתו בשנת 280. מאז נטבעו באיטליה מטבעות ועליהם ייצוג של פיל הודי וכן נעשו חפצים שונים ועליהם ייצוג אומנותי של פיל הודי שמהם ניתן היה ללמוד את מראה הפיל ולהעתיקו. לדעתי, יתכן, שהטבעה זו שנעשתה באיטליה בימי חניבעל לא הייתה מבוססת על מראם של פילי חניבעל, אלא על בסיס ייצוגים שונים של פילים הודים שהיו נפוצים בדרום איטליה ובמרכזה. אלו היו פילים הודים שהגיעו לאיטליה בפלישת פירוס כ-60 שנים קודם לפלישת חניבעל והותירו את רישומם העז.

לגבי עדות פליניוס, אין כל סיבה לקבל שמדובר בפיל הודי. השם סורוס מוזכר אצלו ללא כל הסבר ואין סיבה לחשוב שמקורו בכינוי "הסורי". מדוע שפיל הודי יכונה "הסורי"? כל שכן שלפי התיאוריה הוא הובא לקרתגו ממצרים (לאחר שנלקח על ידם בשבי). בשום מקום פילי הסלאוקים לא נקראים סורים אלא הודים. כמו כן, פליניוס לא ציין באיזו מהמלחמות הפוניות השתתף פיל זה.

לצד טענות אלה, חשוב לציין שלמצרים הייתה ברית ידידות (Amicitia) עם רומא וכן יחסי ידידות עם קרתגו. לפיכך, נשארה ניטראלית במהלך המלחמה הפונית ה-1, ולפי אפיאנוס אף סירבה להלוות לקרתגו 2,000 טלנטים בזמן המלחמה¹¹. מיד לאחר הניצחון הרומאי במלחמה הפונית ה-1, הסנאט הרומאי שלח משלחת דיפלומטית למצרים לרענן את היחסים¹². אין סיבה לקבל, ללא כל ראיה, שבמלחמה הפונית ה-2 המצרים פעלו בצורה הפוכה לחלוטין וסייעו לחניבעל עם פילי מלחמה הודים.

¹⁰ ראה דיון אצל סקולרד עמ' 170 – 177, ובעקבותיו גם לזנבי אשר מעדיף להמנע מדיון זה אך מציין שלפחות רוב פילי הקרתגנים היו אפריקאים, ואולי לחניבעל היה פיל הודי אחד שנקרא סורוס. ראה: Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996), P. 27. Also: Lazenby, J. F., *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War* (Warminster, 1978), pp. 15-16. ולאחרונה צ'רלס (יחד עם רודן) שהולך בעקבות המוסכמות ומציין שבחציית האלפים לא היו פילים הודים לחניבעל מלבד אולי אחד שנקרא סורוס. ראה: Charles, M. B. & Rhodan, P., op. cit., pp. 364-365.

¹¹ אפיאנוס: *מלחמות סיציליה*: 1.

¹² Holbl, G., *The History of the Ptolemaic Empire*, tran. by Tina Saavedra (London, 2001), pp. 54-55.

לדעת, התעקשות החוקרים למקם פילים הודים בשתי המלחמות הפוניות הראשונות ובעיקר בידי חניבעל היא מוגזמת ומיותרת¹³. הראיה המהותית היחידה היא ייצוג פיל הודי על מטבעות שבצידם האחר פרצוף של אדם שחור, אך כאמור, ניתן למצוא הסבר למטבעות אלה. לעומתם, מטבעות משפחת ברקה שהוטבעו בספרד מציגים פילים הנראים באופן ברור כאפריקאים, מאחר שבספרד לא היו להם ייצוגים של פילים אחרים. מטבעות אלו הוטבעו ע"י חניבעל ופרצופו מופיע בצידם האחר. מכאן, לחניבעל בספרד היו רק פילים אפריקאים ועמם חצה את האלפים לאיטליה. הצעתו של סקולרד שאולי בשלב מאוחר יותר עזרובעל הגיע לאיטליה עם פילים הודים (לפחות אחד) נותרת בעינה אך מיותרת בעיני¹⁴. אם נקבל שהיו לפונים פילים הודים, הרי אין מנוס מלקבל שהיו להם גם נהגים הודים. אולם, לדעתי, לא היו להם פילים ולא נהגים ממוצא הודי בשום שלב.

תרשים 4:
מטבע ברקה מספרד

¹³ ראנס סבור אף הוא שהראיות לכך רעועות ואף אינן קיימות, וכי טענות אלו סותרות את המידע שבידינו לגבי יחסי הידידות בין רומא למצרים. ראה: Rance, P., "Hannibal, Elephants and Turrets in Suda θ 438 [Polybius Fr. 162B]: An Unidentified Fragment of Diodorus", *Classical Quarterly*, Vol. 59, No. 1 (2009), p. 107, note 66.

¹⁴ דיון לגבי סדרת מטבעות זו שמיוצגת בתרשים 4 ראה אצל סקולרד, עמ' 155 – 156. סקולרד מזהה בוודאות את הפיל כאפריקאי בעיקר לפי קיעור הגב וגודל וצורת האוזניים. בסדרה ישנם מטבעות נוספים ובהם ניתן לראות אדם רוכב על גב הפיל ובצידו האחר פרצוף מזוקן המזוהה כהרקלס-מלקרת. כמו כן, מטבעות דומים נטבעו בסיציליה ובהם הפרצוף נראה מעט שונה. צילום המטבע המופיע בתרשים 4 נלקח מהאתר (20.2.2012): <http://www.ancient-coins.com/resourcedetail.asp?rsc=4>. בספרות המחקרית בה דנים במטבעות לא מוסיפים תמונה, ובמקרה שכן, אז התמונה באיכות ירודה, ולא ניתן לסרוק אותה כראוי. לפיכך, נעזרתי באינטרנט לעניין זה.

ה. לוחמי הפילים והשימוש במגדלים:

אחד הנושאים השנויים במחלוקת במחקר הוא סוגיית הלוחמים שהיו או לא היו על גב הפילים והשימוש שנעשה במגדלי לוחמים על גב הפילים. ככל הידוע לי, אין כל תיאור ודאי במקורות של לוחמים על גב הפיל בקרבות באזור הים התיכון. קודם לכן, בתת הפרק שעסק במסורת ההודית, ניתן היה לראות שלפי מטבעות אלכסנדר, אשר ציינו את ניצחון אלכסנדר הגדול על פרוס ההודי, היה לוחם אחד על גב הפיל בנוסף לנהג. לא ניתן לדעת בוודאות האם הוא היה המלך עצמו או משרתו. מגסתנס התייחס ל-3 לוחמים על גב הפיל ובנוסף להם נהג, וכבר הצעתי שיתכן שהיו כמה שיטות לחימה עם פילים בממלכות ההודיות. סביר להניח ששיטות אלה הובאו עם צוותי הפילים אל הזירה ההלניסטית, אולם אין לכך תיאור ודאי במקורות העוסקים בקרבות בשטח הפתוח, ולפיכך שיטות אלו ככל הנראה לא אומצו ע"י ההלניסטים.

ידוע עם זאת, שבתהלוכת הלוויה של אלכסנדר, אשר נערכה בקפידה, היו ארבעה לוחות ועליהם חרוטים מייצגים של הצבא ערוך לקרב. על הלוח השני מתוארים פילי מלחמה ערוכים לקרב ועליהם רכובים הודים ומאחוריהם מקדונים חמושים בצידם הרגיל¹. גוקובסקי טוען שהשימוש במונח "רכובים" (ἀναβάτης) מתייחס גם להודים וגם למקדונים, וכן שצורת הרבים (הודים, מקדונים) מתייחסת לכלל האנשים בקבוצה זו, לפיכך הוא מפרש, שעל כל פיל היו נהג אחד הודי וחייל אחד מקדוני חמוש בצידו המקובל². אך תיאור זה שהיה מוטבע על לוחות מעל ארונו של אלכסנדר אינו תיאור קרב של ממש, אלא אולי ייצוג המצב כפי שהיה לפני מותו או מיד לאחריו.

קיימים שני תיאורי קרב אצל דיודורוס שניתן אולי לייחס להם שימוש בחיילים על גב הפילים, אך יתכן שדיודורוס התכוון לנהגים ולא לחיילים. הראשון הוא הקרב ב"מצודת הגמל" בין פרדיקאס לבין תלמי ה-1 בשנת 321, והשני הוא קרב עזה בין דמטריוס בן אנטיגונוס לבין תלמי ה-1 (ולצידו סלאוקוס ה-1) בשנת 312³. בקרב הראשון דיודורוס ציין את "אלה אשר על הפילים" (οἱ δ' ἐπὶ τῶν

¹ דיודורוס: 18. 27. 1.

² Goukowsky, op. cit., pp. 481-482.

³ תיאור קרב "מצודת הגמל" אצל דיודורוס: 18. 33. 6 – 34. 3, וקרב עזה אצל דיודורוס: 19. 82 – 84. לדיון בקרבות אלה ראה פרק ב': תת פרק תקופת הדיאדוכים והאפיגונים, עמ' 59 – 60, 65 – 66.

ἐλεφάντων) וכשהוא התייחס לנהג הפילים הוא כנה אותו "הודי" (Ἰνδῶν)⁴. עם זאת, יתכן ובשני

המקרים הכוונה לנהגים ורק מתוך רצון לא לחזור על אותה מילה דיודורוס השתמש בביטוי נרדף משיקולים של סגנון. בתיאורו את קרב עזה בשנת 312 דיודורוס כתב "הודים" בהתייחסו לנהגים אך בהמשך אותו פסוק כשהוא תיאר את האופן בו נלחמו נגד הפילים, הוא ציין שירו עליהם חצים וכידונים אשר פצעו את הפילים ואת "אלה אשר היו רכובים עליהם" (τοὺς ἐπ' αὐτοῖς)

ἀναβεβηκότας)⁵. בתיאור הפריסה ליד עזה וכן בתיאור הקרב עצמו אין כל איזכור ללוחמים על גב

הפילים וגם לא למעשיהם בקרב. כמו כן, בתיאורו את קרב עזה, דיודורוס ציין כי כאשר נהרגו ה"הודים", הפילים נשבו. ניתן להבין כי לא היו לוחמים על גב הפילים מלבד נהגיהם.

אך בקרב ב"מצודת הגמל" העניין שונה, וקשה לקבוע, מאחר שזה הקרב הראשון (הידוע לנו) שבו נעשה שימוש בפילים בזירה זו. יתכן שפרדיקאס רצה לנסות טקטיקה הודית של הצבת לוחמים על גב הפילים, ובעיקר למשימה של פירוק הביצורים החיצוניים של המצודה ועימות מול המגנים, כדי להעסיק את המגנים בזמן שחיילים אחרים עולים בסולמות ותוקפים. אך בהחלט יתכן שהבלבול נובע רק בשל סגנונו של דיודורוס ומדובר רק בנהגי הפילים⁶.

ברצוני להציע פרשנות נוספת להבנת הלוח השני מעל ארונו של אלכסנדר כפי שמתואר אצל דיודורוס. יתכן שהמילה "רכובים" מתייחסת רק לנהגים ההודים, ואילו המקדונים החמושים בצידום הרגיל (סריסה) צעדו מאחורי הפילים. תיאור סדר הצועדים המופיע בלוחות אולי חושף את הסדר הבא: לוח ראשון - סביב כרכרת הארון של אלכסנדר היו שומרי ראש חמושים (מקדונים מקדימה ופרסים מאחורה). לוח שני – אחרי שומרי ראש אלה צעדו הפילים ועליהם רכובים נהגים הודים מקדימה (כלומר בקדמת הלוח) ומאחוריהם (על הלוח ולא על גב הפילים) מקדונים חמושים כהרגלם (כלומר סריסות). לוח שלישי – מאחורי אלה צעדו הפרשים. כלומר, בין הפילים לפרשים צעדו הרגלים-

⁴ "אלה אשר על הפילים" בפרק 34 פסוק 2 והנהגים ההודים בפסוק 3.

⁵ דיודורוס: 19. 84. 1.

⁶ גוקובסקי סבור שגם בקרב ב"מצודת הגמל" וגם בקרב עזה ב-312 לא היו חיילים על גב הפילים ומדובר בנהגים בלבד. ראה: Goukowsky, op. cit., pp. 483, 486.

הכבדים המקדונים, ועל הפילים היו רק נהגיהם ההודים. אם נשווה תיאור זה לתיאור סדר הצבא של פרדיקאס בהתקדמו לעבר "מצודת הגמל", נמצא דימיון בין השניים. לפי דיודורוס צבא פרדיקאס התקדם כך: ראשית צעדו הפילים, אחריהם ההיפספיסטאי, נושאי הסולמות, ושאר הכוחות שהוא ייעד לתקיפת הביצורים, אחריהם צעדו מיטב הפרשים⁷. גם כאן ניתן לראות שהרגלים המקדונים היו בין הפילים שמקדימה לבין הפרשים שמאחורה. אך כאמור זו הצעה בלבד.

חשוב לציין שכל מי שהיה על הפיל היה חשוף מאד לפגיעה. יתכן שזה מה שהוביל את ההלניסטים לפתח מגדל-לוחמים אשר היה מונח על גב הפיל וקשור אליו בשלוש רצועות. תפקידו, בין היתר, היה להגן על הלוחמים שבתוכו וגם על הנהג שנתר חשוף. האיזכורים הראשונים למגדלים בזירה ההלניסטית היו בקרבות פירוס מאפירוס. זונרס ציין שבקרב הרקליאה, שנערך באיטליה בין פירוס לרומאים בשנת 280, נעשה שימוש במגדלים על גב הפילים ובהם חיילים. אם זה נכון, אז זו הפעם הראשונה הידועה לנו שנעשה שימוש במגדלים, אך יש להתייחס בזהירות ובספקנות לתיאור זונרס. פלוטרכוס ציין שימוש במגדלים בניסיונו של פירוס לכבוש את העיר ארגוס, וכן ישנו תרשים 1 בעבודה זו המיוחס לפלישת פירוס לאיטליה. קרוב לודאי, שפירוס השתמש במגדלים על הפילים בקרבות מצור או כנגד ביצורים ולא בקרב הכרעה בשטח הפתוח (pitched battle)⁸.

⁷ דיודורוס: 18. 33. 6.

⁸ לגבי האפשרות שנעשה שימוש במגדלים ואולי זו המצאתו של פירוס ראה: סקולרד, עמ' 104. זונרס: 8. 3. ציין מגדלים בהרקליאה. חשוב לציין שהמקורות של זונרס לתקופה זו בהיסטוריה הרומית הם פלוטרכוס אשר לא ציין שהיו מגדלים בקרב זה, ו-21 הספרים הראשונים של קסיוס דיו שאבדו, ראה: Momigliano, A., "Zonaras, Johannes", *OCD*, p. 1639. קסיוס דיו נחשב למקור לא אמין. כמו כן, מקורותיו לאירועים שלפני שנת 200 אינם ידועים, ראה: Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996), pp. x-xi, 6. and also: Walbank, F. W., *Philip V of Macedon* (Cambridge, 1967, c1940), p. 285. המקורות היותר מהימנים לגבי פירוס, למשל, הירונימוס מקרדיה, דוריס מסמוס וטימיוס מטאורמיניום, שימשו את פלוטרכוס ואת דיודורוס אשר לא ציינו מגדלים על פילי פירוס במסעו מערבה ובקרבות בשטח פתוח, ראה: Garoufalas, P., *Pyrrhus King of Epirus* (London, 1979), pp. 155-163. לפיכך, לדעתי, יש להתייחס בחשדנות רבה לעדות זונרס על שימוש במגדלים. פלוטרכוס: ח"י פירוס: 32 הזכיר שימוש במגדלים אך רק בניסיון לכיבוש העיר ארגוס, כלומר, לא בקרב בשטח פתוח. יש לציין שהמקורות האחרים לניסיון כיבוש ארגוס לא ציינו מגדלים: יוסטינוס: 25. 5 לא ציין כלל פילים, הקרב היה מחוץ לעיר ולא בתוכה. פאוסניאס: 1. 13. 7 – 8 לא ציין כלל פילים. פוליאנוס: 8. 68 לא ציין כלל פילים. אליאנוס: על חיות: 7. 41 ציין פילים אך לא ציין מגדלים. עם זאת, בתרשים 1 ניתן לראות צלחת שנמצאה בקמפניה שבאיטליה ועליה ציור של פילה אסייתית ובזנבה אוחז גור, עליה מגדל ובו שני חיילים, ועל עורפה נהג הודי. סקולרד מזהה אותה בוודאות כשייכת לפירוס במסעו לאיטליה. כך שככל הנראה נעשה שימוש כלשהו במגדלים בקרבות נגד ביצורים אך לא בקרבות הכרעה בשטח הפתוח.

פירוס ככל הנראה היה זה שפיתח שיטת לחימה זו בשנים בהן נחשף לפילים, קרי בין שנת 300 לשנת 280 בה פלש לאיטליה⁹. הוא זה שהכניס שיטת לחימה זו לזירה ההלניסטית אך במשך שנים רבות המגדלים שימשו כנראה רק לקרבות כנגד ביצורים למיניהם ולא בקרבות הכרעה בשטח הפתוח.

עם זאת, עד קרב רפיח בשנת 217 אין לנו כל עדות במקורות לשימוש במגדלים. בקרב רפיח עצמו, המתואר ע"י פוליביוס, הפילים נשאו על גבם מגדלים ובהם לוחמים נושאי סריסות (לא ידוע כמה לוחמים), אשר נלחמו נגד פילי האויב שהיו ערוכים באותו אופן¹⁰. זה היה קרב הכרעה בשטח פתוח והפילים נפרסו באגפים בכמויות גדולות ונלחמו אלה באלה. פוליביוס תאר מגדלים רק על הפילים שבאגף המלכים (ימין אנטיוכוס ושמאל תלמי), אך לא ציין זאת לגבי הפילים שנפרסו באגף השני בשני הצבאות.

יתכן שהיו מגדלים על גב הפילים בקרב זה אך אינני מבין את תפקידם הטקטי, שהרי בקרב שבו הפילים באגפים ומיועדים להתקפה נגד פילים ו/או פרשים, המגדל לא מהווה יתרון, להיפך, הוא מכביד על הפיל. מגדלים עשויים אולי לסייע בקרב בשטח פתוח, במידה והם פרוסים בכמות קטנה ובמרווחים גדולים זה מזה, כאשר הם נלחמים נגד רגלים. במצב כזה יתרון הגובה של הפיל מעניק ללוחמי המגדלים יתרון טקטי והם משתמשים בנשק קל כדי להגן על הפיל ועל הנהג, ולפגוע ברגלים שתוקפים את הפיל סביבו. במקרים אחרים, הפילים עצמם היו הנשק העיקרי והם תקפו במסה כמתקפת מחץ (shock attack). במקרים אלה פרסו לעיתים מאחורי הפילים או באגפיהם רגלים-קלים כדי להגן על הפילים המסתערים מפני חיילי אויב ואף כדי לפגוע בפילים יריבים. רק במידה ומדובר בכמות קטנה של פילים הפרוסים במרווחים גדולים זה מזה, הנלחמים נגד רגלים, ניתן להסביר את השימוש במגדלי לוחמים בקרב בשטח פתוח, וגם אז, חימושם היה קל ולא סריסות.

⁹ האפשרות לייחס המצאה זו לפירוס מקובלת על גוקובסקי, סקולרד, ובעקבותיו בר כוכבא. ראה: Goukowsky, op. cit., pp. 489-492, 497-498. סקולרד, עמ' 241. בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 242.

¹⁰ פוליביוס: 2.84.5.

במקרים כאלו, הפילים לא היו בתפקיד התקפי אלא מגנתי ולכן כובד מגדל הלוחמים פחות הפריע להם, מאחר שהם לא הסתערו.¹¹

קרב נוסף בשטח פתוח שבו מתוארים מגדלי לוחמים הוא קרב מגנטיה בשנת 190 בין אנטיוכוס ה-3 לרומא. תיאור זה של פוליביוס לא שרד אך ניתן לאתר אצל ליויוס ואף אצל אפיאנוס בתיאוריהם לקרב זה. לפי ליויוס, 22 הפילים שהיו במרכז צבא אנטיוכוס נפרסו בזוגות בין יחידות הפלנקס, כשכל זוג ניצב ברווח שבין יחידות הפלנקס ושומר על אגפיהן. על כל פיל היה רתום מגדל ובו 4 לוחמים (אך לא ידוע חימושים)¹². תפקיד מגנטי זה מאפשר לנו, לדעתי, לקבל שנעשה שימוש במגדלי לוחמים בקרב זה.

תיאור דומה ניתן למצוא אצל יוסף בן מתתיהו וספר מק"א בתיאור קרב בית זכריה בשנת 162 בין הסלאוקים למקבים¹³. שם מתוארים פילים ועליהם מגדלי לוחמים. מק"א ציין 32 לוחמים במגדל ומספר זה כמובן שגוי. יוסף בן מתתיהו ציין שהם היו קשתים¹⁴. הפילים היו חלק ממערך סלאוקי שבו הפיל עמד יחיד ועליו מגדל לוחמים וסביבו היו פרוסים רגלים ופרשים מרובים. "גדוד פילים" שכזה מנה פיל אחד, 1,000 רגלים ו-500 פרשים. ניתן להבין שבצבא הסלאוקי חל שינוי מסוים בתקופה זו וכך השתנה גם תפקיד הפילים למגנטי ועליהם מגדלי לוחמים גם בקרבות בשטח פתוח.

בר כוכבא תיאר את מראה המגדלים לאור המייצגים האומנותיים השונים. המגדלים היו עשויים עץ אך מחופים כנראה במתכת, לצידם נתלו מגנים ועיטורים שונים, חלקם העליון היה פתוח ובנוי כשיני חומה, כנראה כדי להגן על הקשתים בזמן הירי. ראנס טען לאחרונה, לאור פרגמנט יחיד אשר אותו

¹¹ לגבי קרב רפיח, ראה נספח 2 לעבודה זו ושם דיון מעמיק יותר והפניות ביבליוגרפיות למחקר.

¹² תיאור פריסת כוחות אנטיוכוס בקרב מגנטיה אצל ליויוס: 37. 40. 6 – 41. 1, ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 32. חשוב לציין כי אפיאנוס לא ציין כלל מגדלים על הפילים, וכי ליויוס ציין עוד 32 פילים (שאינם מוזכרים אצל אפיאנוס) שנפרסו באגפים אך לא ציין שהיו רתומים להם מגדלים או תיאר את מעשיהם בקרב. לדיון בקרב מגנטיה, ראה פרק ב': תת פרק בית סלאוקוס, עמ' 88 – 90, וכן התייחסות קצרה בנספח 2.

¹³ לדיון בקרב בית זכריה, ראה פרק ב': תת פרק בית סלאוקוס, עמ' 92 – 95 ושם ניתוח הנתונים והפניות.

¹⁴ תיאור הצבא הסלאוקי ופריסתו אצל מקבים א: 6. 33 – 41. לוחמי המגדלים כקשתים אצל יוספוס: קדמוניות: 12. 371 (קדמוניות: 12. 9. 4). יוסף בן מתתיהו לא הרחיב לגבי הלוחמים שבמגדל. הוא לא ציין את מספרם או תיאר את מראה המגדלים.

הוא ייחס לדודורוס, שהמגדלים שהיו לפילי חניבעל היו עשויים שני חלקים, תחתון ועליון. את העליון ניתן היה להסיר כדי להנמיך את גובה המתקן ולהקל על המעבר ביערות צפופי ענפים¹⁵.

ישנם כמה מינוחים המקובלים בספרות ההלניסטית למגדלי לוחמים. הנפוץ הוא *στύποι* ואצל דודורוס מופיעה מילה נוספת *θωράκια* בוריאציות שונות. בלטינית נפוץ המונח *Turres*¹⁶. כמו כן, בפרגמנט אותו ציינתי קודם, ישנו המונח *oikídion* או *oikídion* שהוא מונח יחידאי ופירושו ככל הנראה, בהקשר זה, הוא בסיס מנשא (החלק התחתון) המורכב על גב הפיל ועליו מורכב מגדל הלוחמים (החלק העליון)¹⁷.

אחת המחלוקות בעניין המגדלים היא האם לקרטגנים היו מגדלי לוחמים על פיליהם האפריקאים. לפי פוליביוס, בקרב רפית, לפילים האפריקאים של תלמי היו מגדלים. על אף הבעיות הרבות בתיאורו של פוליביוס, רוב החוקרים מקבלים תיאור זה כראיה לכך שהתלמאים רתמו מגדלים לפיליהם. אולם השאלה היא האם גם הפונים עשו זאת. בכל תיאורי הקרבות של המלחמה הפונית ה-1 אין כל איזכור למגדלים. גם במלחמה הפונית ה-2 אין איזכור למגדלים בקרבות בשטח פתוח, ופוליביוס לא התייחס לכך כלל. אולם לאור הממצאים הארכיאולוגיים והנומיסמטיים (ראה למשל תרשים 3) יתכן שנעשה שימוש במגדלים, אך לא בקרבות הגדולים אלא בקרבות נגד עמדות מבוצרות או אפילו במצעדים בערי איטליה לצורכי ראוה¹⁸. הפונים כנראה למדו בשלב זה שההלניסטים משתמשים במגדלים (הם למדו זאת כנראה משכירי החרב היוונים, כשם שקודם לכן למדו מכסנתיפוס הספרטני איך להשתמש בפילים ביעילות).

¹⁵ תיאור המגדלים ראה: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 242 – 243. וכן תמונות של 6 ייצוגים אומנותיים שונים של פילים עם מגדלים בעמ' 245 – 247. הצעה לזיהוי שני חלקי המגדל ראה: Rance, op. cit., pp. 96-97.

¹⁶ Charles, op. cit., p. 338.

¹⁷ Rance, op. cit., pp. 96-97, 104.

¹⁸ סקולרד, עמ' 242 – 243.

מאוחר יותר, הנומידים השתמשו בפילים אפריקאים ואף שלחו פילים לרומא כחלק מכוח העזר הנומידי. גם כאן, ככל הידוע לנו, לא נעשה שימוש במגדלים בקרבות בשטח פתוח, אולם, לא ידוע אם נעשה שימוש בקרבות מצור וכדומה. המקור היחידי שמזכיר מגדלים הוא מחבר אנונימי למלחמת האזרחים הרומית באפריקה. בקרב תפסוס (Thapsus) בשנת 46 במלחמת האזרחים הרומית נעשה שימוש במגדלים על גבי הפילים האפריקאים של יובה ה-1, מלך נומידיה, שהיה בן ברית של פומפיוס נגד קיסר. קיסר ניצח בקרב, שבה את הפילים, והשתמש בהם עם מגדליהם נגד העיר תפסוס עצמה¹⁹.

צירלס טוען שפילים אפריקאים לא נשאו מגדלים, על אף שבסופו של דבר הוא מסתייג ומציין שאולי היו כמה מקרים בהם פילים אפריקאים נשאו מגדלי לוחמים כנגד עמדות מבוצרות, במתווה מגננתית כשנפרסו באגפים או לצורכי ראוה. לטענתו כל העדויות בדבר שימוש במגדלים על גבי פילים אפריקאים הן בעייתיות ומאוחרות ויש לשקול לפסול אותן. לדעתו, בקרב רפיח אולי השתתפו פילים הודים בצבא תלמי והם אלה שנשאו את המגדלים נגד פילי הסלאוקים. גם במלחמה הפונית ה-2 יתכן שהשתתפו כמה פילים הודים (לפחות אחד) בצבא חניבעל ואולי הם אלה שנשאו מגדלים. את מחבר "מלחמת אפריקה", למשל, הוא פוסל מאחר שהוא לא מוכר ולא ניתן לדעת מה איכותו, ואולי אף הפילים לא השתתפו בקרב עצמו אלא רק נפרסו באגפים במתווה מגננתית. צירלס מבסס טענותיו על הדעה המקובלת לגבי חסרונותיו הפיסיים של פיל-היער האפריקאי, אשר לדעתו קטן בהרבה מההודי (כמחצית ממשקלו) ולכן מתקשה לשאת מגדל לוחמים²⁰.

לדעתי, צירלס הלך רחוק מידי בטיעונו ופסל עדויות רבות ללא ראיה של ממש. כמו כן, מאחר שאני סבור שמדובר בעיקר בנקבות בוגרות, הרי שפער הגדלים בין נקבת האפריקאי לנקבת ההודי קטן מאד. בשני הזנים, לדעתי, לא נעשה שימוש במגדלים בקרבות בשטח פתוח אם הפילים היו בתפקיד

¹⁹ שם, עמ' 197. על בסיס העדות של המחבר האנונימי של "מלחמת אפריקה" (Bellum Africum) אשר לדעת סקולרד היה חייל בדרגה בכירה. שם, עמ' 195 – 196.

²⁰ צ'רלס דן בנושא זה בשני מאמרים, הראשון עוסק רק בקרב רפיח והשני דן בהרחבה בכל עניין המגדלים על פילים אפריקאים תוך הצגת המחלוקת במחקר והפנייה לביבליוגרפיה נרחבת. ראה: Charles, M., "Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius 5.84-5", *The Classical Quarterly*, Vol. 57, No. 1 (2007), pp. 306-311. Charles, M. B., "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, No. 3-4 (2008), pp. 338-362. ראו סבור שצ'רלס הלך רחוק מידי ללא ראיה של ממש (ראה למעלה הערה 89). ראה: Rance, op. cit., pp. 106-107, notes 63-64.

התקפי בחזית ככוח מחץ (shock attack) או בתפקיד התקפי באגפים כנגד פרשים ו/או פילים. רק בתפקיד מגננתי נגד רגלים, או התקפי כנגד עמדות מבוצרות ניתן לקבל שימוש במגדלים הן בשל משקל המגדלים המכביד על הפיל והן בשל תפקיד לוחמי המגדלים. לוחמי המגדלים היו, לדעתי, מיועדים להלחם נגד רגלים תוך ניצול יתרון הגובה, ונגד עמדות מבוצרות תוך ניצול גובהו של הפיל כפלטפורמה מוגבהת לירי חצים וניצול המגדל כמגן. אינני מבין מה יכול היה להיות תפקידם בקרב פילים נגד פילים/פרשים כפי שתאר פוליביוס ברפיח, או במתקפת מחץ במסה גדולה.

הסוגיה האחרונה שיש לדון בה בעניין המגדלים היא כמות הלוחמים שהיו במגדל. גם כאן יש מחלוקת במחקר המבוססת על שוני בדיווחי המקורות מחד והנחות חוקרים מיושנות ודוגמטיות מאידך. ליוויס ציין שבקרב מגנסייה בשנת 190 היו 4 לוחמים בכל מגדל על הפילים ההודים של הסלאוקים. בעקבות זאת, המספר 4 חוזר במחקר בצורה דוגמטית, אך חלק מהחוקרים מצמצמים מספר זה ל-2 או 3 לוחמים לאור המייצגים האומנותיים והמקורות האחרים. כמו כן, חימושם של הלוחמים היה קל, בעיקר קשתות אך יתכן גם כידוני הטלה. פוליביוס ציין סריסות בתיאורו הבעייתי לקרב רפיח בשנת 217, וכך גם נשק זה מוזכר במחקר. אני סבור שלא נעשה שימוש בסריסות כי זהו נשק שקשה מאד להשתמש בו במגדל צפוף, ואילו קשת הייתה נוחה ויעילה הרבה יותר. כמו כן, כמות הלוחמים בצריח הייתה 2 או 3 לפי היכולת של אותה פילה (בהתאם לגודלה ולגודל המגדל שלה), אך לא נעשה שימוש ב-4 לוחמים. 4 לוחמים יוצרים צפיפות נוראית שלא מאפשרת לזוז, כל שכן לירות חץ, או להטיל כידון (או אף לדקור עם סריסה)²¹. יש לציין כי באף אחד מהמייצגים האומנותיים לא מופיעים 4 לוחמי מגדלים.

²¹ בר כוכבא סבור ש-4 לוחמים בכל מגדל היה התקן בצבא הסלאוקי וחימושם השתנה בהתאם לאויב שעמד מולם. כאשר היו אלה רגלים הם חומשו בקשתות או בכידוני הטלה אך נגד פילים הם חומשו בסריסות. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 167 הערה 29, וביתר פירוט: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 243 – 244, ושם הפניות למחקרים נוספים העוסקים בלוחמי המגדלים בקרב בית זכריה. גאורס טען ל-3 – 4 לוחמי מגדלים על גבי פילים אפריקאים שחימושם היה סריסות, כידוני הטלה ולפעמים אף קשתות וקלע. ראה: Gowers, op. cit., p. 43. סקולרד טוען שכנראה היו 2 – 3 לוחמים ומקבל את תיאורו של פוליביוס לקרב רפיח כאמין וסביר, כלומר שהם היו חמושים בקרב זה בסריסות. ראה: סקולרד, עמ' 143, 243 – 244. בעקבותיהם הולכים החוקרים האחרים. מלבד המייצגים האומנותיים, המקורות העתיקים מציגים תיאורים שונים: יוספוס: *קדמוניות*: 12. 371 (*קדמוניות*: 12. 9. 4) ציין שבקרב בית זכריה לוחמי המגדלים היו קשתים. ליוויס: 37. 40. 8 ציין שבקרב מגנסייה הפילים ההודים של הסלאוקים היו גדולים מאד ועליהם היו 4 לוחמי מגדלים, (פלורוס: 2. 8. 16 המבוסס כולו על ליוויס ציין אף הוא שהפילים היו גדולים במיוחד). פוליביוס: 5. 84. 2 ציין שבקרב רפיח לוחמי המגדלים היו חמושים בסריסות

הפיל כאמצעי לחימה היה נשק יעיל שהטיל אימתו על אויביו. הוא יכול היה להלחם נגד פילי האויב ונגד פרשים, אך עיקר יעילותו הייתה נגד רגלים במתווה התקפי במסה צפופה ככוח מחץ. הפיל עמיד בתנאי אקלים משתנים, מסוגל ללכת מרחקים ארוכים בתוואי שטח קשים למעבר, כולל חציית נהרות והרים. הוא יכול לשאת מגדל ועליו לוחמים (2 – 3) אך זה יאט אותו. הפילים הגיעו לראשונה מהודו עם מסורת לחימה מגובשת וצוותי מטפלים. התלמאים ואחריהם הקרתגנים השיגו פילי יער אפריקאים מאולפים (מהשבטים המקומיים) ואימנו אותם לקרב. התלמאים על בסיס המסורת ההודית והקרתגנים אימנו אותם עצמאית ולפיכך הם היו פחות יעילים. לצורכי מלחמה שימשו בעיקר נקבות בוגרות בשל התנהגותם המטריאכלית של עדרי הפילים והקושי לאלף ולשלוט בזכרים בוגרים (בעיקר בתקופת המאסת'). המקורות שלנו לתקופה זו מאוחרים והכרתם את נושא לחימת הפילים דל מאד. לפיכך, יש קושי משמעותי במחקר אשר גם הוא דל מאד.

כנגד פילי האויב ולוחמי המגדלים שלהם שהיו חמושים באותו אופן. בהודו כאמור לוחמי הפילים (ללא מגדלים) היו חמושים קל. ציינו זאת אליאנוס: *על החיות*: 13. 9-10 וכן סטרובו: 15. 1. 52 שציינו שהם היו קשתים.

פרק ב': הפילים בצבאות אגן הים התיכון – מאפיינים,

קרבות וטקטיקה.

תקופת מלחמות הפילים ארכה יותר מ-150 שנים בהן נעשה שימוש נרחב בפילים בקרבות הכרעה בשדה הפתוח (pitched battle) בזירות שונות ברחבי הים התיכון. חלקן התקיימו במקביל אך לחלקן תיקוף שונה. כמו כן, השתמשו בזנים שונים של פילים בזירות השונות. לדעתי, אין דין פיל אפריקאי בשימוש תלמאי כדין פיל אפריקאי בשימוש קרתגני, כל שכן, פיל אסייתי בשימוש סלאוקי. כך גם לגבי התקופות השונות.

צריך, למשל, להבחין בין השימוש שנעשה (בפילים הודים) בימי הדיאדוכים לבין בימי הסלאוקים מאוחר יותר. הדיאדוכים למדו איך להשתמש בפילים בקרבות והיו הראשונים שעשו את ההתאמות הנדרשות כדי לשלב אמצעי לחימה חדש, אשר קיבלו מהודו יחד עם מסורת לחימה הודית, אל תוך שורות הצבא ההלניסטי-מקדוני. הסלאוקים לעומתם, כבר היו בעלי ניסיון של כמה עשרות שנים, שירשו מהדיאדוכים, והחל מהמאה ה-3 שילבו באופן מלא פילים במלחמותיהם לאור הניסיון שהצטבר. סלאוקוס ה-1, מאחרוני הדיאדוכים, השתמש לראשונה בפילים רק בשנת 301 בקרב איפסוס ומאז הוא ושושלתו השתמשו בפילים בצבאם, אשר לימים הפכו לסמל השושלת. מאוחר יותר התחילו גם התלמאים, כבר בימי תלמי ה-2, לשלב פילים (אפריקאים) בצבאם. הם נלחמו נגד הסלאוקים ופיליהם. לעומתם, הקרתגנים שהתחילו גם הם לשלב פילים אפריקאים בצבאם, היו ללא ניסיון מצטבר, ולאויביהם לא היו פילים. כך שבכל זירה ותקופה, מאפייני קרבות הפילים היו מעט שונים ויש לערוך בחינה מדויקת יותר מזו שנעשתה במחקר עד כה.

חלק מהחוקרים הבדילו בין פילים אפריקאים לאסייתים. אולם, הבדלה זו התבססה בעיקר על ההנחות הבאות: הפיל האפריקאי קטן יותר מהאסייתי ופוחד ממנו. האפריקאי נחות ממנו לצורכי מלחמה, וככל הנראה, אינו יכול לשאת חיילים ובעיקר מגדל עם חיילים על גבו. הפילים האסייתים נחשבים לבעלי הסיכויים הגבוהים לנצח בקרב פילים אפריקאים, והדבר יוחס בעיקר למימדיהם הגדולים יותר. הדבר נובע כמובן מההתייחסות של המקורות העתיקים לפילים אשר עושים את אותן הבחנות בין הזנים אך התייחסותם גורפת וכוללת.

אני סבור שקיימים הבדלים בין התקופות והזירות, אשר נובעים לא רק מהשימוש בפילים מזנים שונים, אלא גם ובעיקר מפערי הניסיון המצטבר של המצביאים והצבאות היריבים, מרמת האימון וההכשרה של הפילים, מכמויות הפילים בקרב והאם היו לשני הצבאות או רק לצד אחד. בפרק זה אציג חלוקה לזירות ולתקופות, אדון במאפייניהן ואף אנסה להציע תובנות חדשות בהקשר זה.

א. הזירה ההלניסטית: תקופת הדיאדוכים והאפיגונים:

התקופה מתייחסת למאורעות שהתרחשו בין השנים 323 – 272 לערך באזורי אסיה ומצרים, מוקדון ויוון ואף איטליה וסיציליה. היא מתחילה בימי הדיאדוכים שנלחמו ביניהם על שליטה באימפריה של אלכסנדר הגדול, מאבק שהגיע לשיאו בקרב איפסוס בשנת 301. חלקם מתו במהלך תקופה זו אך חלקם עוד המשיכו אל תוך המאה ה-3. כמו כן, בראשית המאה ה-3 החלו האפיגונים, הדור השני של הדיאדוכים, לנהל מלחמות שליטה בעיקר על מוקדון ויוון, כשבמקביל, סלאוקוס ה-1, תלמי ה-1 וליסימכוס, בני הדור הראשון, המשיכו לפעול באסיה, בתרקה ובמצרים. הזכור ביותר מבין האפיגונים הוא המלך פירוס מאפירוס. פירוס נלחם לצד דמטריוס ואנטיגונוס בקרב איפסוס כשהיה נער. לאחר מכן ירש את כס אפירוס ושאר למלוכה על מוקדון כבעל ייחוס משפחתי לאלכסנדר מצד אימו אולימפיאס. מאוחר יותר, יצא למסע כיבושים מפורסם בדרום איטליה ובסיציליה ושם נלחם נגד הרומאים והקרתגנים בסיוע פילים. עם מותו (בארגוס), עברו פיליו המעטים לידי אנטיגונוס גונטס (הדור השלישי בשושלת האנטיגונית) שהיה אז מלך מוקדון, ואין לנו ידיעות ברורות על הנעשה שם בהמשך, ובכך נגמרת התקופה הזו.

ככל הנראה, ביוון ובמוקדון לא נעשה יותר שימוש בפילים ע"י היוונים והמקדונים (מלבד אולי שימוש מסוים לפרק זמן קצר שעשה אנטיגונוס גונטס בפילים המעטים שירש מפירוס). רק כ-70 שנים מאוחר יותר הגיעו לשם הרומאים עם פילים והשתמשו בהם נגד המקדונים. מאוחר יותר הגיע אנטיוכוס ה-3 ליוון עם פילים בודדים להלחם נגד רומא, ובשנת 168 בקרב פידנה שוב הרומאים הגיעו והביסו את המקדונים תוך שהם נעזרים בפילים.

הנרטיב של ימי הדיאדוכים מסופר אצל דיודורוס בספרים 18 – 20 אשר שרדו בשלמותם. ספר 20 מסתיים בחורף שלקראת שנת 301. קרב איפסוס (שנת 301) מוזכר רק בתחילת ספר 21 הפרגמנטרי אך ללא תיאור הקרב עצמו. בספר 22 הפרגמנטרי דיודורוס מספר בקצרה על קורות פירוס בסיציליה

אך ללא תיאורי קרבות מלבד סיפורי מצור וללא פילים. תיאורי קרבות הפילים מופיעים רק בספרים 18 ו-19. על אף היותה של התקופה סוערת מבחינת מלחמות, אין תיאורים רבים לקרבות עם פילים. הסיבה היא שלא היו כל כך הרבה פילים לאורך התקופה, ובעיקר, כי הם הלכו והתמעטו מסיבות טבעיות ואחרות לקראת סוף המאה ה-4. עם זאת, בחלק מהמלחמות השתתפו פילים בצד אחד או אף בשני הצדדים.

הפילים היו כולם אסייתים (ככל הנראה תת הזן ההודי) והובאו ישירות מהודו. הראשונים היו כ-200 פילים שקיבל אלכסנדר בהודו ועימם שב לבבל (אך אין ודאות לגבי המספר)¹. 120 פילים הודים אחרים הובאו יחד עם אאודמוס והצטרפו לצבאו של אאומנס בשנת 317. במשך לפחות 15 שנים אלו היו הפילים היחידים בזירה והתחלקו בין המצביאים השונים (הדיאדוכים). לחלק מהמצביאים לא היו פילים והם נאלצו להלחם נגדם ולפתח טקטיקות הגנה.

כך נפל בחלקו של תלמי ה-1 שהשתלט על מצרים והתמודד עם מספר פלישות ובהן פילים. הוא ניצח את פרדיקאס ושבה את פיליו בשנת 321 כשזה פלש למצרים. מאוחר יותר, בשנת 312 הוא ניצח את דמטריוס ושבה את פיליו בקרב עזה. כנגד פילי דמטריוס תלמי פיתח טקטיקה של ריצה עם שרשראות של דוקרני ברזל אל מול רגלי הפילים וכך הצליח נגד 30 הפילים שהסתערו באגף. הללו סבלו מפציעותיהם ונלכדו². דיודורוס השתמש במילה $\chi\acute{\alpha}\rho\alpha\chi$ ומילה זו משמשת לתיאור ביצורים ובהם מוטות מחודדים או מוטות ברזל. בהקשר זה כנראה שהכוונה היא לדוקרני רגליים המחוברים בשרשראות וניתן להזיזם תוך כדי הקרב³. ניסיון פלישה למצרים של אנטיגונוס ודמטריוס בסוף שנת 306 עם 83 פילים הסתיים בנסיגה בשל בעיות אספקה וללא קרב. לקרב איפסוס בשנת 301 תלמי לא הגיע. ככלל, לא נראה שתלמי ה-1 השתמש בפילים ששבה לצורכי מלחמה.

חלק מהפילים שציינתי קודם, אשר הובאו בראשית התקופה מהודו, הגיעו עד מוקדון ושם שימשו את המצביאים השונים בעיקר לקרבות מצור ביוון אך ללא הצלחה רבה. מדובר בכ-70 פילים, אך תוך כמה שנים מספרם הצטמצם מאד. נעשה בהם שימוש לא יעיל והם נעלמו תוך זמן קצר. מאוחר יותר,

¹ אריאנוס: אנבסיס: 6. 2. 2 מצייין כ-200 פילים לאלכסנדר בדרכו חזרה מהודו. לגבי המחלוקת בעניין המספר ראה: סקולרד, עמ' 74 הערה 38.

² דיודורוס: 19. 83. 2 - 3

³ סקולרד, עמ' 95 – 96.

במאה ה-3, הובאו פילים נוספים בכמות קטנה ששיחקו תפקיד חשוב יותר במסע פירוס לאיטליה ולסיציליה. אך פילים אלו אינם אותם פילים מהמאה ה-4 אלא משלוח חדש שאין לנו ידיעות מתי בדיוק הגיע ומדוע נמסר לידי המקדונים. הפילים ביוון ובמוקדון, הן אלו של המאה ה-4 והן אלו של המאה ה-3, עברו בין המצביאים כשלל מלחמה. מלבד השנים הראשונות (70 הפילים שהגיעו במאה ה-4), בכל המקרים מדובר בכמויות קטנות של כמה פילים בודדים ועד 20 לערך. על פירוס נאמר שיצא לאיטליה עם 20 פילים, אך בקרבות שם הוא איבד כמה, אחרים מתו ממחלות או מפציעות, והוא לבסוף נלחם בשנת 275 בקרב בנוונטום (Beneventum) נגד רומא עם פילים מעטים יותר.

ביוון עצמה עיקר השימוש היה נגד ערים או בתוך ערים (כפי שאולי עשה פירוס בארגוס) ולא בצורה יעילה. דוגמה אחת להגנה מפניהם מתוארת אצל דודורוס בניסיון כיבוש העיר מגלופוליס שבפלופונסוס בשנת 318. פוליפרכון, ששימש באותה עת כ"מגן המלכים" מבית אלכסנדר, ניסה לכבוש את העיר בסיוע פילים. לאחר שיצר פירצה בחומת העיר הוא פינה את ההריסות ותכנן לחדור לתוכה עם פילים. אחד ממפקדי העיר, אדם בשם דמיס אשר נלחם יחד עם אלכסנדר והכיר פילים, הציע שיפזרו דוקרני רגליים מוסוים בפתח הפירצה. הפילים שנכנסו דרכו על הזוקרנים וסבלו מאד מפציעות רגליהם. חיילים המטירו עליהם חצים וכידונים, אשר פגעו גם בנהגים, והחיות הפצועות שנלכדו בתווך השתוללו והיו חסרות תועלת.⁴

אחד הדברים שהדיאדוכים והאפיגונים למדו לעשות בהצלחה עם פילים היה מעבר ים. ראשית, 70 הפילים (או 65) שהגיעו לאירופה עשו זאת בוודאי באמצעות אוניות סמוך למצרי הדרדנלים, אך אין לנו על כך כל ידיעות.⁵ מאוחר יותר, בשנת 316 לערך, קסנדרוס, הטוען לכתר מוקדון, לאחר שצר על העיר פידנה והכניע אותה (במצור זה מתו מרעב פילים רבים שהיו בעיר⁶), יצא עם צבא ובו מספר קטן אך לא ידוע של פילים אל הפלופונסוס להלחם באלכסנדר בן פוליפרכון. הוא הגיע לאיסתמוס אך המקום נשמר ע"י כוחות צבא של יריבו. קסנדרוס פנה אל מגארה ושם בנה רפסודות לפילים, אשר באמצעותן הוא העביר את פיליו אל אפידאורוס הקרובה שבפלופונסוס. את שאר הצבא הוא העביר

⁴ דודורוס: 18. 71. 1 - 6

⁵ לגבי כמות הפילים ראה בהמשך הערה 19.

⁶ דודורוס: 19. 49. 3

באוניות אל הפלופונסוס⁷. העיר הראשונה שעימה בא במגע הייתה ארגוס. אני מניח שקסנדרוס השיט את הצבא מעבר ללשון היבשה המזרחית של הפלופונסוס היישר אל מפרץ ארגוס ואילו הפילים חברו אליהם בצעידה רגלית מאפיאורוס.

דיודורוס השתמש במילה $\sigma\chi\epsilon\delta\acute{\iota}\alpha\varsigma$ שפירושה רפסודות או דוברות, כלי שיט שנבנו במהרה. במילון ישנו גם הפירוש של גשר הבנוי מאוניות, כמו זה שבנה קסרקסס בפלישתו ליוון בשנת 480. אולם, לא סביר שפילים עברו על גשר כזה או שמפעל הנדסי מורכב וממושך שכזה נבנה במהרה עבור כמה פילים. אולדפת'ר (Oldfather), מתרגם מהדורת Loeb, בחר במילה barges (רפסודות) וזה בהחלט מתבקש. קסנדרוס לא נלחם ביריבו ולאחר זמן מה חזר למוקדון.

הפעם השלישית בה העבירו את הפילים מכשול ימי הייתה כנראה במשלוח הפילים שהגיע במאה ה-3 אל אירופה, אך אין לנו ידיעות ברורות על כך⁸. פילים אלו שימשו את פירוס במסעו מערבה. הפעם הרביעית הייתה כשפירוס חצה את הים הטירני עם צבא וכ-20 פילים לאיטליה. סקולרד מציין כי החלק הצר של מצר אוטרנטו הוא כ-40 מייל אך יתכן שפירוס חצה בנקודות אחרות והפליג 80 - 90 מייל⁹. זה היה מעבר הים הגדול ביותר שעשו הפילים עד כה בזירה ההלניסטית. לאחר מכן, חצה פירוס אל סיציליה עם כמה פילים ושארית צבאו. אח"כ חצה שוב חזרה לאיטליה ולבסוף חזרה לאפירוס. אולם, בשובו, לא היו לו פילים כלל או אולי פילים בודדים בלבד. הוא שבה את פילי אנטיגונוס גונטס ועימם עבר דרך הים לפלופונסוס, שם נהרג, ופיליו, כאמור, עברו לידי גונטס. עיקר מסעות הפילים היו דרך היבשה. הם הגיעו מהודו בהליכה רגלית וחצו אזורי אקלים שונים, מכשולים טבעיים, וגמעו מרחק רב. לאחר מסע ממושך זה הם נזקקו לזמן להתאוששות ולהחלמה עקב ירידה במצבם הגופני. אם מסעם היה איטי יותר והם זכו במהלכו לעצירות יותר ממושכות והזנה ראויה הם הגיעו במצב גופני טוב יותר¹⁰. דרך הים הם עברו רק מרחקים קצרים ברפסודות או באוניות, לפי הצורך.

⁷ דיודורוס: 19. 54. 3

⁸ ראה בהמשך הערה 44.

⁹ סקולרד, עמ' 102 – 103.

¹⁰ ראה פרק א': תת פרק הכשרת הפילים וכשירותם הפיסית, עמ' 31 – 32.

במאה ה-4 הפילים הלכו והתמעטו. בקרב איפסוס, בשנת 301, היו לאנטיגונוס כ-75 פילים. 5 שנים קודם לכן, בניסיון הפלישה שלו למצרים היו לו 83 פילים¹¹. נראה שמרביתם שרדו ועמדו לאנטיגונוס בקרב המכריע באיפסוס. כל הפילים האלה הם מאותם פילים שהובאו ע"י אלכסנדר ואחר כך ע"י אאודמוס. כלומר, מתוך כמות של כ-200 פילים שהובאו כ-25 שנים קודם לכן ומתוך כמות של כ-120 פילים שהובאו כ-17 שנים קודם לכן שרדו כ-75. קיימת גם האפשרות התיאורתית, שאף אחד מאלה המקוריים לא שרד ואנטיגונוס השתמש בפלישתו למצרים (ואח"כ בקרב איפסוס) בפילים חדשים שהובאו במשלוח מהודו, אך זה לא סביר כי לא הייתה לו שליטה במזרח ואין לנו ידיעות על כך.

גם באירופה התמעטו הפילים במאה ה-4. במוקדון היו כ-70 פילים בראשית התקופה אך הללו מתו חלקם מסיבות טבעיות, חלקם מרעב בזמן המצור שערך קסנדרוס על פידנה בשנת 317 שצינתי קודם, וחלקם בקרבות. לדעתי, באזור מוקדון ויוון התנהלו כמה קרבות בהשתתפות פילים בראשית התקופה, אולם אין כמעט אזכורים לכך אצל דיודורוס. הקרב היחיד שבכל זאת מוזכר הוא המצור שערך פוליפרכון על מגלופוליס ולו 65 פילים. את שעלה בגורלם בעקבות הניסיון הכושל לפרוץ איתם לעיר הזכרתי קודם. קסנדרוס החזיק כמה פילים ויצא עימם דרומה בשנת 316 אך לבסוף שב מהפלופונסוס ללא קרב כפי שכבר ציינתי. יתכן שבדרכו דרומה השתמש בפילים בקרב במעבר תרמופילאי נגד האיטולים אך אין לכך ראיה¹². בהמשך הנרטיב של דיודורוס ישנן מלחמות ביוון אך ללא תיאור מפורט ואין כל איזכור לפילים. ניכר, שעם השנים כמות הפילים באירופה הלכה ודעכה עד שלא היו שם יותר פילים לקראת סוף המאה ה-4.

באסיה, כמעט בכל קרב גדול בראשית התקופה השתתפו פילים. אתאר בקצרה, ולפי סדר כרונולוגי, קרבות אלה במידה שהמקורות מאפשרים זאת בתיאוריהם. הקרב הראשון היה בשנת 321 ב"מצודת הגמל" במצרים בין פרדיקאס, שפלש עם כוחות צבא ומספר לא ידוע של פילים, לבין תלמי ה-1 שלא היו לו פילים¹³. אתעכב על התיאור של דיודורוס כדי לנסות להבין את השימוש שעשה בהם פרדיקאס. פרדיקאס הגיע עד פלוסיון שבפתחת מצרים וחצה פלג של הנילוס ליד מצודה שנקראה "מצודת

¹¹ דיודורוס: 20. 73. 2

¹² דיודורוס: 19. 53. 1 ציין שקסנדרוס נאלץ להתמודד נגד האיטולים במעבר תרמופילאי, אך אין איזכור לפילים או כל פירוט לגבי הקרב.

¹³ דיודורוס: 18. 33. 6 – 34. 3.

הגמלי". בראש צעדו הפילים והמשימה שפרדיקאס הועיד להם הייתה לחימה אל מול הביצורים החיצוניים, עקירת היתדות והריסת הביצורים, וכן פגיעה בחיילים המגנים על הביצורים בזמן שאר כוחותיו יעלו בסולמות¹⁴. ניתן להבין מדיודורוס שהיו חיילים על גב הפילים אך לא מצוין שהיו מגדלים. עם זאת, יתכן שמדובר בנהגי הפילים ולא בחיילים. דיודורוס ציין את "אלה אשר על הפילים" (οἱ ἐπὶ τῶν ἐλεφάντων) וכשהוא התייחס לנהג הפילים הוא כנה אותו "הודי" (Ἰνδοῦ).

עם זאת, יתכן ובשני המקרים הכוונה לנהגים ורק מתוך רצון לא לחזור על אותה מילה דיודורוס השתמש בביטוי נרדף משיקולים של סגנון. מקרה דומה ניתן למצוא בתיאורו את קרב עזה בשנת 312¹⁵. אך בפלישת פרדיקאס למצרים העניין שונה, וקשה לקבוע, מאחר שזה הקרב הראשון (הידוע לנו) שבו נעשה שימוש בפילים בזירה זו. יתכן שפרדיקאס רצה לנסות טקטיקה הודית של הצבת לוחמים על גב הפילים, ובעיקר למשימה זו של פירוק הביצורים ועימות מול המגנים, כדי להעסיק את המגנים בזמן שחיילים אחרים עולים בסולמות ותוקפים. אך בהחלט יתכן שהבלבול נובע רק בשל סגנונו של דיודורוס ומדובר רק בנהגי הפילים¹⁶.

לפי דיודורוס, תלמי גילה תושייה, עלה על הביצורים החיצוניים עם סריסה והחל להלחם נגדם. הוא פגע בעין של הפיל שמולו ופצע את הנהג ההודי. כמו כן, הוא נלחם נגד החיילים שעלו בסולמות וגופותיהם התגלגלו לנהר. הדוגמה האישית של תלמי הובילה את חייליו לפגוע בנהגי הפילים ובכך להוציא את הפילים מכלל שימוש. הקרב היה ארוך ונמשך כל היום, לפרדיקאס היה יתרון כמותי אך לתלמי יתרון גובה שאפשר לו לפגוע בנהגים. בסופו של דבר נסוג פרדיקאס.

הקרב השני התרחש בשנת 320 בין אנטיגונוס לבין אאומנס ליד אורקוניה (Orcynia) שבקפדוקיה¹⁷. מעט מאד ידוע על קרב זה ואין תיאור מלא שלו. צבא אנטיגונוס היה כמחצית מגודלו של אאומנס. 10,000 רגלים מול 20,000 ו-2,000 פרשים מול 5,000. אולם, לאנטיגונוס היו כ-30 פילים ולאאומנס

¹⁴ לתיאור הביצורים דיודורוס משתמש במילה προτειχίσματος ומכאן שמדובר בביצורים חיצוניים שכנראה לא היו בנויים אבן אלא סוללות אפר ובהן תקועים יתדות חדים להגנה (χάρακα). דיודורוס: 18. 34. 1-2.

¹⁵ ראה פרק א': תת פרק לוחמי הפילים והשימוש במגדלים, עמ' 45-46.

¹⁶ גוקובסקי סבור שגם בקרב ב"מצודת הגמל" וגם בקרב עזה ב-312 לא היו חיילים על גב הפילים ומדובר בנהגים בלבד. ראה: Goukowsky, op. cit., pp. 483, 486.

¹⁷ דיודורוס: 18. 40. 7-8.

לא היו כלל. לאנטיגונוס היה חסרון ברור מבחינה טקטית אשר 30 פילים לא יכלו לתקן. לפי דיודורוס, פרשי אאומנס נטשו את המערכה לאחר שמפקדם בגד באאומנס. זה הביא לניצחון אנטיגונוס כשעתה יש לו יתרון בפרשים ובפילים ואלמנט ההפתעה מול אאומנס הנבגד שנותר ללא כיסוי באגפים. כמו כן, אנטיגונוס לכד את מחנה אאומנס ובו שיירת המשא. לא ניתן לדעת כיצד השתמשו בפילים ומה הייתה תרומתם בקרב זה.

שנה לאחר מכן, ב-319, מתואר בקצרה קרב בין אנטיגונוס לבין אלקטס, מנאמני אאומנס, בפיסידיה¹⁸. לאנטיגונוס היו 30 או 70 פילים והוא השתמש בהם לתקיפה חזיתית במרכז אל מול האויב. ידוע שנמסרו לו 70 פילים שהיו מחצית הכמות שהייתה לאנטיפטרוס, עוצר מקדוניה, שבעצמו חצה עם המחצית השניה חזרה לאירופה. לקראת קרב אורקוניה נגד אאומנס, שצינתי קודם, אנטיגונוס כנראה פיצל את צבאו כדי להתמודד גם עם יריביו, אלקטס ואטלוס, ולכן היו לו בקרב רק 30 פילים ובקרב הנידון כאן לא ידוע מספרם¹⁹. תיאור הקרב קצר ולא לגמרי ברור, אך נראה שלפילים היה תפקיד משמעותי בניצחון. לפי דיודורוס, אנטיגונוס הוביל את צבאו למסע בזק במשך 7 ימים ו-7 לילות כדי להפתיע את האויב. בהגיעם, הם תפסו עמדות על גבעות שולטות ומולם במישור היה צבא אלקטס. אלקטס הוביל מתקפת פרשים ואנטיגונוס איגף אותם וניתק אותם משאר הצבא ללא אפשרות חזרה. לאחר שהצליח בכך, הורה אנטיגונוס לשאר הצבא לצאת במתקפה משולבת במורד הגבעה כאשר הפילים בחזית נגד פרשי אלקטס הלכודים בתווך. אנטיגונוס נהנה מיתרון מספרי ברור. לאחר מכן, הפילים תקפו בחזית את הפלנקס ובעזרת הפרשים, אשר תקפו מכל הצדדים, נגמר הקרב בניצחון ברור לאנטיגונוס.

בשנת 318 פוליפרכון צר על מגלופוליס שביוון ובצבאו 65 פילים. לפני תיאור קרב זה ציין דיודורוס שהמוניטין לגבי גודל הצבא של פוליפרכון ושל הפילים הלך לפניו. לפילים נוצר מוניטין כבעלי רוח לחימה ומומנטום של גוף בלתי ניתן לעצירה²⁰. פוליפרכון שילב את הפילים בלחימה רק בשלב האחרון

¹⁸ דיודורוס: 18. 44 - 45

¹⁹ סוקולרד, עמ' 82. לגבי 70 הפילים שנתן אנטיפטרוס לאנטיגונוס שהיו מחצית מהכמות הכללית אצל פוטיוס: 11. 43 שמתמצת את הספר ה-10 בחיבורו של אריאנוס על האירועים שאחרי מות אלכסנדר. מופיע בתרגום לאנגלית עם פרשנות, מבוא וסקירת מקורות: Goralski, W. J., "Arrian's Events After Alexander: Summary of Photius", *The Ancient World*, Vol. 19, No. 3/4 (1989), p. 100 and Selected Fragments".

²⁰ דיודורוס: 18. 70. 3

לאחר מצור ממושך שבו נעשה שימוש במגדלי מצור, קטפולטות למיניהן, חפירה מתחת לחומות ועוד. נפרץ פתח בחומה דרכו נכנסו לוחמים וערכו קרב עיקש וממושך. פוליפרכון הוציא את לוחמיו והחליט כי למחרת יכניס את הפילים. התוכנית נכשלה, כפי שכבר ציינתי קודם לכן, כשהפילים נפצעו והשתוללו, חלק מנהגיהם נפצעו מהחצים ומהכידונים, והפילים היו חסרי תועלת.²¹

שני הקרבות הבאים התחוללו בין אאומנס ולו כ-120 פילים לבין אנטיגונוס ולו כ-65 פילים. הללו מתוארים בהרחבה ע"י דיודורוס (המקור שלו לקרבות אלה, כמו לרוב הקרבות האחרים, היה הירונימוס מקרדיה) ומהווים דוגמה ייחודית לשימוש בפילים. קרב פראיטקנה (Praitacene) בשנת 317 וקרב גביאנה (Gabiene) בחורף 317 – 316, שהתרחשו באסיה, הם שני המקרים היחידים הידועים לנו בהם הוצבו פילים בחזית לפני שורת הפלנקס ע"י שני הצבאות. בקרב הראשון תיאור הפריסה של דיודורוס ברור ומפורט אך תיאור הקרב לוקה בחסר ולא מצוינים בו מעשי הפילים (בשני הצבאות) שנפרסו בחזית לפני הפלנקס. תיאור הפריסה בקרב השני הוא קצר ונראה כאילו הוא מתבסס על תיאור הפריסה בקרב הראשון, אך גם כאן בתיאור הקרב אין התייחסות לפילים שנפרסו בחזית לפני הפלנקס.

בשני הקרבות יש התייחסות קצרה למעשי הפילים שבאגפים שנפרסו לפני הפרשים²². אלו הם הקרבות הראשונים שבהם נעשה שימוש בפילים באגפים יחד עם פרשים. הם שימשו ככוח מחץ התקפי למטרת shock-attack וכן ככוח הגנתי. שימוש זה חזר פעמים רבות לאחר מכן בקרבות אחרים. קרבות אלו הם גם ייחודיים בכך שהשתתפו בהם פילים מרובים בשני הצבאות. אנטיגונוס כבר היה בעל ניסיון בשימוש בפילים אלה בקרבות קודמים, אך לאאומנס היה יתרון מספרי עם כמעט כפול פילים. המצביאים הגיעו לקרבות אלה לאחר שצברו ניסיון בלחימה עם או נגד פילים, גם לצד אלכסנדר וגם במלחמות הדיאדוכים. הם פיקדו על צבאות גדולים שהורכבו מעמים שונים (ביניהם מקדונים), מפרשים מרובים מסוגים שונים, מרגלים קלים וכבדים, ומפילים.

²¹ תיאור המצור אצל דיודורוס: 18. 70. 4 – 7 ותיאור פועלם של הפילים לאורך כל פרק 71.

²² פריסת הכוחות ותיאור קרב פראיטקנה אצל דיודורוס: 19. 27 – 31 ולגבי קרב גביאנה אצל דיודורוס: 19. 40 – 43. 5.

הפילים נפרסו באגפים יחד עם פרשים ורגלים-קלים. דוויין מזהה אצל דיודורוס שימוש בטרמינולוגיה צבאית בכל הקשור לפריסת הפילים באגפים בקרבות אלה. לטענתו, בקרב הראשון, באגף הימני החזק של אאומנס, אשר איתו רצה להכריע את הקרב, אאומנס פרס 40 פילים לפני הפרשים. גם במרכז הוא פרס 40 פילים לפני הפלנקס. אולם, באגף שמאל המעוכב לאחור, אאומנס פרס 45 פילים לצד האגף. כלומר, כמשמר לאגף כשהם במערך אלכסוני נוטה לאחור. רוב התרגומים מפרשים אחרת. הפרשנות המקובלת למונח $\pi\rho\sigma\ \tau\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega\varsigma$ היא "לפני", אך דוויין טוען, בעקבות הצעתו של גריפית' בפרשנותו לקרב גאוגמלה, שניתן לפרש גם "לצד". כלומר, שהפילים נפרסו לצד האגף במקרה זה (in the flank of). גם לגבי המערך האלכסוני הצעתו של דוויין היא חדשנית. התרגום המקובל למונח $\acute{\epsilon}\nu\ \acute{\epsilon}\pi\iota\alpha\kappa\alpha\mu\pi\tau\acute{\iota}\omega\varsigma$ היא במעוגל במערך קמור או קעור. דוויין טוען שניתן גם לפרש מערך אלכסוני. דוויין, לפיכך, מציע פריסה במערך התקפי באגף הימני של אאומנס אך מגננתי באגף השמאלי.²³ לגבי פריסתו של אנטיגונוס, דוויין מציע תיקון לטקסט שבמהדורה של דינדורף (Dindorf). לטענתו, באגף הימני החזק של אנטיגונוס 30 הפילים החזקים ביותר נפרסו לצד האגף כמשמר אגף. לדעתו, צריך להיות כתוב $\pi\rho\sigma\ \tau\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega\varsigma$ ולא $\pi\rho\sigma\ \tau\acute{\alpha}\sigma\sigma\omega\varsigma$ בתיאור הפריסה וכך ניתן לפרש כהצעתו.²⁴ לגבי הפילים שנפרסו לפני המרכז (כלומר לפני הפלנקס) ולפני אגף שמאל ע"י אנטיגונוס, דוויין לא מרחיב אלא מסביר שבאגף שמאל הם נפרסו במבנה מגננתי כי אגף זה אמור היה להמנע ממגע. ברווחים שבין הפילים נפרסו, לפי דיודורוס, רגלים-קלים בשני הצבאות. בקרב גביאנה ככל הנראה הפריסה הייתה על פי אותו עקרון וכך רואה זאת גם דוויין.²⁵ במאמריו, דוויין כמעט ולא מתייחס למעשי הפילים שנפרסו לפני הפלנקס בשני הצבאות וגם לא לקרב הפלנקס

²³ ראה מאמרו של דוויין: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985a), pp. 76-77 ושם הסברים מפורטים לגבי המונחים הטרמינולוגיים. לגבי הצעותיו של גריפית', ראה מאמרו: Griffith, G. T., "Alexander's Generalship at Gaugamela", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 67 (1947), pp. 77-89. בעיקר עמ' 77, וכן עמ' 79 ושם גם הערה 1.

²⁴ Devine, op. cit., pp. 80-81.

²⁵ ראה מאמרו השני של דוויין: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985b), pp. 87-90. ושם הפניות דומות למאמרו של גריפית' ולמאמרו שלו על קרב פראיטקנה.

עצמו. קושי זה הוא עיקר הבעייתיות בתיאור דיודורוס. לא מתואר אצל דיודורוס מה עשו הפילים שלפני הפלנקס, ולכן יש שפסלו לחלוטין את תיאור שני הקרבות. אני סבור שהפילים נפרסו לפני הפלנקס לצורך מגננתי, ולא השתתפו הלכה למעשה בלחימה. הם עמדו והגנו על חלק מהפלנקס, וחלק זה נותר עומד מאחורי הפילים ולא נלחם. כך נעשה בשני הצבאות, ולכן, רק חלק מהרגלים-הכבדים לקחו חלק פעיל בלחימה²⁶.

הקרב הראשון בפראיטקנה נגמר ללא הכרעה ברורה. הקרב השני בגביאנה גם בו לא הייתה הכרעה טקטית בשדה הקרב, אך בתמרון איגוף רחב הצליחו כוחות קלים של אנטיגונוס להגיע אל מחנה אאומנס ולהשתלט עליו. חיילי אאומנס הסגירו את מפקדם כדי להגן על רכושם ועל חיי משפחותיהם. הצבאות אוחדו וכל הפילים עברו לידי אנטיגונוס.

משמעות הפילים בקרבות הללו אינה ברורה לגמרי. דיודורוס תאר בקצרה את מעשי הפילים בקרב הראשון באגף הימני החזק של אאומנס (שם נפרסו כ-40 פילים). הללו הותקפו ע"י פרשים קלים וקשתים שתקפו ממרחק תוך שהם יורים ומסתובבים ולא באו במגע פיזי ישיר עם היריב. הפילים נפצעו מכך אך לא יכלו להגיב בהיעדר מגע פיזי. אאומנס הביא תגבורת פרשים (מהאגף השני), שיחד עם רגלים-קלים יצאו להתקפה שהניסה את פרשי האויב. גם הפילים הצטרפו להתקפה זו וכוחות אנטיגונוס נסו מפניהם. בקרב השני דיודורוס תאר את מעשי 40 הפילים באגף השמאלי החזק של אאומנס (בקרב זה אאומנס פרס את כוחותיו הפוך, כאשר אגף שמאל חזק יותר והימין מעוכב לאחור) כנגד אגפו הימני החזק של אנטיגונוס ששם פרס 30 מפיליו החזקים ביותר. דיודורוס ציין שהראשונים שנפגשו בקרב זה היו הפילים שנלחמו זה בזה ואח"כ עיקר הפרשים. הקרב באגף זה היה ממושך וכלל כמה גלי התקפה של פרשים. בכל אופן, הפיל המוביל של אאומנס נפל כשנלחם בחזקים שבפילי האויב. זה כל מה שניתן למצוא אצל דיודורוס לגבי מעשי הפילים בקרבות אלה.

מה שניתן ללמוד מקרבות אלה על אופן השימוש בפילים הוא אופן הפריסה המעיד על שימוש מגננתי לצד שימוש התקפי. פריסה באגפים לפני או לצד הפרשים (תקדים שחזר בקרבות עתידיים), ופריסה לפני הפלנקס של שני הצבאות (תקדים, שככל הידוע לנו, לא חזר יותר בעתיד). כמו כן, רצונם של שני

²⁶ לדיון נרחב בעניין זה ראה נספח 1 לעבודה זו, ושם הצעותיי לשחזור שני הקרבות בכל הקשור למעשי הפילים שנפרסו לפני הפלנקס ולקרב הפלנקס עצמו.

המצביאים להגיע עם כמה שיותר פילים מעיד על החשיבות שהם ייחסו לפילים. בנוסף לכך, הפילים פעלו בצורה מסודרת, בהתאם להוראות נהגיהם, לא השתוללו ולא איבדו שליטה.

לכך ניתן גם לצרף את תיאור התקרית שהתרחשה בחורף שבין שני הקרבות, כששיירת הפילים של אאומנס יצאה ממחנה החורף לקראת מפגש עם עיקר הצבא. כוחות קלים של אנטיגונוס תקפו את הפילים, ובמשך זמן מה פגעו בהם ממרחק בחצים ובכידונים. הפילים לא השתוללו אלא המשיכו ללכת בסדר הצעידה עד שהגיעה תגבורת שהניסה את האויב²⁷.

הקרוב הבא בזירה זו, שבו השתתפו פילים, הוא קרב עזה בשנת 312²⁸. דמטריוס ה-1 (בנו של אנטיגונוס) יצא בראש צבא בן 11,000 רגלים-כבדים בפלנקס, 4,400 פרשים מסוגים שונים, רגלים-קלים, ו-43 פילים כנגד תלמי ה-1 (ולצידו סלאוקוס ה-1), שעמד בראש צבא בן 18,000 רגלים ו-4,000 פרשים²⁹. דמטריוס חיזק את אגף שמאל ופרס בו 2,900 פרשים ו-30 פילים ועימם 1,500 רגלים-קלים (1,000 כידונאים ו-500 קשתים). דיודורוס ציין שהללו נפרסו ברווחים שבין הפילים, אך אני סבור שהרגלים-הקלים עמדו מאחורי הפילים והתקדמו איתם ולא עמדו ברווחים שביניהם. מסוכן לעמוד ברווחים שבין הפילים, אשר, לדעתי, עמדו קרוב יחסית זה לזה. הרגלים-הקלים, שתפקידם היה להגן על הפילים מפני רגלים-קלים יריבים, התקדמו מאחורי הפילים ובאגפיהם, ובמידת האפשר נכנסו לרווח שבין הפילים לצורך ירי והנסת האויב לזמן קצר וחזרו שוב לאחור³⁰. כמו כן, כידונאים וקשתים אלה מסוגלים לירות מעל הפילים כשהם עומדים מאחוריהם.

מול אגף זה הציב תלמי 3,000 ממיטב פרשיו ושם התמקמו גם הוא עצמו וסלאוקוס. לפנייהם פרס תלמי יחידה מיוחדת של רגלים ולהם מתקן נגד רגלי הפילים שנקרא אצל דיודורוס *χάραξ* (כנראה לפי המקורות שעמדו מולו, הירונימוס או מקור תלמאי). מתקן זה היה ככל הנראה שרשראות ולהן מחוברים דוקרני רגליים גדולים. החיילים רצו מול הפילים ומתחו את השרשראות ביניהם, והפילים

²⁷ דיודורוס: 19. 39. 4 – 6. דיון מקיף יותר בעניין התנהגות הפילים תחת לחץ ומהומת הקרב ראה הפרק האחרון תת פרק ג'.

²⁸ תיאור הפריסה והקרב ליד עזה אצל דיודורוס: 19. 82 – 84.

²⁹ תיאור צבא תלמי אצל דיודורוס: 19. 80. 4. דוויין, המנתח את הקרב, טוען כי 18,000 הרגלים הם מקדונים ושכירים, ולמספר זה יש להוסיף מצרים רבים כרגלים-קלים: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gaza", *Acta Classica*, Vol. 27 (1984), p. 35.

³⁰ דיון בסוגיה זו ראה נספח 3 בעבודה זו.

דרכו על הדוקרנים. חיילים נוספים הקיפו את הפילים וירו עליהם ועל נהגיהם כידונים וחצים. ככל הנראה, התנהל גם קרב נגד 1,500 הרגלים-הקלים של דמטריוס שהגנו על הפילים, אך דיודורוס לא התייחס לכך.

הקרב התחיל בהסתערות פרשים באיגוף רחב (מעבר לפילים) באגף זה (שמאל דמטריוס וימין תלמי) שערכה זמן מה. לאחר מכן, התקדמו הפילים ואז התנהל קרב ההגנה של חיילי היחידה המיוחדת של תלמי עם ה- $\chi\acute{\alpha}\rho\alpha\chi$. מטרת הפילים הייתה להפחיד את האויב, אך הם מצאו אותו מוכן ומזומן וערוך היטב לקרב. על אף הפציעות הרבות של הפילים ורוכביהם, הפילים צייתו לנהגיהם ההודים והמשיכו להתקדם. פציעותיהם גברו והחל אי סדר בקרבם. לאחר שרוב הנהגים נורו, הפילים נלכדו³¹. מראה תבוסת הפילים הוביל לנסיגה רבתי של פרשי דמטריוס באגף זה, ולמראה נסיגה זו הצטרפו גם חלק מהפלנקס. ניצחון תלמי היה מובהק. בקרב היו לדמטריוס מעל 500 הרוגים (רובם מקרב הפרשים) אך 8,000 שבויים (רובם המכריע כנראה רגלים), וכל הפילים נשבו.

אין דיווח על הנעשה במרכז או באגף השני. לא ידוע מה עשו 13 הפילים שפרס דמטריוס לפני הפלנקס, או מה הייתה תוכניתו לגביהם. זהו מספר קטן, אשר נפרס רק לפני חלק קטן מהפלנקס ולא לפני כל הפלנקס. בכל אופן, לא היה להם כנראה חלק בקרב, והם קרוב לודאי נשבו.

נפילתם בשבי של 43 פילים היה אובדן של חלק משמעותי מכוח הפילים שהיה לאנטיגונים. 6 שנים מאוחר יותר, בשנת 306, אנטיגונוס ובנו פלשו למצרים עם 83 פילים אך חזרו עימם ללא קרב, כפי שכבר ציינתי קודם. לאחר קרב עזה אין איזכור של קרב פילים עד קרב איפסוס בשנת 301. סקולרד מציין שיתכן שנעשה בהם שימוש בקרבות בין 312 ל-301 אך לא שרד כל תיאור³². בקרבות דמטריוס באי רודוס, שהיו בעיקרם קרבות מצור, לא מוזכר שימוש בפילים.

סלאוקוס ה-1, שניסה לתפוס את מקומו בין יורשי אלכסנדר, אסף סביבו צבא, יצא להודו והביא עימו חזרה כמות עצומה של פילים (לקראת קרב איפסוס), שכמותה לא נראתה בכל תקופת מלחמות הפילים. סטרבו ציין את המספר 500 והללו היו חלק מהסכם בין סלאוקוס למלך ההודי צ'נדרגופטה (Chandragupta), שליט האימפריה המאורית. סלאוקוס ויתר תמורתם על שטחים נרחבים במזרח

³¹ לגבי רוכבי הפילים, כנראה שהם היו רק הנהגים. ראה למעלה הערה 16, ולדיין נרחב ראה פרק א': תת פרק לוחמי הפילים והשימוש במגדלים, עמ' 45 – 46.

³² סקולרד, עמ' 97.

ממלכתו. פלוטרכוס גם הזכיר את ההסכם וציין 500 פילים, אך במקום אחר הוא קבע שבקרב איפסוס היו לסלאוקוס 400 פילים. דיודורוס ציין שסלאוקוס הגיע מהמזרח למחנה החורף בשנת 302 עם 480 פילים לקראת המערכה של 301.³³

ישנה מחלוקת במחקר לגבי המספר הגבוה של הפילים בכלל והמספר 500 בפרט. אני סבור שבקרב היה מספר גבוה של פילים לאור המקורות המסכימים על כמות גדולה (400 ו-480), ולאור המסורת שסלאוקוס כונה בלעג "אדון הפילים" (ἐλεφαντάρχης) ע"י חבריו של דמטריוס.³⁴ אך, כמובן, לא ניתן לדעת בוודאות כמה בדיוק היו, וככל הנראה, לקרב לא הופיעו 500 אלא פחות.³⁵

קרב איפסוס עצמו לא מתואר בפירוט במקורות, ולכן לא ניתן לדעת את אופן הפריסה ומהלך הקרב. פלוטרכוס ודיודורוס חושפים כמה פרטים מהקרב הרלוונטיים לענייננו. לפי פלוטרכוס, לאנטיגונוס היו 70,000 רגלים, 10,000 פרשים ו-75 פילים. לברית המלכים עמדו 64,000 רגלים, 10,500 פרשים, 400 פילים ו-120 מרכבות חרמש.³⁶ דיודורוס ציין שצבא סלאוקוס לבדו מנה כ-20,000 רגלים, 12,000

³³ ההסכם אצל סטרבו: 15. 2. 9 ואיזכור נוסף של 500 הפילים ב-16. 2. 10 (החלוקה הפנימית בחיבורו של סטרבו היא לפי מהדורת Loeb). איזכור ההסכם אצל פלוטרכוס: ח"י אלכסנדר: 62, ו-400 הפילים באיפסוס אצל פלוטרכוס: ח"י דמטריוס: 28. במחנה החורף לקראת המערכה אצל דיודורוס: 20. 113. 4.

³⁴ פלוטרכוס: ח"י דמטריוס: 25.

³⁵ טארן היה הראשון שדן בהרחבה בעניין זה. לדעתו המספר 500 הוא מספר סמלי בתרבות ההודית ומייצג מספר גדול וחשוב, אך זה לא היה מספר הפילים האמיתי שנמסר לסלאוקוס בהסכם. הוא טען שמגסתנס, שהיה שגריר סלאוקוס בהודו, היה המקור לטעות זו. מגסתנס לא ראה את ההסכם במו עיניו אלא שמע על פרטיו בע"פ מאנשי חצר הודים שהשתמשו במספר הסמלי 500. טארן הציע שכמות הפילים שנמסרה בהסכם הייתה 150 והוא מתבסס על כמות הפילים שהשיג אנטיוכוס ה-3 במסעו מזרחה בניסיונו לחקות את אבי השושלת (סלאוקוס ה-1 שבו אנו עוסקים), אצל פוליביוס: 11. 34. 10-12. כמו כן, בשל שחיקה פיסית מהמסע, בקרב איפסוס עצמו התייצבו רק כ-130 פילים, כמות שהיא עדיין הגדולה ביותר שנפרסה בזירה ההלניסטית עד אז ומאז. טארן הדגיש שזו רק הצעה ויתכן שהיו יותר פילים. ראה: Tarn, W. W., "Two Notes on Seleucid History: 1. Seleucus' 500 Elephants, 2. Tarmita", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 60 (1940), pp. 84-89 וחסוד ומציין את מאמרו של טארן: סקולרד, עמ' 269 - 270 הערה 46. לעומתם, בר כוכבא סבור שהמספרים המוזכרים במקורות הם סבירים מאד. לפיו, סלאוקוס קיבל בעסקה כ-500 פילים כי השטחים שמסר תמורתם היו עצומים ולמלך ההודי הם היו יותר חשובים מפילים (אשר מהם היה לו בשפע). במהלך המסע מערבה חלה שחיקה וחלק מתו בדרך. לפיכך, הגיעו למחנה החורף רק כ-480 כדברי דיודורוס. חלקם היו במצב פיסית ירוד מהמסע, כך שגם לאחר מנוחתם במחנה החורף הם לא היו כשירים לקרב ולכן נפרסו רק כ-400 כדברי פלוטרכוס. בר כוכבא (1976), עמ' 76 - 77.

³⁶ פלוטרכוס: ח"י דמטריוס: 28. ברית המלכים כללה את קסנדרוס ששלט במוקדון, ליסימכוס ששלט בתרקה ואת סלאוקוס שהשתלט על אסיה. תלמי, שליט מצרים, היה בברית אך לא הגיע עם צבאו לקרב.

פרשים (כולל הקשתים הרכובים), 480 פילים ומעל 100 מרכבות חרמש³⁷. מכאן אנו למדים שכל הפילים וכל המרכבות של ברית המלכים הגיעו מסלאוקוס. יתכן, שהפערים בין מספרי הפרשים והפילים נבעו ממקורות שונים, או, כפי שהציע בר כוכבא, כתוצאה משחיקה של הפילים. אך גם יתכן, שחלק ניכר מהפרשים ואף חלק מהפילים נותרו במחנה סלאוקוס לשימוש עתידי כדי לשמר לו יתרון גם לאחר שיוכרעו תוצאות קרב איפסוס. כך, רק חלק מפרשיו נכללו בפרשי הברית ורוב פיליו. דיודורוס ציין שפילי אנטיגונוס נלחמו בפילי ליסימכוס כאילו הטבע השווה ביניהם באומץ ובכוח³⁸. על כך העיר סקולרד שלליסימכוס לא היו פילים (או היו מעט ולא זכו לשימוש משמעותי) וזו כנראה טעות של המקצר (epitomator) שערך ספר פרגמנטרי זה של דיודורוס³⁹. עם זאת, לדעתי, יתכן שהפילים, שנפרסו במקומות שונים לאורך שורת הקרב הארוכה, היו תחת פיקוד של מפקדים שונים לפי מיקומם. לפיכך, אין זה מן הנמנע שלסימכוס, שוודאי פיקד על חלק משורת הקרב (אחד האגפים או חלק מהפלנקס), פיקד גם על פילים שנפרסו שם. הפילים הללו נלחמו נגד יריביהם בקרב שכנראה היה מרשים מאד. אך זו רק הצעה ואין הרבה על מה לבסס אותה. פילי אנטיגונוס, שהובאו מהודו זה מכבר, היו בקצה גיל הכשירות הצבאית שלהם ולכן אין פלא שהפסידו לפילים של ברית המלכים שהובאו מהודו רק עתה.

פלוטרכוס סיפר כי כוח פרשים בפיקודו של דמטריוס הניס ורדף אחרי כוח פרשים בפיקודו של אנטיוכוס (בן סלאוקוס). אולם, המרדף היה ממושך יתר על המידה, ולאחריו פרשי דמטריוס נחסמו בשובם ע"י הפילים ולא הצליחו לחזור לקרב הראשי⁴⁰. אין לנו מספיק מידע על הקרב כדי להעריך באופן משביע רצון את תפקוד הפילים ואופן פריסתם. אך ניכר, שלפילים, אשר חסמו את חזרת הפרשים מהמרדף, היה תפקיד באגף, אשר בו נפרסו בכמות גדולה, ותוך השענות על תנאי השטח הטופוגרפיים, מנעו חזרת הפרשים. לפי טארן ניתן להבין שכל הפילים של ברית המלכים (כ-480 לדעתו) שימשו כמסך הגנתי וחסמו את חזרת פרשי דמטריוס מהמרדף. אינני סבור כך. לדעתי, הפילים נפרסו במקומות שונים לאורך שורת הקרב של ברית המלכים, ובמידה רבה כך עשה גם

³⁷ דיודורוס: 20. 113. 4.

³⁸ דיודורוס: 21. 1. 1.

³⁹ סקולרד, עמ' 270 הערה 48.

⁴⁰ פלוטרכוס: ח"י דמטריוס: 29.

אנטיגונוס עם פיליו. אין סיבה לחשוב שכל מאות הפילים נפרסו באותו אגף ושימשו כמסך מגננה בלבד, וגם אין לכך מקבילה⁴¹.

המידע שבידינו דל מאד עבור התקופה שאחרי קרב איפסוס. הקרבות באסיה ובמצרים שכנו לתקופה של למעלה מעשור, כמות הפילים פחתה מאד והאזכור היחיד לגביהם באסיה הוא מקרב בין דמטריוס ה-1 לסלאוקוס ה-1 כחלק מברית המלכים נגד דמטריוס בשנת 287 לערך. פוליאנוס ציין שסלאוקוס התקדם עם 8 פילים וגרם לאויב לערוק וכך דמטריוס נשבה⁴². בהמשך, הברית נשברה וסלאוקוס וליסימכוס נלחמו זה בזה בקורופדיום (Corupedium) ושם מצא ליסימכוס את מותו בשנת 281, אך לא שרד תיאור הקרב, ורק ידוע שסלאוקוס ניצח⁴³.

זמן קצר לאחר מכן, סלאוקוס נרצח ובכך נפטר אחרון הדיאדוכים. לפני שנרצח, תכנן סלאוקוס לכבוש את ליסימכיה, אשר נמצאת בצד האירופי של הדרדנלים, ומשם להמשיך למוקדון. כנראה, שהוא כבר הספיק לחצות את המצרים עם כוחות הצבא לפני שנרצח, או לפחות, שלח כוח חלוץ ובו היו גם פילים. בכל אופן, אם הצעתי זו מתקבלת, יתכן שזה המקור לפילים באירופה בראשית המאה ה-3. תלמי קראונוס (שרצח את סלאוקוס) השתלט על כוח זה, ואח"כ מסר אותם לפירוס⁴⁴.

סקולרד מתייחס לשתי גרסאות לפילי פירוס⁴⁵. לדעתי, המקור לפילי פירוס הוא גם המקור לכלל הפילים במוקדון שהיו במקביל לפירוס. דמטריוס, ותיק האפיגונים, נפטר בשבי סלאוקוס עוד קודם

⁴¹ Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments* (Cambridge, 1930), p. 96.

⁴² פוליאנוס: סטרטגמטה: 3.9.4.

⁴³ סקולרד, עמ' 99. הקרב מוזכר (ללא פירוט) אצל אפיאנוס: סיריאקה: 62.

⁴⁴ אפיאנוס: סיריאקה: 62 סיפר שלאחר הניצחון של סלאוקוס על ליסימכוס הוא חצה את ההלספונטוס ואז נרצח ע"י תלמי קראונוס. אפיאנוס הדגיש את עניין מותו של סלאוקוס על אדמת אירופה בפרק 63. לגבי הגעת הפילים לאירופה, לא מצאתי לכך התייחסות של ממש במחקר על הפילים. בספרות הכללית על התקופה ועל פירוס, לרוב מייחסים לפילים תוחלת חיים גבוהה יותר (ללא שימת לב לכך שפילים זקנים ככל הנראה לא יכולים להשתתף בקרב), ולכן לעיתים ניתן למצוא התייחסויות כאילו פילי פירוס הם שריד לפילי אלכסנדר. סקולרד, עמ' 120 – 121 סבור שפילי סלאוקוס היו באפמיה ואנטיוכוס ירש אותם. טארן סבור שהם היו באפמיה אך העיר הייתה אולי בידי המורדים שמרדו באנטיוכוס מיד לאחר רצח אביו ולכן לא הייתה לו נגישות לפילים והוא נאלץ להביא חדשים מהמזרח באופן בהול. ראה: Tarn, W. W., "The First Syrian War", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 46, Part 2 (1926), p. 157. לגבי פילי פירוס ראה מיד בהמשך והערה 45.

⁴⁵ סקולרד, עמ' 99 – 100. יש שתי גרסאות לפילי פירוס. האחת, פאוסניאס: הגיאוגרפיה של יוון: 1.12.3 לפיה הפילים נלקחו מדמטריוס שמת בשבי סלאוקוס (ואז מוקדון נחלקה בין פירוס לליסימכוס), והשנייה, יוטיניוס: 2.17.14 - לפיה תלמי קראונוס, יורש ליסימכוס ומוקדון, השאיל אותם לשנתיים לפירוס. אולם, חשוב לציין שלא ידוע

לכן, ובנו, אנטיגונוס גונטס, לקח חלק במאבקי ירושת מוקדון. האפיגונוים הבולטים במאבקים אלה, הרלוונטיים לענייננו, הם גונטס ופירוס. פירוס יצא למסע מערבה עם 20 פילים. בינתיים, אנטיגונוס גונטס ירש את כס מוקדון והחזיק בפילים. בשובו מאיטליה, פירוס שבה את פילי גונטס בקרב קצר כשנהגיהם נכנעו ללא קרב לאחר שהיו מוקפים. לאחר מות פירוס, גונטס קיבל את שארית הפילים בחזרה⁴⁶.

המקורות לפילי פירוס (וגונטס) מאוחרים והגרסאות אינן ברורות. בכל אופן, לא ידוע כיצד ומתי הגיעו פילים אלה לאירופה. האם אלו הפילים שהביא סלאוקוס לקרב איפסוס ולאחר הניצחון המלכים חילקו ביניהם את השליטה באימפריה וגם חילקו ביניהם את הפילים? או האם אלו פילים שהביא סלאוקוס לאירופה לפני הירצחו כפי שהצעת קודם?

לדעתי, בשנת 280 הפילים מקרב איפסוס היו כבר מבוגרים מאד ולא כשירים ללחימה. לאנטיוכוס (בן סלאוקוס) לא היו פילים כלל לאחר רצח אביו, והוא נזקק למשלוח חדש של כ-20 פילים, שמהם הוא השתמש ב-16 להלחם בגאלאטים בשנת 275. כיצד יתכן שבמקביל לכך היו במוקדון ובאפירוס פילים? מקור הפילים שהגיעו לאירופה בתחילת המאה ה-3 אינו ברור, אך אלו אינם פילי אלכסנדר או פילי קרב איפסוס. לדעתי, כאמור, מדובר בפילים הודים שהובאו ע"י סלאוקוס ה-1, כנראה לקראת המלחמה נגד דמטריוס עם יסוד ברית המלכים נגדו בשנת 287, אך לא ידוע בכמה פילים מדובר, והללו עברו לאירופה לפני הירצחו.

תקופתנו מסתיימת במסעות המלחמה של המלך פירוס מאפירוס. ידוע לנו שפירוס לקח עימו כ-20 פילים ועימם נלחם שני קרבות נגד רומא, קרב הרקליאה (Heraclea) ב-280 ואסקולום (Asculum) ב-279. אחר כך, הפליג לסיציליה ובמשך כ-3 - 4 שנים השתלט על רובה כמעט ללא קרב בשטח פתוח. לבסוף, לאחר ששלטונו החל להתרופף בעקבות התנגדות מקומית וקרתגנית, חזר לאיטליה ונלחם פעם נוספת נגד הרומאים בקרב בנבנטום (Beneventum) ב-275. לאחר מכן, שב לאפירוס כנראה ללא פילים או עם בודדים בלבד.

לנו שהיו לליסימכוס פילים טרם מותו וגם לא לדמטריוס. רק אם מקבלים שחלק מפילי אלכסנדר עוד היו בחיים וכשירים לקרב ניתן לקבל את הגרסה לפיה זו ירושת דמטריוס או ליסימכוס. השאלה החשובה היא לא ממי השיג פירוס את פיליו אלא מה המקור שלהם וכיצד הגיעו לאירופה. לדיון במחלוקות ראה: Garoufalas, op. cit., pp. 321-322 note 51.

⁴⁶ סקולרד, עמ' 100. הקרב נגד אנטיגונוס גונטס אצל פלוטרכוס: *חיי פירוס*: 26.

המקורות העתיקים למעשי פירוס היו רבים. שמו הלך לפניו, והוא הותיר אחריו כתבי זיכרונות ויומני מסע. הירונימוס מקרדיה כתב עליו וכן רבים אחרים בני זמנו ומאוחרים יותר. אולם, המקורות ששרדו לימינו מאוחרים מאד לימיו ומספקים רק רסיסי מידע ולעיתים סותרים זה את זה. בכל הקשור לתיאורי הקרבות ואופן הפריסה, כמות הנפגעים, ואף זהות המנצחים, יש מחלוקות רבות במחקר לאור השוני בדיווח המקורות. באף אחד מהמקורות אין פירוט מלא של פריסת הכוחות ומהלך הקרבות, ומאד קשה להבין מהתיאורים את הטקטיקה. לא אכנס כאן לעובי הקורה בעניין זה⁴⁷.

בכל אופן, פירוס השתמש בכמות קטנה יחסית של פילים. יתכן, שהוא השתמש בהם בשלב מאוחר בקרב כמעין עתודה לשימוש במקום ובזמן המתאימים⁴⁸. לפיליו הייתה השפעה פסיכולוגית על חיילי האויב בגלל, שעד אז, הרומאים מעולם לא ראו פילים, וכן הייתה להם השפעה על הפרשים הרומאים כי סוסייהם לא היו מורגלים לכך. זונרס ציין שבקרב הרקליאה נעשה שימוש במגדלים על גב הפילים ובהם חיילים. אם זה נכון, אז זו הפעם הראשונה הידועה לנו שנעשה שימוש במגדלים, ואם כן, יתכן שזו המצאה של פירוס, אך יש להתייחס בזהירות לתיאור זונרס⁴⁹. קרוב לוודאי, שפירוס השתמש במגדלים על הפילים בקרבות מצור או כנגד ביצורים ולא בקרב הכרעה בשטח הפתוח (pitched battle). מעבר לכך, קשה מאד להסיק מסקנות לגבי מעשי הפילים בקרבות פירוס.

כאמור, התקופה מאופיינת בריבוי קרבות יבשתיים, בחלקם השתתפו פילים. בתקופה התרחשו קרבות עם פילים מרובים מאד (קרבות פראיטקנה, גביאנה ואיפסוס), אשר בהם היו פילים לשני הצדדים, וכן היו מקרים בהם היו פילים בכמות קטנה יותר, ורק לצד אחד. נעשו ניסיונות ראשוניים

⁴⁷ הרחבה בעניין ניתן למצוא אצל סקולרד, עמ' 104 – 115. כמו כן, ישנה ספרות ענפה על פירוס (מרביתה ישנה מאד). נעזרתי בספרו של גרופאליאס במהדורתו השניה משנת 1979 ובה הוא הוסיף הערות רבות ובהן עדכוני המחקר עד אז, אך הוא לא נעזר בסקולרד, ולפיכך לא תלוי בו. ראה: Garoufalas, op. cit., esp. pp. 74-76, 88-93, 102-114, 118-122. and notes in pp. 341-343, notes 99-103, p. 344, note 106, pp. 361-362, note 174, pp. 181-184, notes 365-370. מבחינת המקורות הראשוניים הקיימים כיום, פלוטרכוס: "חיי פירוס" הוא הברור והמלא ביותר וכן מקורותיו הם הטובים ביותר. ראה: סקולרד, עמ' 104, 106. המקורות הנוספים למעשי פירוס במערב הם: דיוניסיוס: 20. 1 ואילך, דידורוס: 22. 1 – 12, פאוסניאס: 1. 12, זונרס: 8. 2 ואילך, אורוסיוס: 4. 1 ואילך, אוטרופיוס: 2. 8 (שני האחרונים מתבססים כנראה על ליויוס), פוליביוס: 18. 28, פרונטינוס: 2. 3. 21. ברובם אין תיאור קרבות או עיסוק בפילים.

⁴⁸ הפילים כעתודה לשימוש בשלב המכריע ראה: סקולרד, עמ' 106.

⁴⁹ זונרס: 8. 3. הרחבה בעניין זה ראה פרק א': תת פרק לוחמי הפילים והשימוש במגדלים, עמ' 47 ושם הערה 8.

לקלוט אמצעי לחימה חדש זה, אשר הגיע מהודו עם צוותי מטפלים, מאמנים ונהגים הודים, ולשלבם בסגנון הלחימה המקדוני-הלניסטי. הפילים וצוותיהם הגיעו כשהם מאולפים ומאומנים היטב בלחימה, אולם, היו מורגלים לשיטות הלחימה והמסורות ההודיות. לפיכך, המצביאים המקדונים-יוונים היו צריכים למצוא שיטות לחימה חדשות, להרגיל את סוסיהם, לפתח טקטיקות הגנה כנגדם ולהתמודד עם קשיים לוגיסטיים חדשים.

התקופה שימשה תקופת ניסוי וטעייה עבור לחימת פילים, והיו בה כישלונות לצד הישגים גדולים. התפתחו טקטיקות שהיו מאוחר יותר בשימוש נרחב, כגון, פריסת הפילים באגפים כמסך מגן מפני מתקפות פרשים, פריסה במבנה התקפי באגפים ככוח מחץ (shock attack). הומצאו מגדלי לחימה על גב הפילים שבהם היו כשני חיילים (קשתים או כידונאים) לקרבות מול ביצורים. וכן פיתחו מתקפה משולבת של פילים ופרשים. לצד זה, השתמשו בטקטיקות שהובאו מהודו, והעיקרית היא פריסת הפילים בחזית לפני הפלנקס, והסתערות חזיתית כנגד פלנקס היריב. מאחורי הפילים נפרסו לעיתים רגלים-קלים לסייע להם. כדי לבצע זאת היה צורך בפילים מרובים, וזה היה יעיל רק כשלצד אחד היו פילים. לפיכך, המצביאים רצו להשיג פילים מרובים ולהימנע ממצב שבו המצביא יוצא לקרב נגד פילים כשלו עצמו אין. כמו כן, פותחו טקטיקות הגנה כנגדם ובעיקר דוקרני רגליים ותקיפה ממרחק באמצעות חצים וכידונים.

במסגרת הניסויים, התפתחו גם טקטיקות שנגטשו. למשל, פריסת הפילים בחזית לפני הרגלים-הכבדים כשגם לצד השני יש פילים וגם הוא פורס אותם כך. זה נטרל את הפילים וכן את הרגלים-הכבדים שעמדו מאחוריהם. תקיפות נגד ביצורים הוכחו כלא יעילות והיה יחסית קל להתגונן נגדן. בסופה של התקופה פירוס יצא למסע מערבה וחשף לראשונה את הרומאים ואת הקרתגנים לפילי מלחמה. בעקבות כך, זמן קצר לאחר מכן, הקרתגנים, שהיה להם מקור פילים משלהם בצפון-מערב אפריקה, החליטו לאמץ אמצעי לחימה זה.

השושלת הסלאוקית הייתה בעלת מונופול על הדרך היבשתית להודו, ולפיכך, על השגת פילים אסייתים. תוך כמה שנים נעלמו הפילים שהיו לצבאות האחרים, וכך רק לסלאוקים היו פילים. תלמי ה-1, אשר לכל אורך התקופה לא השתמש בפילים, אך נאלץ להלחם נגדם ושבה רבים מהם, שמר על קשרים טובים עם סלאוקוס ה-1 ולא נלחם נגדו עד מותו. זמן קצר לאחר מכן, בנו, תלמי ה-2, פעל אחרת בזירה המדינית וראה בשושלת הסלאוקית את האויב הטבעי של מצרים. הלה פעל רבות לבניית

מפעל לוגיסטי מורכב ויקר להשגת פילים אפריקאים במזרח אפריקה, אילופם ואימונם לקרב כדי שיהוו אמצעי-נגד לפילים הסלאוקים.

ב. הזירה ההלניסטית: בית סלאוקוס

התקופה מתייחסת לאירועים שהתרחשו מעלייתו לשלטון של אנטיוכוס ה-1, לאחר שאביו נרצח בשנת 281/0, ועד שנת 162 עם בוא הלגאטים הרומים לאפמיה, שם חיסלו סופית את עדר הפילים המלכותי. תקופה זו מקבילה לימי בית תלמי, בהם אעסוק בתת הפרק הבא, וקשורה בהם מבחינה אסטרטגית.

בימי סלאוקוס ה-1 הייתה ברית בינו לבין תלמי ה-1. עוד מקרב עזה בשנת 312 בו לחמו השניים יחד ובהמשך בברית המלכים נגד אנטיגונוס. על אף שתלמי לא התייצב לקרב איפסוס ב-301, הוא לא פלש לשטחי הממלכה הסלאוקית, ותמך בברית המלכים. כך עשה גם בימי הברית נגד דמטריוס בן אנטיגונוס ואח"כ במלחמת סלאוקוס נגד ליסימכוס. יחסיהם היו במתכונת "כבדהו וחשדהו" אך ללא מלחמות. סלאוקוס ה-1 התחיל בשימוש בפילים רק ב-301 בקרב איפסוס ומאז הפילים היו חלק משמעותי מצבאו. תלמי ה-1 לא השתמש כלל בפילים במערכותיו, על אף ששבה רבים בניצחונותיו.

רק החל מימי יורשיהם, אנטיוכוס ה-1 ותלמי ה-2, החל משנת 280, החלה יריבות ארוכה בין הממלכות. נעשו ניסיונות לכבוש את אזור קוילה-סוריה (ע"י הסלאוקים) ואף להכתיר עצמם כמלכי אסיה ומצרים. תלמי ה-2 החל במפעל לאיסוף, לאימון ולהכשרה של פילים אפריקאים כדי להשוות את כוחו בפילים לזה של הסלאוקים בקרבות הכרעה יבשתיים. המלחמות בין הממלכות, אשר זכו לכינוי "המלחמות הסוריות", התנהלו כשבחלק מהמקרים, אם לא ברובם, לשני הצדדים היו פילים. לפיכך, התקופה מאופיינת במלחמות שבין הממלכה הסלאוקית לממלכה התלמאית, ובהן פילים מרובים, הודים ואפריקאים (בהתאמה). לפילים הייתה חשיבות משמעותית מבחינה אסטרטגית לשימור ואף להגדלת האימפריות.

כמו כן, ניתן לחלק את התקופה לשני חלקים עיקריים. הראשון, המלחמות הסוריות של המאה ה-3 שבסופן אנטיוכוס ה-3 השתלט על כל קוילה-סוריה (מדבר סיני הפך לגבול בין הממלכות). השני, העימות בין אנטיוכוס ה-3 לרומא והמשך השפעתה באזור. התערבותו של אנטיוכוס ה-3 בענייני יוון ורצונו להרחיב את שלטונו הביאו אותו לעימות עם רומא. שאיפותיו של מלך זה נתקלו במעצמה הרומית, שזה מכבר הפכה לאימפריה והרחיבה את השפעתה למזרח. בראשית המאה ה-2 שני הכוחות

הללו התעמתו ביוון ומיד אח"כ באסיה הקטנה בקרב מגנסייה בשנת 190. בשלב זה לרומאים כבר היה ניסיון בלחימה נגד פילים והם אף השתמשו לעתים בפילים בצבאם (יידון בתת פרק אחר).

בעקבות ניצחון הרומאים, נחתם הסכם אפמיה לפיו נמסרו כל הפילים של המלך והוא לא הורשה להחזיק עוד פילים. למרות זאת, בנו, המלך אנטיוכוס ה-4, השיג כוח פילים חדש (ואולי זה נעשה עוד קודם בימי אחיו הבכור סלאוקוס ה-4), שאיתו יצא לשתי פלישות מוצלחות למצרים בשנים 170 – 168. מצרים הייתה בעלת ברית של רומא, ולפיכך, אנטיוכוס נאלץ לסגת ממצרים בצו הסנט הרומאי. מאוחר יותר, הפילים הוצגו לראווה במצעד הצבאי בדפני ב-166, ואף השתתפו במסעו השני של ליסיאס לדיכוי המרד ביהודה ב-162 (בימיו כעוצר הממלכה כשהמלך אנטיוכוס ה-5 היה עדיין ילד). מאוחר יותר באותה שנה, הופסק השימוש בפילים ע"י הסלאוקים בצו הסנט הרומאי.

המקורות לתקופה הראשונה דלים מאד. "ניצחון הפיל" של אנטיוכוס ה-1 על הגלאטים בשנת 275 ושלוש המלחמות הסוריות הראשונות ידועים לנו מפרגמנטים ומכתובות בודדים. אין פירוט טקטי לקרבות או תיאור היסטורי של מסעות המלכים הסלאוקים להשגת הפילים במזרח. המלחמה הסורית ה-4 מתוארת בהרחבה אצל פוליביוס בספר ה-5 ושיאה בתיאור מפורט, אך בעייתי, של קרב רפיח בשנת 217. המלחמה הסורית ה-5 מתוארת ללא פירוט טקטי של קרבות מלבד עיסוק קצר בקרב פניאון בשנת 200, שבו פוליביוס בספר ה-16 מבקר בחריפות היסטוריונים, שלדעתו אינם עושים עבודתם נאמנה, וכדוגמה הוא משתמש בתיאורו של זינון מרודוס לקרב זה. פוליביוס הציג בקצרה את תיאורו של זינון ופסל אותו כלא מהימן.

לתקופה השנייה המקור העיקרי לקרבות הוא ליויוס, המבוסס על פוליביוס, וכן אפיאנוס שגם הוא מבוסס על פוליביוס בחלקים מסויימים. עם זאת, תיאור קרב מגנסייה בעייתי אף הוא, וכמו קרב רפיח, דעות החוקרים עליו חלוקות. החלקים של פוליביוס ששרדו מספקים לנו מידע על התקופה (אך ללא קרבות) וכן מקבים א', מקבים ב', יוסף בן מתתיהו ואחרים, המהווים מקורות לסוף התקופה.

האימפריה הסלאוקית שלטה על המרחב האסייתי שהגיע בשיאה עד להודו. באמצעות קשר יבשתי זה הביאו המלכים הסלאוקים את פיליהם ישירות מהודו. מאוחר יותר, כשהתנתקו חלק מהסטרפיות המזרחיות מהאימפריה וזכו לעצמאות, נותק הקשר הישיר עם הודו, והסלאוקים היו צריכים להשיג פילים דרך מתווך. ממלכת בקטריה הייתה מקור כזה, ועוד כשהייתה חלק מהאימפריה הסלאוקית

היותה תחנת דרך לפילים בדרכם מהודו לבבל ומשם לסוריה. בבבל ובבקטריה היו מכלאות לפילים וייתכן שחלקם אף הוחזקו שם לפרקי זמן ארוכים. כשהמלך נזקק בדחיפות לכמות קטנה יחסית של פילים הוא ציווה שישלחו אליו מבבל. העדר העיקרי, אשר הובא לסוריה ע"י המלך עצמו במסעות צבאיים למזרח, שוכן דרך קבע בעיר אפמיה בסוריה. הפיזור בסוריה, בבבל ובבקטריה יתכן שנבע מגודלה של האימפריה והצורך לפזר את הפילים במערבה ובמזרחה ו/או לקצר את מסעם מערבה במקרה של דחיפות¹.

מסעות המלך מזרחה להשגת פילים היו חלק רגיל מהיערכות למלחמות יזומות כגון פלישה לממלכה התלמאית. במסעו, המלך גייס חיילים, כספים, חידוש בריתות, חיזק את מעמדו במזרח (לעיתים אף דיכא מרידות) והשיג פילים. הפילים הושגו בברית או ניתנו במתנה. הפילים היוו גם חלק מהתעמולה הסלאוקית וסמל השושלת, והופיעו על מטבעות. כלומר, הייתה להם משמעות גם מעבר לצבאית. הם סימלו את העוצמה של המלך והאימפריה, סמל לשלטונו באסיה כפי שהיה מקובל בהודו ואח"כ בימי אלכסנדר².

המחקר המודרני העלה את סוגיית הריבוי הטבעי של פילים בשבי והדעות בעניין חלוקות³. חשוב לציין, כי גם אם היה ריבוי טבעי בשבי, הרי מדובר בכמות קטנה אשר לא השפיעה על גודל העדר

¹ Epplert, C., "War Elephants in the Hellenistic World", in: W. Heckel, L. Tritle & P. Wheatley (eds.), *Alexander's Empire: Formulation to Decay* (Claremont, Cal., 2007), pp. 224-226.

² Ibid, p. 216. Also: עמ' 198, סקולרד, עמ' 198.

³ בר כוכבא טוען שהפילים אינם נוטים להתרבות בשבי וכי ההודים הביאו לסלאוקים כמעט ורק פילים זכרים כדי לשמור לעצמם מונופול על אספקת פילים. כמו כן, לטענתו, האקלים בסוריה אינו נוח להתרבות הפילים. כך שגם אם היו מעט נקבות הן לא התרבו בשבי. קייסון טוען שהיה ריבוי טבעי מועט אך הוא מתייחס לפילים האפריקאים של תלמי. לעומתם, סקולרד, שהתייחס לכך בקצרה, טען שריבוי טבעי יכול היה להגדיל את העדר וכך לפצות על אובדן פילים זקנים עם השנים. גילי טוען שאין מנוס מהמסקנה שהיה ריבוי טבעי הן בגלל כי הדרך להודו הייתה חסומה בפני הסלאוקים לעיתים לשנים רבות. כמו כן, לטענתו האקלים בסוריה נוח לריבוי טבעי, הרי באלף השני חיו שם פילים. ראה: בר כוכבא (1976), עמ' 79. סקולרד, עמ' 120 – 121. Casson, op. cit., p. 251. רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 118. במאמר עדכני יותר מתייחס צ'רלס לסוגיה זו וטוען שעל אף שריבוי בשבי הוא נדיר יחסית, זה לא מן הנמנע שהיה גידול טבעי של עדר הפילים שאפשר את המשכיותו. צ'רלס התייחס לאפשרות של פילים הודים בצבא תלמי בקרב רפיח אך ניתן להשליך מכך גם על הפילים הסלאוקים. ראה: Charles, M., "Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius 5.84-5", *The Classical Quarterly*, Vol. 57, No. 1 (2007), p. 310 and notes 22-24.

והדבר לא היווה חלופה להבאת פילים חדשים מהודו⁴. כמו כן, פילה בהריון אינה כשירה ללחימה, וגם במשך כמה שנים לאחר הלידה היא מקדישה זמן רב להנקה ולטיפול בגור. הגור עצמו מגיע למימדים פיסיים גדולים רק לקראת הגעתו לבגרות, כעבור 15 שנים לפחות. כך שלא משתלם להרבות פילים בשבי הן בשל מיעוט המקרים בהם ההריון מצליח והן בשל העובדה שפילה בהריון (גם אם זה הריון נפל) אינה כשירה ללחימה, וכך גם הגור שלה במשך שנים⁵. לפיכך, לדעתי, לא הושקע מאמץ רב בניסיון להרבות פילים בשבי הסלאוקי, ואם היו לידות מקריות, זה לא השפיע על גודל העדר ולא אפשר את המשכיותו. היה צורך להביא פילים חדשים כל 20-10 שנים כדי לרענן את כוח הפילים, והדבר נעשה במסעות צבאיים למזרח.

כוח הפילים היה חלק חשוב בצבא הסלאוקי והמלכים ודאי השקיעו מאמץ בהבאתם ובטיפולם. לדעת בר-כוכבא, לפילים הייתה משמעות אסטרטגית ביריבות מול התלמאים, ולאור אובדן הסטרפיות המזרחיות, הקשיים בהשגת פילים הצריכו מסעות צבאיים ממושכים מזרחה. בר כוכבא מסכם את החשיבות האסטרטגית של הפילים וההשתלטות על "דרך הפילים" ע"י אנטיוכוס ה-3 במסעו מזרחה עד להודו בשנים 210 – 206 במילים הבאות:

"נחזור ונבהיר זאת: כדי להגן על מרכז הממלכה בצפון סוריה היה הכרח בשליטה על חילת סוריה ופיניקיה. כדי להשתלט על חילת סוריה ופיניקיה היה אנטיוכוס חייב לנצח את התלמים באופן מכריע בשדה הקרב. כדי להתגבר על התלמים היה צורך בראש ובראשונה בפילי מלחמה. כדי להשיג פילים היה צורך ביצירת רצף יבשתי עם הודו. כדי להגיע לרצף יבשתי כזה היה הכרח להשתלט על כל הארצות האיראניות שממזרח לחידקל. כדי לקיים שליטה על מרחב כה גדול היה צורך לגייס כוח אדם אירופי במספרים גדולים.

⁴ Eppllett, op. cit., pp. 223-224.

⁵ לגבי תקופת ההריון וההנקה ראה פרק א' – תת פרק א' תכונותיהם של פילים, עמ' 18.

כדי להבטיח אספקה של כוחות כאלה היה הכרח לבסס תחילה את השלטון הסלאוקי באסיה הקטנה, ולאחר מכן להשתלט על יוון ומוקדון⁶.

לסלאוקים היה מונופול על משלוחי הפילים מהודו. הסטרפיות המזרחיות, גם כשהפכו לעצמאיות, לא יכלו לשלוח מערבה פילים לממלכות אחרות מלבד לסלאוקים. באופן זה חסמו הסלאוקים מיריביהם במערב (מצרים, מוקדון, מדינות אסיה הקטנה) את היכולת להשיג פילים הודים. התלמאים התמודדו מול יתרון אסטרטגי זה באמצעות השגת פילים אפריקאים, אך גם הם נזקקו לקשר עם הודו לשם אילוף והכשרת הפילים (יידון בתת הפרק הבא).

אתאר בקצרה, ולפי סדר כרונולוגי, את הקרבות בהם השתתפו פילים בזירה זו, ואף אתיחס בהרחבה במידה והמקורות מאפשרים זאת⁷. הקרב הראשון התרחש בשנת 275 בין אנטיוכוס ה-1 לבין הגלאטים שפלו לאסיה הקטנה. קרב זה זכה לכינוי "ניצחון הפיל" והוא מתואר בחיבורו של לוקיאנוס מסמוסטה (Lucian of Samosata) כניצחון המבוסס כולו על שימוש בפילים, אשר הפחידו את חיילי ובעיקר את סוסי האויב שברחו למראה 16 הפילים שהופיעו בהפתעה. המלך ייחס לפילים את הניצחון⁸.

לפי תיאור זה, המלך, שסבל מנחיתות טקטית משמעותית, נועץ בקצין מנוסה, תיאודוטס מרודוס, שהציע למלך להפתיע את האויב עם הפילים ובכך לחפות על מספרם הדל ונחיתות הצבא הסלאוקי. הרעיון היה להסתיר את החיות מאחורי הצבא, ורק כשהאויב יתחיל להסתער עם פרשים ומרכבות, יש להוציא את הפילים ולתקוף את הסוסים על מנת להפחידם. 4 פילים נפרסו בכל אגף נגד הפרשים ו-8 במרכז נגד המרכבות. קשה להעריך את מהימנותו של התיאור מאחר שלוקיאנוס אינו היסטוריון כלל, מאוחר לאירועים (מאה 2 לספירה) ומדובר באנקדוטה בעלת ערך רעיוני בלבד לשם המחשתו ולא בתיאור היסטורי או ניתוח טקטי. כמו כן, אנטיוכוס השתמש בניצחון הזה לצורכי תעמולה,

⁶ בר כוכבא, בצלאל, "המלחמות הסוריות – מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 301 – 200 לפנה"ס", אריה שמואלביץ' (עורך), זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל (תל אביב, 2007), עמ' 72 - 73.

⁷ לא אתיחס בעבודה זו לויכוח על תיארוך האירועים מאחר וזה לא רלוונטי לענייננו.

⁸ לוקיאנוס: זאוכסיס ואנטיוכוס. 8 – 11.

הטביע מטבעות עם סמל הפיל והוסיף ליוקרתם של הפילים וליוקרתו שלו⁹. בזכות ניצחון זה הוענק לו הכינוי "המושיע" (סוטר). לפיכך, הסיפורים ששרדו לימי לוקיאנוס קרוב לודאי היו מושפעים מתעמולה זו.

עם זאת, תיאור השימוש בפילים מזכיר קצת את השימוש שעשה פירוס בקרבות נגד רומא (שנת 280) כשהכניס את פיליו המועטים (כ-20) למערכה בשלב מאוחר יחסית כגורם הכרעה מפתיע. יתכן, שטקטיקה זו הייתה מוכרת בתקופה ההיא: שימוש מפתיע בפילים כנגד אויב שאינו מאומן להתמודד מולם, הכנסתם לקרב, אפילו במספרים קטנים, מהאגפים או מהחזית כנגד סוסים וחיילים. מראם המפחיד והרעש שהם הפיקו, לצד ריחם שהפריע מאד לסוסים, יצרו השפעה פסיכולוגית על החיילים ועל הסוסים וגרמו לבהלה ולנסיגה לא מאורגנת. קרב שכזה ככל הנראה התרחש, אך לא ניתן לדעת את מידת המהימנות ההיסטורית בתיאורו של לוקיאנוס.

מקורם של 16 הפילים הללו היה מקור לשאלות במחקר. טיעונים שעסקו בתוחלת חיים וכשירות צבאית ארוכים וכן טיעונים בדבר ריבוי טבעי בשבי יש לפסול. הצעתי בתת הפרק הקודם שסלאוקוס ה-1 הביא משלוח פילים נוסף לקראת שנת 287, אך לבסוף עדר זה הגיע לאירופה ונפל לידי תלמי קראונוס. המקובל הוא שהפילים שנלחמו נגד הגלאטים באסיה הקטנה הגיעו במשלוח בהול מבבל סמוך לקרב¹⁰.

יעילות הפילים וחשיבותם בהכרעה הן בקרב נגד הגלאטים והן בניצחונות של אביו בקרב איפסוס ואחר כך נגד דמטריוס ואולי אף נגד ליסימכוס, הביאו את אנטיוכוס ה-1 ליחס לפילים חשיבות גדולה מאד ולהפכם לסמל השושלת. המלכים אחריו עשו זאת גם הם ובמסעות למזרח דאגו להצטייד היטב בכמות גדולה של פילים לקראת מלחמות.

המלחמה הסורית הראשונה התרחשה פחות או יותר במקביל לפלישת הגלאטים. תלמי ה-2 פלש לאימפריה הסלאוקית בהצלחה רבה (מתוארך לסביבות שנת 275). לאחר "ניצחון הפיל", הוביל

⁹ סקולרד, עמ' 122 – 123. וגם: גולן, דוד, *תולדות העולם ההלניסטי*, עמ' 262 הערה 18.

¹⁰ בר כוכבא (1976), עמ' 78.

אנטיוכוס את צבאו כנגד המצרים והדפס חזרה למצרים. אין מידע נוסף על מלחמה זו ועל שימוש בפילים במהלכה.¹¹

המלחמה הסורית השנייה (מתוארכת לשנים 260 – 253) בין אנטיוכוס ה-2 לתלמי ה-2 התנהלה בים וביבשה אך אין עליה מידע רב או איזכור פילים.¹² בסופה התנהל מו"מ שנחתם בהסכם ובנישואים פוליטיים. נישואים אלה הובילו לרצח פוליטי ולעליית סלאוקוס ה-2 ולתחילת המלחמה הסורית ה-3 (246 – 242).

המלחמה הסורית ה-3, המכונה גם "מלחמת לאודיקי" התחילה בפלישה מוצלחת מאד של תלמי ה-3 שהשתלט על שטחים נרחבים בחוף סוריה ובמרחבי אסיה. נראה כי השתלט זמנית גם על העיר בבל, אך לבסוף נהדף מאסיה וסלאוקוס ה-2 חידש את שלטונו על המרחב האסייתי כבעבר. ישנם מעט מקורות למלחמה זו, אך הרלוונטי לענייננו הוא כתובת אדוליס שנשמרה בכתביו של נזיר מהמאה ה-6 לספירה, ולפיה, המלך תלמי פלש לאסיה עם רגלים, פרשים, צי ופילים טרוגלודיטים ואתיופים (כלומר, פילים אפריקאים מאזורים שונים לאורך חוף ים סוף). לאחר שנהיה שליט על כל הארצות בצד המערבי של נהר הפרת, ועל כל הכוחות הצבאיים והפילים ההודים שבארצות אלה, חצה את הפרת והגיע עד בקטריה. לבסוף חזר עם אוצרות רבים למצרים.¹³

אין לדעת אם היו קרבות ובהם פילים. הפילים הושגו כנראה בעסקה או בברית עם סטרפים מרדניים במזרח האימפריה ולא דווקא נישבו בקרב. מלחמות אלה הביאו לניתוק הסטרפיות המזרחיות

¹¹ בר כוכבא, בצלאל, "המלחמות הסוריות – מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 301 – 200 לפנה"ס", אריה שמואליביץ' (עורך), *זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל* (תל אביב, 2007), עמ' 67.

¹² סביר להניח שבשלב זה לתלמאים כבר היו פילים אפריקאים מאומנים היטב. יידון בתת הפרק הבא.

¹³ כתובת אדוליס הינה כתובת שתוכנה נמצא רק בכתבי הנזיר קוסמס אינדיקופלאוסטוס (Cosmas Indicopleustes) מהמאה ה-6 שראה את הכתובת והעתיקה. הכתובת היא מהעיר אדוליס במצרים. ראה: סקולרד, עמ' 133. סקולרד מציין כי הכתובת הייתה חלק מתעמולה תלמאית והפריזה בגודל הניצחון.

שהכריזו על עצמאותן, והקשו על השגת הפילים עבור המלכים הסלאוקים, אשר נאלצו לצאת למסעות צבאיים מזרחה ולכרות ולרענן בריתות על מנת להשיג פילים¹⁴.

המלחמה הסורית ה-4 נכנסת לטווח הזמן שאותו הגדיר פוליביוס כ"היסטוריה האוניברסאלית" או, ליתר דיוק, ההקדמה לכך. פוליביוס הוא המקור היחידי עבורנו למלחמה זו המתוארת בהרחבה בספר ה-5 (פרקים 31 עד 87). לקראת הקרב המכריע, אנטיוכוס ה-4, שלא מזמן עלה לשלטון והוא מלך צעיר ונמרץ, גייס כוחות גדולים ו-102 פילים הודים. במצרים, תלמי ה-4, שעלה לשלטון וגם הוא מלך צעיר, אך המוניטין שמייחס לו פוליביוס הוא שלילי, נערך בקפידה ובעורמה והכין את צבאו לקרב מכריע תוך שהוא מעכב את אנטיוכוס בהונאה דיפלומטית. תלמי גייס צבא ענק ו-72 פילים אפריקאים. קרב זה חשוב ביותר בתחום קרבות הפילים מאחר שהוא מתואר בהרחבה ובפירוט ע"י היסטוריון מהימן, אך גם מפני שיש בו עניין מיוחד, זה הקרב היחידי המתועד שבו נלחמו זה נגד זה פילים הודים ואפריקאים. סקולרד ציין כי זה הקרב הגדול ביותר מזה 80 שנה, מאז קרב איפסוס¹⁵.

לקראת המלחמה יצא אנטיוכוס ה-3 למסע לסטרפיות המזרחיות לדיכוי מרד מולון. פוליביוס סיפר כי בקרב ביניהם, הפרשים הוצבו באגפים והרגלים במרכז. מולון פרס לפני החזית מרכבות חרמש ברווחים, המלך פרס 10 פילים ברווחים לפני הרגלים במרכז (אל מול מרכבות האויב). אין תיאור טקטי של הקרב או כל איזכור למעשי הפילים בו ובשאר הקרבות שבמסע. עם זאת, ניתן לראות פריסה הדומה לזו שב"ניצחון הפיל" נגד הגלאטים. הפעם האויב הכיר פילים והם לא הוסתרו ולא תקפו במפתיע אלא נפרסו מראש בחזית במספרים קטנים נגד מרכבות חרמש (לא ידוע אם הסוסים של מולון היו מורגלים לפילים). פוליביוס תיאר שאגף שמאל של מולון ערק לטובת המלך ואגף ימין הובס. יתכן שכלל לא היה קרב מגע בין הפילים לאלה שנפרסו מולם¹⁶.

¹⁴ שם, שם.

¹⁵ שם, עמ' 139.

¹⁶ תיאור המסע ודיכוי המרד אצל פוליביוס: 5. 49 – 54. פריסת הכוחות והפילים בקרב המכריע בפרק 53.

בהמשך, תיאר פוליביוס את ההכנות שעשה תלמי ה-4 לקראת המלחמה נגד אנטיוכוס¹⁷. פוליביוס כנראה התבסס על מקורות תלמאים טובים מאחר שהוא תיאר בפירוט רב את גיוס החיילים, אימונם, חלוקתם לפי מוצא וגיל, גיוס שכירים, הכנת אספקה וכו'. פוליביוס ציין שמות מפקדים וסיפר על הפיקוח שנעשה על ידי הקצונה הבכירה על ההכנות באלכסנדריה (ההכנות היו באלכסנדריה ולא בממפיס כחלק מהונאת הסלאוקים). יש פירוט קצר של הפרשים ורחב יותר של הרגלים, אך אין כל איזכור לפילים¹⁸.

מיד אחר כך, פוליביוס התייחס בקצרה להכנות אנטיוכוס ה-3 ולקרב שנערך בדרום לבנון, שבסופו נסוגו המצרים לצידון. אולם, גם כאן, אין כל איזכור לפילים בהכנות או בקרב, אשר מתואר בקצרה וללא פירוט¹⁹. פוליביוס המשיך ותיאר את מהלכי אנטיוכוס לקראת חורף 218 – 217 בהתקדמו דרומה וכיבושו את צפון ארץ ישראל ועבר הירדן, אך גם כאן אין כל איזכור לפילים²⁰.

באביב 217 שני הצבאות יצאו לקראת הקרב המכריע. פוליביוס ציין כי לתלמי ה-4 היו 70,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-73 פילים. תיאורו המפורט של צבא אנטיוכוס ה-3 מנה 62,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-102 פילים. גם בפירוט הצבא הסלאוקי פוליביוס ציין שמות מפקדים, חלוקה מספרית של הכוחות לפי מוצא וסוג החימוש וכו', אך לגבי כוח הפילים פוליביוס רק ציין את מספרם בסיכום הסופי של הצבא²¹. יתכן מאוד שמקורותיו להכנות ולהרכב הצבאות לא התייחסו כמעט לעניין הפילים, הן של תלמי והן של אנטיוכוס, או שפוליביוס לא ראה חשיבות בכך²².

¹⁷ הערכות המצרים למלחמה הסורית ה-4 אצל פוליביוס: 5. 63 – 65.

¹⁸ קיימת מחלוקת במחקר לגבי מקורות פוליביוס לקרב זה. יש הטוענים למקור פרו-תלמאי, יש הטוענים למקור פרו-סלאוקי, ויש הטוענים למספר מקורות. ראה דיון בעניין המקורות ושם הפניות: בר כוכבא, בצלאל, "מערכת רפיח, שנת 217 לפה"ס", *מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל*, א' רפפורט (עורך), כרך ד' (חיפה, תשל"ח, 1978), עמ' 42 – 43. וגם: Charles, op. cit., p. 311.

¹⁹ הערכות הסלאוקים למלחמה אצל פוליביוס: 5. 67 – 68. והקרב בדרום לבנון בפרק 69.

²⁰ המסע דרומה דרך הגליל, עבר הירדן ולבסוף חנייה לחורף בעכו אצל פוליביוס: 5. 70 – 71.

²¹ פוליביוס: 5. 79. סיכום צבא תלמי בפסוק 2 ואיזכור הפילים הסלאוקים בסיכום הסופי של הצבא בסוף הפרק בפסוק 13.

²² Charles, op. cit., p. 311.

תיאור פוליביוס לקרב רפיח בכל הנוגע לעניין הפילים הוא בעייתי מאד. אני סבור שהמקורות שלו לקרב לא התייחסו בהרחבה לעניין הפילים ופוליביוס השלים את תיאורו בעזרת תוספות משל עצמו, אשר מבוססות על דעות קדומות שגויות ועל אנכרוניזם. לפיכך, קשה, לדעתי, ללמוד רבות מתיאורו זה על השימוש בפילים בקרבות הן מבחינה טקטית והן מבחינת ההבדלים בין ההודים לאפריקאים. יתרה מכך, אני סבור שתיאורו זה של פוליביוס מהווה ראיה לחוסר בקיאותו בעניין שימוש בפילים בקרבות בזירה ההלניסטית²³.

קוילה-סוריה חזרה לידיים תלמאיות למשך כמה שנים נוספות. המלחמה הסורית ה-5 סביב שנת 200 הביאה לניצחון סלאוקי ולכיבוש כל קוילה-סוריה עד סיני. אולם, בין שתי המלחמות, אנטיוכוס היה צריך לחדש את אחיזתו בממלכתו רחבת הידיים, לחדש בריתות ולהשיג עוד פילים. לשם כך יצא למסע ממושך למזרח, הגיע לבקטריה ואף להודו. בבקטריה אנטיוכוס כרת ברית עם אאותידמוס (Euthydemus), הטוען לכתר בקטריה, והכיר במלכותו שם. אנטיוכוס חיתן את ביתו עם בנו של אאותידמוס, דמטריוס, ולקח ממנו את הפילים שהיו ברשותו. משם המשיך להודו וחדש את בריתו עם המלך ההודי סופגסנוס (Sophagasenus) וגם ממנו לקח פילים עד שהיו לו בסה"כ כ-150 פילים²⁴.

שיאה וסופה של המלחמה הסורית ה-5 התרחש בקרב פניאון (אזור הבניאס) בין אנטיוכוס ה-3 לבין מפקד הצבא התלמאי, סקופס האיטולי (בימי המלך-ילד תלמי ה-5). פוליביוס הציג בקצרה את תיאורו של זינון מרודוס לקרב זה, ביקר אותו בחריפות ופסל את מהימנותו²⁵. בידינו יש רק את התקציר של פוליביוס לתיאורו של זינון, ובעיקר את ביקורתו על תיאור זה. זינון כתב בסגנון הפתטי הרגשני שמדגיש את מעשי הגבורה והזוועה, ומעורר רגש עז בקרב הקוראים, על חשבון דיוק עובדתי ומחקר מעמיק. תיאורו של זינון, כפי שהועבר בתמציתיות ע"י פוליביוס, אינו ברור כלל ועיקר. אין

²³ לדיון נרחב בעניין זה ראה נספח 2 לעבודה זו, ושם הערות המבוססות על המחקר הקיים וכן הצעותיי.

²⁴ פוליביוס: 11. 34. המסע מתוארך לשנים 210 – 206 לערך.

²⁵ פוליביוס: 16. 18 – 19.

לדעת אם התמצות הפוליביאני הוא שהחסיר את המידע או שתיאורו המלא של זינון במקור היה דל במידע טקטי אך מלא בתיאורים רגשניים שאינם רלוונטיים לניתוח ענייני²⁶.

בהנחה שתיאור זינון, כפי שהועבר ע"י פוליביוס, מבוסס על אמת היסטורית לפחות ברמה הכללית, ניתן ללמוד שאנטיוכוס פרס פילים מרובים במרכז לפני שורת הפלנקס ברווחים. ביניהם (או מאחוריהם) נפרסו קשתים וקלעים ופרשים קלים (טרנטיניים). כמו כן, ניתן ללמוד שלתלמאים לא היו פילים בקרב, ולפיכך, תיאור פריסת הפילים הסלאוקים בחזית מתאפשר מבחינת ההיגיון הטקטי. פוליביוס סיפר, שלפי זינון, התנהל קרב בין כוחות הפלנקס הסלאוקים לבין הרגלים האיטולים של התלמאים שבמרכז. פוליביוס שאל איך יתכן קרב כזה כשהפילים ביניהם ועימם פרשים ורגלים קלים. כמו כן, מתואר שלאחר קרב רגלים זה, הפלנקס נסוג חזרה, והפילים אפשרו להם לעבור דרכם ותקפו בעצמם את האויב. גם כאן פוליביוס העיר שלא ניתן להבין איך התאפשר לפלנקס לסגת דרך שורת הפילים, ואיך הפילים הנלחמים לא פגעו באנשיהם ובאויב יחדיו, הרי כשהם בקרב מגע הם אינם מבחינים בין אויב לידיד. בנוסף לכך, מתואר שהפרשים האיטולים של התלמאים נוטרלו בגלל הפילים. הסוסים, שלא היו רגילים לפילים, נבהלו וברחו.

אכן המידע שהגיע לידינו פרגמנטרי, מבלבל ולא הגיוני. אולם, בהנחה שיש בסיס של אמת בסיפור, הפריסה החזיתית של פילים מרובים נראית הגיונית מאחר שלמצרים לא היו פילים בקרב זה. סביר שסוסי השכירים היוונים של התלמאים לא היו מורגלים לפילים ונבהלו מהם (כפי שתיאר זינון), מאחר שבאזור יוון לא היו פילים מזה 70 שנה. סיפור קרב הפלנקס ונסיגתם לאחר מכן דרך שורת הפילים לחלוטין לא הגיוני. אם הפילים היו יעילים בקרב אז קרב פלנקס אינו חיוני, הפילים הם שאמורים להכריע בחזית, והפרשים אמורים לאגף את האויב. יתכן, שהפילים לא נפרסו לפני כל המרכז אלא רק לפני חלק משורת הפלנקס, וכך התאפשר קרב פלנקס כלשהו (במקום בו לא נפרסו

²⁶ בר כוכבא סבור שביקורתו של פוליביוס כלפי זינון קיצונית ומתנצחת. לדעתו, לזינון, בן התקופה, היו מקורות מהימנים, אולם הוא עצמו תיאר את האירועים בצורה לא ברורה אשר בלבלה את פוליביוס. בר כוכבא סבור שניתן לשחזר את הקרב ואף הציע לזהות את מיקומו. בעזרת מציאת הזירה הטופוגרפית בר כוכבא משחזר את הקרב. לדעתי, שחזור מעניין אך מוגזם וספקולטיבי מידי. בר כוכבא אף מציע שלמצרים היו פילים אפריקאים בקרב זה שתיאורם הושמט ע"י פוליביוס. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "גירסתו של זינון לקרב פניאון", ב' עווד, א' רפפורט, ע' שוחט, י' שצמילר (עורכים), מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, כרך ג' (חיפה, תשל"ה, 1975), עמ' 43 – 57.

הפילים). מיד לאחר נסיגת הפלנקס, הפילים אולי נעו אל עבר הרגלים האיטולים, שהתקדמו אל עבר הפלנקס הנסוג, ופגעו בהם מהצד. בכל אופן, לפי תיאורו של זינון, הפילים הצליחו במשימתם.

השערות אלה ואחרות הן בעייתיות לאור המידע הפרגמנטרי שבידינו ולאור העובדה שפוליביוס פסל את תיאור זינון כלא מהימן ולא הגיוני. מול פוליביוס עמדה הגרסה המלאה של זינון, וכן הוא סיפר שאף שלח מכתב לזינון בעניין זה. לכל הפחות, ניתן ללמוד, שלדעת זינון, הייתה פריסה חזיתית של פילים לפני הפלנקס כאשר לאויב לא היו פילים. כנראה שזו שיטה שהייתה מקובלת בתקופה ההיא ולכן כך תיאר זינון את הפריסה. זינון, שהיה בן דורו הזקן של פוליביוס, חי בתקופה של קרב פניאון והכיר את הזירה ההלניסטית בתקופת מלחמות הפילים (בניגוד לפוליביוס שהיה מעט מאוחר לתקופה).

החלק הראשון של התקופה הנידונה הסתיים בכיבוש קוילה-סוריה ע"י הסלאוקים ודעיכת הממלכה התלמאית בשל סכסוכים פנימיים ויריבות על הכתר. ניתן לזהות כמה מאפיינים טקטיים לשימוש בפילים בתקופה זו. האחד הוא שימוש בכמות קטנה של פילים כנגד אויב שאינו מורגל לכך. פילים אלו נפרסו בחזית ולעיתים אף באגפים כנגד רגלים ופרשים או אף מרכבות. יתרונם היה בכך שסוסי האויב וחייליו לא היו מורגלים למראם ולריחם. הסוסים היו נבהלים, והחיילים, ההמומים מהעוצמה שהסתערה לכיוונם, ברחו בבהלה.

טקטיקה נוספת הייתה פריסה של פילים מרובים במרווחים קטנים בחזית מול הפלנקס והיא אפשרית רק בתנאי שיש פילים מרובים אך לאויב אין כלל. חיזוק לכך ניתן למצוא דווקא בזירה הקרתגנית (יידון בתת פרק אחר). בקרב טוניס, שהתנהל בצפון אפריקה בין הרומאים בפיקוד רגולוס לבין הקרתגנים בשנת 255, הייתה פריסה כזו²⁷. שכיר חרב ספרטני בשם כסנתיפוס, שגויס לחיל השכירים של קרתגו, הסב את תשומת ליבם לכך שהם אינם משתמשים כראוי בפליהם. הוא זה שלמדם לראשונה איך נהוג להשתמש בפילים כאשר הם מרובים וכאשר לאויב אין פילים²⁸. כסנתיפוס הספרטני היה חייל ותיק ובוודאי נחשף לטקטיקה זו במלחמות הסוריות ה-1 או ה-2 או בניצחון הפיל

²⁷ פריסת הכוחות והפילים ותיאור קרב טוניס במלחמה הפונית ה-1 אצל פוליביוס: 1. 33 – 34.

²⁸ דברי כסנתיפוס למפקדי קרתגו ומסירת הפיקוד לידיו אצל פוליביוס: 1. 32, ומתן השבחים לכסנתיפוס על חלקו העיקרי בניצחון, אצל פוליביוס: 1. 35. 4 – 5.

על הגלאטים. יתכן ששמע אודותיה באמצעות סיפורי חיילים שכירים שפעלו בזירה ההלניסטית. פריסה זו הייתה טקטיקה מקובלת בזירה ההלניסטית, ולפיכך, מוכרת לכסנתיפוס החייל השכיר הותיק והמנוסה. טקטיקה זו הייתה מקובלת בהודו והובאה לזירה ההלניסטית יחד עם הפילים וצוות המטפלים/רוכבים שלהם²⁹.

טקטיקה נוספת היא פריסה באגפים נגד פרשים ו/או נגד פילים. פריסה כזו יכולה להיות במבנה מגננתי באלכסון נוטה לאחור, וכן במבנה התקפי. מאחורי הפילים ולצידם יכולים להיות פרוסים רגלים קלים ו/או פרשים קלים אך זה לא תמיד קרה. לדעתי, לא נעשה שימוש בשלב זה במגדלים על הפילים בקרבות הכרעה בשטח הפתוח, בייחוד אם הם היו בתפקיד התקפי.

חלק מהקרבות בתקופה התנהלו כשלשני הצדדים היו פילים, אך שרד תיאור לכך רק לקרב רפיח והוא, כאמור, בעייתי מאד. האויבים של הסלאוקים היו בראש ובראשונה התלמאים אשר להם היו פילים אפריקאים אך עם צוותי טיפול, רוכבים ומסורת לחימה הודיים³⁰.

לאחר שאנטיוכוס ה-3 הגשים את שאיפתו לשליטה בקוילה-סוריה, הוא שאף להרחבת השפעתו גם ליוון. מכאן מתחיל החלק השני של תקופת בית סלאוקוס, אשר לה מאפיינים מעט שונים. האויב העיקרי לסלאוקים הוא רומא ובעלי בריתה באזור. מצרים הדועכת לא היוותה יותר איום ממשי, והפכה בעצמה לבעלת ברית ולבת חסות רומית. הרומאים ניצחו במלחמה הפונית ה-2 ויצאו ממנה מחוזקים ובעלי שאיפות אימפריאליות. בעלי בריתם הנומידיים סיפקו להם פילים מצפון מערב

²⁹ גלבר טוען שטקטיקה זו הייתה פרי המצאתו המקורית של כסנתיפוס, וכי ההלניסטים נהגו לפרוס פילים בעיקר באגפים נגד פרשים. ראה: Glover, R., "The Elephant in Ancient War", *The Classical Journal*, Vol. 39, No. 5 (Feb., 1944), pp. 259-261. טארן טען שההלניסטים השתמשו בפילים בעיקר באגפים. לדבריו החלטת כסנתיפוס הייתה מקרית מאחר שלקרתגו היה יתרון עצום בפרשים היא לא נזקקה לפילים באגפים ולכן הוא שלח אותם למרכז. ראה: Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments*, p. 98. אולם לאור תיאור זינון לקרב פניאון, וכן לאור השימוש בפילים מעטים בחזית נגד הגלאטים, ויחד עם העובדה שזו מסורת לחימה הודית שהובאה לזירה ההלניסטית מראשיתה, אין לקבל טענות אלה. לזנבי מציע שאולי כסנתיפוס הגה רעיון זה בזמן שאימן את צבא קרתגו אבל אולי הוא היה עד למלחמה בין פירוס לבין ספרטה בסוף שנות ה-270 ושם למד על כך. ראה: Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996), p. 103. לזנבי מתעלם מהעובדה שבקרב בין פירוס לספרטה לא נעשה שימוש בפילים (שהיו כ-24 בסה"כ) ואין זה קרב בשטח פתוח אלא קרב שנערך בחפיר סביב העיר. התיאור הטוב ביותר נמצא אצל פלוטרכוס: *חיי פירוס*: 27 – 29. לפיכך, המסקנה המתבקשת היא שכסנתיפוס למד על כך בזירה ההלניסטית האסייתית בה טקטיקה זו הייתה מקובלת.

³⁰ לגבי הכשרת הפילים לפי מסורת הלחימה ההודית, ראה פרק א': תת פרק ג', עמ' 31 – 38.

אפריקה אשר היוו חלק מכוח העזר הנומידי. רומא אמנם לא השתמשה בפילים האפריקאים נגד הסלאוקים, אך לנוכחותם במחנה היה חלק חשוב בהכנת החיילים והסוסים. חלק מהצבא הרומי אף נלחם נגד פילים במלחמה הפונית ה-2. מצביאיה פיתחו טקטיקות לוחמה נגדם במהלך המלחמות הפוניות, ובעיקר סקיפיו אפריקנוס במהלך המלחמה הפונית ה-2. הרומאים השתמשו בפילים במלחמה המקדונית ה-2 נגד פיליפוס ה-2, ואף הביאו עימם 16 פילים לאסיה הקטנה. אולם, בקרב מגנסייה הללו נפרסו כעתודה ולא השתתפו בלחימה.

בשנת 192 אנטיוכוס ה-3 נקרא לעזרת האיטולים ביוון, והגיע לשם עם צבא בן 10,000 רגלים, 500 פרשים ו-6 פילים בסה"כ³¹. זה שנים רבות שהסלאוקים לא חצו את הים אל אירופה עם כוחות יבשתיים. הפעם האחרונה הייתה, לדעתי, בשלהי ימי סלאוקוס ה-1 בשנת 281 לאחר שניצח בקרב את ליסימכוס³². אם מקבלים הצעה זו, אז החצייה בשנת 281 הייתה דרך מצרי הדרדנלים והם נחתו בתרקה. עתה אנטיוכוס חצה גם את הים האגאי ונחת ביוון. מעולם לא עשה זאת צבא סלאוקי קודם לכן, ולא הייתה להם התשתית הימית לכך. לפיכך, הועבר צבא קטן יחסית והדבר ניכר בעיקר בכמות הקטנה של הסוסים והפילים³³. לא ידוע לנו על קרבות של ממש ביוון שבהם השתתפו הפילים מלבד הקרב במעבר תרמופילאי בשנת 191. במעבר זה אנטיוכוס נערך למגננה כאשר ששת הפילים מוקמו בקצה המעבר סמוך למדרון לים ועימם חיילים. מאחוריהם נפרסו פרשים, ומאחורי אלה שאר הצבא. המלך הצליח להדוף את התקפות הרומאים, אולם, לאחר שאלה הצליחו לפרוץ את אחד ממעקפי ההרים ולהגיע למעבר מצידו האחר (כמו קסרקסס בשנת 480), הסלאוקים נבהלו ונסוגו במהרה. ליוויס ציין כי הפילים חיפו בהצלחה על הנסיגה, ומנעו, בקרב מאסף, מהרגלים ומהפרשים הרומיים

³¹ ליוויס: 35. 43. 6.

³² הצעתי לעניין זה ראה פרק א': תת פרק תקופת הדיאדוכים, עמ' 69 ושם הערה 44.

³³ גריינג'ר אף ציין כי כל פיל הועבר באוניה אחת. כלומר, לאנטיוכוס כנראה לא היו אוניות "נושאות פילים" אלא אוניות קטנות שהוסבו לנשיאת פיל אחד. ראה: Grainger, J. D., *The Roman War of Antiochos the Great* (Leiden, 2002), p. 195.

את המרדף, עד שלבסוף כל הפילים נהרגו³⁴. המותניים הצרות של המעבר שצומצמו בחומות, הקרקע הקשה למעבר ומעשי הפילים סייעו לסלאוקים בנסיגתם.

המלך חזר לאסיה ונערך לקראת מפגש נוסף. הרומאים השתלטו על כל יוון והכינו כוחות ובעלי ברית לפלישה לאסיה. בקיץ שנת 190 פלשו הרומאים לראשונה בתולדותיהם לאסיה בראשות הקונסול לוקיוס קורנליוס סקיפיו ובלוויית אחיו פובליוס קורנליוס סקיפיו אפריקנוס. לאחר שאנטיוכוס חמק מקרב בשטח פתוח כמה פעמים, לבסוף שני הצבאות יצאו ממחנותיהם ונפרסו לקראת קרב הכרעה. לפי ליויוס היו למלך כ-60,000 איש מהם 16,000 בפלנקס המקדוני ועוד 10,000 ארגורספידס, כ-12,000 פרשים מסוגים שונים וכל השאר רגלים קלים מסוגים שונים. כמו כן, המלך פרס לפני הפרשים, שבאגף שמאל, מרכבות חרמש וגמלים שעליהם קשתים נושאי חרבות. לפי אפיאנוס למלך היו כ-70,000 איש. שניהם ציינו כ-30,000 איש לרומאים³⁵.

הקרב מתואר בהרחבה אצל ליויוס ואפיאנוס, אשר להם פוליביוס מהווה מקור משותף³⁶. לא אכנס כאן לניתוח מעמיק של הקרב אלא אשתדל לעסוק רק בעניין הפילים³⁷. נהוג לקבל את מספר הפילים של אנטיוכוס שמופיע אצל ליויוס. כלומר, 54 פילים כאשר 16 מהם פרוסים מאחורי הפרשים באגף ימין כעתודה, 16 נוספים פרוסים בקצה אגף שמאל במרחק מה משאר האגף, ו-22 פילים המחולקים ל-11 זוגות שנפרסו בין 10 יחידות הפלנקס ולציידן. אולם, אפיאנוס ציין רק 22 פילים בין יחידות הפלנקס ולא יותר³⁸. ליויוס ציין שעל גב 22 הפילים, שבין יחידות הפלנקס, היו מגדלים ובהם 4

³⁴ פריסת הצבא והפילים אצל ליויוס: 36. 18. 4, וכן אצל אפיאנוס: סיריאקה: 18. קרב המאסף של הפילים בנסיגה אצל ליויוס: 36. 19. 4 – 6.

³⁵ גריינג'ר מאזן את גודל הצבאות. לדעתו המספרים מהווים תעמולה בלבד. הוא מייחס לשני הצבאות כ-45,000 איש, כשלו רומאים יתרון משמעותי ברגלים הכבדים ולמלך בפרשים. ראה: Grainger, op. cit., pp. 321-322.

³⁶ Ibid, p. 330.

³⁷ תיאור נרחב של האירועים תוך דיון בבעייתיות המקורות, ניתוח הפריסה, תיאור הקרב עצמו, ועיסוק במספרי הכוחות ניתן למצוא אצל גריינג'ר, אשר לא מקבל תמיד את תיאור ליויוס ומעדיף לפעמים את תיאורו של אפיאנוס. כמו כן, הוא מתקן ומוסיף לתיאור הפריסה והקרב כפי שהוא מוצא לנכון. ראה: Ibid, pp. 317-328.

³⁸ תיאור 11 זוגות הפילים אצל ליויוס: 37. 40. 7 - 8, איזכור 16 הפילים שמאחורי הפרשים בימין בפסוק 10, ו-16 הפילים שבקצה אגף שמאל בפסוק 14. תיאור 22 הפילים שבין חלקי הפלנקס אצל אפיאנוס: סיריאקה: 32. סקולרד מקבל את גרסת 54 הפילים וכך גם, בר כוכבא, גולן, וגריינג'ר. לא נתקלתי במחקרי בחוקר המקבל את גרסת אפיאנוס על פני ליויוס. נראה כאילו גרסת ליויוס למספר הפילים מתקבלת אוטומטית על פני זו של אפיאנוס. ראה:

לוחמים, אך לא את חימושם של הלוחמים. הוא לא ציין מגדלים על גב הפילים האחרים, ואפיאנוס לא ציין מגדלים על גב הפילים כלל. שניהם השוו את מראה הפלנקס לחומה בצורה ואת הפילים תארו כמגדלים בחומה.

תיאור הפריסה והקרב דומה בשני המקורות (עם הבדלים מסויימים), ומכאן השאלה מהי הגרסה הנכונה. ליוויס לא ציין מה קרה לפילים שבאגפים ולא לה שבין יחידות הפלנקס במהלך הקרב. אפיאנוס תיאר בקצרה, שבשלב מסוים, כאשר חיילי הפלנקס היו מוקפים וסבלו מפגיעות מרובות של חצים, כידונים ואבנים, הם החלו נסיגה מסודרת. הפילים, שהיו בין יחידות הפלנקס הצפופות, סבלו אף הם, התרגשו יתר על המידה, ויצאו מכלל שליטה. התפרעותם זו, הביאה לשבירת המבנה המסודר של הפלנקס הנסוג, והובילה לנסיגה לא מאורגנת³⁹. חלקם בקרב לא היה משמעותי, כמו גם חלקם של שאר הכוחות השונים והמרובים. מלבד הסתערות פרשים מוצלחת של המלך באגף הימני, שאר הכוחות נסוגו מפני ההסתערות הרומאית, ולא ידוע לנו על כל פעולה התקפית של אף אחת מהיחידות המרובות והגדולות בצבא הסלאוקי מלבד זו שתקפה עם המלך.

מיקומם של 16 הפילים מאחורי הפרשים באגף ימין לא זוכה להסבר במחקר אך הוא אינו מחדש דבר. יתכן והם נפרסו שם כעתודה לשימוש בעת הצורך להתקפה או להגנה על אגפי הפלנקס. כמו כן, יתכן שלא נפרסו שם פילים כלל אם מקבלים את גרסת אפיאנוס. כך גם לגבי פריסת 16 הפילים במרחק מה מקצה האגף השמאלי. גם כאן לא נתקלתי בהסבר במחקר, אך ניתן להעריך כי תפקידם היה הגנתי במבנה אלכסוני נוטה לאחור או התקפי במטרה לאגף את האויב.

לרומאים לא היו פילים בשורת הקרב (היו להם 16 פילים אפריקאים אך הם נפרסו מאחורי הלגיון כעתודה ולא השתתפו בקרב) ולכן לא היה צורך בפריסת פילים באגפים כנגדם. לסלאוקים היה יתרון משמעותי בפרשים ואף היו להם גמלים ומרכבות חרמש כנגד פרשי האויב, כך שלא היה צורך בפילים באגפים, בעיקר אם מספרם קטן, כנגד הפרשים שבאגף. איגוף הרומאים ע"י פילים יכול היה להיות יעיל, אך אין לנו כל עדות לכך. מספרם הקטן ופריסתם המוזרה מעט של הפילים שבאגפים, יחד עם

סקולרד, עמ' 180 – 181. גולן, דוד, *תולדות העולם ההלניסטי* (ירושלים, תשמ"ז), עמ' 515 – 516. בר כוכבא (1976), עמ' 80. Grainger, op. cit., pp. 318-320.

³⁹ תיאור פריסת אנטיוכוס והקרב כולו אצל ליוויס: 37. 40. 6 – 43, ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 32 – 36.

העובדה שליוויס לא מזכיר אותם יותר לאחר מכן, אולי מעידים שגרסת אפיאנוס לגבי הפילים היא הנכונה. בכל אופן, במחקר מתעלמים מעניין זה ומתרכזים בפילים שבין יחידות הפלנקס.

אין הסכמה בין המקורות לגבי המגדלים שעל הפילים, אך יש הסכמה לגבי המספר ולגבי מיקומם במרכז בין יחידות הפלנקס. יש חוקרים הסבורים שמערך ייחודי זה הוא דמיוני ופוסלים אותו, אך הרוב מקבלים אותו על בסיס הסמכות של פוליביוס כמקור לכך⁴⁰. על אף שמדובר במערך ייחודי ולא מוסבר, אני סבור שניתן לקבלו. גריינג'ר הציע שהפילים נפרסו לפני הפלנקס ולא בתוכו, אולם, אם כך הדבר, הרי שהמלך היה פורס כך את כל פיליו בצפיפות לניצול מרבי, ולא מפצלם לאגפים ובכך מאבד מעילותם. יתרה על כך, אפיאנוס זהה בעניין זה לליוויס ואף ציין את חלקם בנסיגת הפלנקס.

אני סבור שניתן להסביר מערך זה כחלק מפריסה חדשה של הפלנקס שמטרתה לשוות לו גמישות מסוימת כנגד חיילי הלגיון. מאחר שהפלנקס, בניגוד ללגיון, לא יכול לסבול פתחים בין היחידות, היה צורך לכסות פתחים אלה בכוח הגנתי מרתיע. אנטיוכוס הכיר את הסגנון הרומאי וכנראה חשש ממנו. חניבעל הקרתגני, שהיה עם אנטיוכוס, ודאי סיפר לו על יעילות הלגיון בקרב פנים אל פנים. למלך היה חיסרון מספרי ברגלים כבדים והוא רצה לנצלם עד תום. שורת פלנקס קצרה מידי לא תוכל להתמודד עם כל חיילי הלגיון. הפלנקס נפרס במבנה צר של 32 איש לעומק בניגוד ללגיון שנפרס כהרגלו במבנה שלוש השורות – הסטאטי, פרינקפס וטריארי עם רווחים בצורת דמקה. לפיכך, ע"י יצירת רווחים, המלך הרחיב את שורת הפלנקס וגם הגמיש אותה. כדי להגן על הרווחים שנוצרו בה הוא פרס זוגות של פילים. באמצעות שיטה חדשה וניסיונית זו הוא קיווה להפתיע את האויב ולשפר את יכולות צבאו.

תפקיד הפילים כאמצעי הגנה נייד אך איטי, שמטרתו להגן על הפתחים שבין יחידות הפלנקס ולמנוע חדירת רגלים או פרשים, יכול להצדיק את השימוש במגדלים על גב הפילים. זו הפעם הראשונה שמתוארים מגדלים על גב הפילים כאשר הם פרוסים במרכז, וזו הפעם הראשונה ששימוש במגדלים

⁴⁰ גריינג'ר מציג את המחלוקת במחקר. הוא עצמו לא מקבל את המערך לפיו הפילים נפרסו בזוגות בין יחידות הפלנקס, ומציע שהם נפרסו לפני הפלנקס ויצרו מראה של חומה עם מגדלים למביט מהצד הרומאי. ראה: Grainger, op. cit., p. 319 note 43.

במיקום זה הוא הגיוני⁴¹. עם זאת, חשוב להזכיר שאפיאנוס לא ציין מגדלים. לא סביר בעיניי שהיו 4 לוחמים במגדל, ולדעתי מספר זה כלל גם את הנהג, אך ליווס כנראה לא הבין את המקור שלו⁴². חיילים אלה היו חמושים כנראה בקשתות.

פילים אלו היו, כפי הנראה, שריד ל-150 הפילים שהביא אנטיוכוס ממסעו למזרח בסוף המאה ה-3 (210 – 206) והשתמש בהם בקרב פניאון בשנת 200 לערך. מה שמעיד על תוחלת החיים בשבי או, לכל הפחות, על תקופת כשירות קרבית קצרה ממה שסבורים רוב החוקרים. לא ידוע לנו על מסע נוסף של אנטיוכוס למזרח בין קרב פניאון לבין מסעו ליוון⁴³.

לאחר הניצחון הרומאי במגנסיה, נחתם הסכם לפיו כל הפילים שהיו בידי הסלאוקים ימסרו לרומאים, ונאסר עליהם להחזיק פילים נוספים⁴⁴. ההסכם נשמר בימי אנטיוכוס ה-3 אך הופר בימי בנו, אנטיוכוס ה-4 אפיפאנס (או אף קודם לכן בימי אחיו סלאוקוס ה-4) שהשיג פילים נוספים לצבאו, ובנה צי מלחמה. אנטיוכוס ה-4 היה מלך נמרץ ששאף לחדש את עוצמתה של האימפריה, ובמהלך ימי שלטונו הוביל שתי פלישות מוצלחות למצרים⁴⁵, ולאחר מכן, אף יצא למסע מזרחה שם מצא את מותו בסוף שנת 164⁴⁶. על אף ההפסד במגנסיה והסכם אפמיה שהובילו לאובדן אסיה הקטנה, הפילים והצי, לתשלומי הפיצויים ולאיסורים ולהגבלות נוספים, יתכן שהפגיעה בעוצמה הסלאוקית הייתה

⁴¹ בקרב רפיח הפילים נפרסו באגפים. כמו כן, כפי שהסברתי קודם, לדעתי, לא נעשה שם שימוש במגדלים ופוליביוס טעה. לגבי תיאור זונרס למגדלים בקרב הרקליאה בין פירוס לרומא ראה עמ' 47 ושם הערה 8.

⁴² ראה דיון בפרק א': תת פרק לוחמי הפילים והשימוש במגדלים, עמ' 52.

⁴³ בר כוכבא סבור שהפילים היו חדשים ולא מהעדר שהשתתף בקרב פניאון, מאחר שהוא טוען לחיי כשירות קצרים מאד. אולם, לדעתי, אין סיבה לא לקבל שאלו אותם הפילים שהיו צעירים בקרב פניאון ועתה הם בוגרים, ולפיכך שרדו רק 54 מתוך 150 הפילים שהביא אנטיוכוס ממסעו למזרח. ראה: בר כוכבא (1976), עמ' 80.

⁴⁴ הסכם אפמיה משנת 188 ובו הגבלות ואיסורים שונים על הסלאוקים. ביניהן מסירת כל הפילים ואיסור החזקת פילים בעתיד, אצל פוליביוס: 21. 42. 12, וכן אצל ליויוס: 38. 38. 8, ואף אצל אפיאנוס: סיריאקה: 38.

⁴⁵ פלישה ראשונה בשנת 170 מוזכרת במקבים א: 1. 16 – 17, ושם מצוינים מרכבות, פרשים, פילים וצי גדול.

⁴⁶ סקירה קצרה לחייו ולפועלו של אנטיוכוס ה-4, ראה: גולן, דוד, *תולדות העולם ההלניסטי* (ירושלים, תשמ"ז), עמ' 710 – 716.

זמנית בלבד. האימפריה הייתה עדיין עצומה ופורייה ובעלת אוכלוסייה מרובה מאד⁴⁷. מלך נמרץ כאנטיוכוס ה-4 הצליח לשקמה במהרה.

בצבאו של אנטיוכוס ה-4 היו כמה עשרות פילים, אשר, ככל הנראה, הובאו מדמטריוס מלך בקטריה שהיה נשוי לאחות אנטיוכוס וידיד לאביו⁴⁸. לא ידוע מספרם בפלישות למצרים (שנים 170 – 168) אך מאוחר יותר במצעד הצבאי בדפני בשנת 166 מתואר שצעדו 42 פילים⁴⁹. ניתן ללמוד מכך שללא מסע מזרחה עד להודו לא ניתן היה להשיג פילים מרובים. אנטיוכוס ה-3 במסעו מזרחה השיג פילים מבקטריה (הוא לקח מאביו של דמטריוס את כל הפילים שהיו לו) ואח"כ בהודו השיג עוד פילים עד שהיו לו 150⁵⁰. אנטיוכוס ה-4 הצליח כנראה להשיג פילים רק מבקטריה ולכן מספרם היה קטן. במצעד הצבאי בדפני הוצג הצבא כולו, או לכל הפחות, כל הפילים שהיו ברשות המלך באותה עת⁵¹.

הקרב היחיד, מאז מגנסייה, שיש לנו עבורו את תיאור פריסת הפילים והקרב, הוא קרב בית זכריה בשנת 162 במסעו השני של ליסיאס, עוצר הממלכה, כנגד יהודה המקבי.

לקרב זה מקורות יהודיים בלבד אך הם בעייתיים מאד ומציגים מספרים שונים⁵². עם זאת, ניתן לאתר בתיאור הקרב טקטיקה שונה וחריגה, המעידה אולי על התפתחויות במסגרת הצבא הסלאוקי

⁴⁷ Sherwin-White, S., Kuhrt, A., *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire* (Berkeley, 1993), p. 215. Also: Grainger, op. cit., pp. 350-351.

⁴⁸ יש הסבורים שהרומאים לא אכפו את הסכם אפמיה מראשיתו ופילים אלו היו שריד לפילי מגנסייה משנת 190. ראה: Sherwin-White, op. cit., p. 215. דעה זו אינה מתקבלת על הדעת מאחר שפילי מגנסייה, גם אם לא נמסרו לרומאים (בניגוד למצוין במקורות), כבר מתו או היו מאד זקנים בשנת 170 ואילך, ולפיכך לא כשירים לשימוש צבאי. סקונדה מציע שאנטיוכוס ה-4 (או קודם לכן אחיו סלאוקוס ה-4) השיג את הפילים מבעל ברית של אביו ובעלה של אחותו, דמטריוס מלך בקטריה, כפי שעשה שנים קודם לכן אביו במסעו למזרח. ראה: Sekunda, N., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC. 1st Vol.: The Seleucid Army* (Stockport, 1994), p. 27.

⁴⁹ תיאור מצעד דפני אצל אתנאוס: F194 – D194. 5. ושם מתוארים צועדים 4 פילים רתומים למרכבה, אחריהם 2 פילים רתומים למרכבה ואחריהם בטור צועדים 36 פילים מקושטים בפאר. המקור למצעד דפני היה כנראה פוליביוס. ראה: 84-86. Sekunda, N., *Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC*. (Lodz, 2001), pp.

⁵⁰ פוליביוס: 11. 34.

⁵¹ דיודורוס: 31. 16. 1 מתאר (בביקורתיות כלפי אנטיוכוס ה-4) שהוא הציג במצעד את כל עוצמתו ומיטב כוחותיו.

⁵² מקבים א': 6. 30 ציין חיל עצום בן 100,000 רגלים, 20,000 פרשים ו-32 פילים. מקבים ב': 13. 2 הזכיר 110,000 רגלים, 5,300 פרשים, 300 מרכבות חרמש ו-22 פילים. גודלו של הצבא נדחה ע"י החוקרים כלא הגיוני

מבחינת ארגון היחידות, חימושן ושיטת הלחימה⁵³. מבחינת הפילים, הבעיה הראשונה היא המספרים. מק"א (מקבים א) ציין 32 פילים ומק"ב (מקבים ב) ציין 22. בר כוכבא פסל את שני המספרים הללו כמופרזים. לטענתו, לסלאוקים היו בשנת 166 רק 36 או 42 פילים (במצעד בדפני). אנטיוכוס יצא למסעו למזרח עם רוב הפילים, ובמסעם הלך וחזור חלה שחיקה של עד 25%, כך שלא יתכן שהיו 32. את 22 הפילים שבמק"ב פוסל בר כוכבא על בסיס הפרזותיו של מקור זה במספרי האויב וחוסר מהימנותו הכללית בעניינים אלה⁵⁴. לעומתו, סקונדה מעדיף את המספר 32 כי זהו המספר הקרוב ביותר למספר הפילים במצעד בדפני רק 4 שנים קודם לכן⁵⁵. יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים) ציין 80 פילים ונוהגים לתקן מספר זה ל-8. בר כוכבא מקבל את המספר 8 כסביר⁵⁶.

ומעבר ליכולות הגיוס של הצבא הסלאוקי באותם ימים. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 165 - 166. יוסף בן מתתיהו בחיבורו "קדמוניות היהודים" התבסס בחלק זה על מק"א בלבד ועשה לו פרפראזה, יוספוס: קדמוניות: 12. 366 - 374 (קדמוניות: 12. 9. 3 - 4). אולם, בחיבורו "מלחמת היהודים" הוא הציג גרסא שונה ושם 50,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-80 פילים, יוספוס: מלחמת היהודים: 1. 41 (מלחמת היהודים: 1. 1. 5). גרסתו זו כנראה שהתבססה על מקור נוכרי, אולי ניקולאוס מדמשק, ונראית לבר כוכבא סבירה הרבה יותר, ראה: שם, עמ' 162.

⁵³ סקונדה טוען שבצבא הסלאוקי (וכן בתלמאי) נעשו רפורמות החל משנות ה-160 (לדעתו אחרי קרב פידנה ב-168). הרפורמות היו לפי המודל הרומי מבחינת החימוש והטקטיקה של יחידות רגלים-כבדים בניסיון לקרבן ללגיון הרומי. לרפורמות בצבא התלמאי ישנן ראיות רבות, לדבריו, אך לסלאוקי מעטות. אחת האינדיקציות היא תיאור המצעד בדפני, אינדיקציה נוספת היא תיאור קרב בית זכריה. אינדיקציות נוספות הן הטענה היותר מוכחת לפיה חלו רפורמות בצבא התלמאי באותן שנים, והעובדה שאנטיוכוס ה-4 חי שנים רבות ברומא ולמד להעריך את יכולותיה. מקובל במחקר שהיו רפורמות כאלה במאה ה-1 לפנה"ס וסקונדה טוען שהן התחילו עוד ב-168 בהדרגה. ראה: Sekunda, op. cit., pp. 94-96, 100-104, 113-116.

⁵⁴ בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 166. בספר מקבים א: 3. 34 נאמר שכשהמלך יצא למסע מזרחה הוא השאיר לליסיאס את "מחצית הצבא והפילים" ואחריות על מערב האימפריה. ומכאן, ניתן להבין שליסיאס נשאר עם מחצית הצבא וכל הפילים או עם מחצית הצבא ומחצית הפילים. בכל מקרה, טוען בר כוכבא, מק"א הגזים, וברור שאנטיוכוס יצא למסעו עם רוב הצבא ורוב הפילים, ולליסיאס נותרו רק חלק מהצבא וחלק מהפילים כפי שציין יוסף בן מתתיהו כשחש בקושי שבמקור שמולו: יוספוס: קדמוניות: 12. 295 (קדמוניות: 12. 7. 2). ראה: שם, עמ' 164 הערה 21* ועמ' 166 הערה 27.

⁵⁵ Sekunda, op. cit., pp. 98-100.

⁵⁶ בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 166 - 167. המספר 80 מסומן בכתבי היד באות היוונית Π ויתכן שהיא שיבוש של האות Η שפירושה 8. באופן כללי, המספרים שהציג יוסף בן מתתיהו ב"מלחמת היהודים" מתקבלים על הדעת. ראה הערה 52.

אינני מבין את חישוביו של בר כוכבא, שהרי שחיקה של עד 25% מכוח בן 42 פילים מביאה לסכום של 32 פילים. כמו כן, אינני סבור שהייתה שחיקה כה גבוהה במסעות. ללא ספק, לא ניתן לקבוע בוודאות את כמות הפילים שהשתתפה בקרב, אך יחד עם זאת, למספרם בקרב זה אין כמעט משמעות מאחר ואופן פריסתם לא ניצל את כמותם. כלומר, הם לא הסתערו חזיתית.

המקור היחיד שמציג תיאור לפריסה ולקרב הוא מק"א⁵⁷, אך הוא חלקי מאוד, וקשה לחלץ ממנו מידע טקטי רב. לפי תיאור זה, הכוח הסלאוקי המרכזי היה מחולק לגדודים, כאשר כל גדוד הורכב מפיל אחד ועליו מגדל עם לוחמים וסביבו 1000 רגלים-כבדים ו-500 פרשים⁵⁸. בר כוכבא וסקונדה מזהים רגלים-כבדים אלה כבעלי חימוש בסגנון הרומי כפי שהופיעו קודם לכן במצעד בדפני⁵⁹. מק"א ציין 32 איש על כל מגדל אך נהוג להתעלם ממספר זה או לתקנו. יש במחקר הצעות לתיקון המספרים ל-2 או ל-3 על בסיס שיבוש המילה בטקסט העברי או טעות בתרגומה ליוונית, ויש ל-4 על בסיס שיבוש הטקסט היווני. אך יש הרואים בכך גלוסה⁶⁰. אני סבור שמדובר ב-2 או ב-3 לוחמים. לדעתי, 4

⁵⁷ תיאור הצבא הסלאוקי ופריסתו אצל מקבים א: 6. 33 – 41. תיאור גדודי הפילים, בפסוקים 34 – 37. תיאור קרב לקרב עצמו בפסוקים 42 – 47 אך עיקרם עוסק במעשה אלעזר שחדר דרך חיילים רבים והגיע עד אחד הפילים והרגו. מידת המהימנות ההיסטורית בתיאור מעשה גבורה זה אינה רלוונטית לענייננו.

⁵⁸ לגבי פירוש המילה *φάλαγγαι* מציע בר כוכבא את המילה "גדודים" ולא "פאלאנגות" ומשמעותה אינה יחידות פלנקס אלא יחידות המורכבות כל אחת מרגלים-כבדים, פרשים ופיל עם מגדל. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 173 הערה 44. בספרו העדכני יותר מכנה בר כוכבא את הגדודים הללו "מערכות". ראה: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 121 - 124.

⁵⁹ בר כוכבא סבור שרק מקצת הרגלים-הכבדים הסלאוקים היו חמושים בסגנון הרומי והם הוצבו ביחידות הקדמיות של הטור, ואילו השאר היו פלנגיטים. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 175. סקונדה טוען שכל הרגלים-הכבדים היו בסגנון הרומי: Sekunda, *op. cit.*, pp. 87-89, 94, 98-100.

⁶⁰ דיון לגבי המחלוקת וכן הפניות ראה: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 243 – 244. בר כוכבא מקבל את ההצעה לפיה המספר 30 המסומן בכתבי היד באות היוונית Λ הוא שיבוש של האות Δ שפירושה 4. לדעתו, 4 היה המספר הסטנדרטי ללוחמי המגדלים בתקופה זו בצבא הסלאוקי, עוד מקרב מגנסיה ב-190 (כפי שמופיע אצל ליויוס: 37. 40. 7). ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 167 הערה 29. וביתר פירוט: בר כוכבא, *מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי* (ירושלים, תשמ"א), עמ' 244. סקונדה מציע שמחבר מק"א לא הבין נכונה את המקור שמולו והתבלבל (הוא מתארך את חיבור מק"א רק לסוף המאה ה-2 וכך המחבר אינו עד ראייה). לדבריו, 32 זהו מספר הרגלים-הקלים שליוו את הפיל לכל מקום והגנו עליו, ומכאן מקור הטעות. ראה: Sekunda, N., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC. 1st Vol.: The Seleucid Army* (Stockport, 1994), p. 28.

לוחמים הם כמות גדולה וצפופה מידי למגדל, אשר מכבידה על הפיל ומקשה על תנועת הלוחמים. מק"א לא ציין את חימוש הלוחמים שבמגדלים, אך יוסף בן מתתיהו, על אף שחלק זה בחיבורו הוא פרפראזה למק"א, הוסיף שהם היו קשתים⁶¹.

לפי תיאור זה ישנו מערך חדש וייחודי של "גדודי פילים" המורכב מ-1,000 רגלים-כבדים בסגנון רומי (או חלקם כך וחלקם פלנגיטים) ו-500 פרשים שסובבים פיל יחיד (שעליו מגדל לוחמים), ומק"א חזר והדגיש שהללו מלווים אותו לכל מקום. פריסה שכזו לא מאפשרת לנו לקבל מספר רב של פילים בקרב, שאחרת נצטרך לקבל גם מספר עצום של רגלים-כבדים ושל פרשים. לפנינו מערך שקשה להסבירו. במידה מסוימת הוא מזכיר את המערך בקרב מגנסייה בשל פיזור הפילים בין כוחות הרגלים-הכבדים ועליהם מגדלים, אך ללא ספק מתואר כאן מערך שונה וחריג.

יתכן שעתה לסלאוקים הייתה כמות קטנה בלבד של פילים כתוצאה ממסע אנטיוכוס ה-4 מזרחה, או אולי ליסיאס לא הביא איתו את כל הפילים מאפמיה למסעו לדיכוי המרד ביהודה. אך לדעתי, יתכן שהסיבה לכמות הקטנה של הפילים הייתה תוואי השטח ההררי של יהודה⁶². שטח ההררי אינו מאפשר לוחמת פילים, ולכן הובאו מעטים בלבד לצורכי לוחמה פסיכולוגית כנגד אויב שמעולם לא ראה פילים קודם לכן, ויתרונו הוא בלחימת גרילה הררית ב"מגרשו הביתי". הקרב עצמו התנהל במצר אך מטרת הצבא הסלאוקי הייתה להגיע לירושלים, ולשם כך, היה עליהם לעלות להרי יהודה.

צירוף אלמנט שונה ומפחיד זה, יכול היה להטיל פחד בלב היהודים, שביססו את לחימתם על תעוזה אישית יותר מאשר על משמעת. הפילים היו מקושטים, ועליהם מגדלים עם לוחמים, מוקפים בכמות גדולה מאד של רגלים-כבדים ופרשים במערך גמיש יותר מהמקובל עד אז בזירה ההלניסטית. מראה הפילים וקולם, משולבים בתוך מערך קרבי גמיש יותר ומותאם יותר לתוואי השטח היו המאפיינים הטקטיים של קרב זה⁶³.

⁶¹ יוספוס: *קדמוניות*: 12. 371 (*קדמוניות*: 12. 9. 4). יוסף בן מתתיהו לא הרחיב לגבי הלוחמים שבמגדל. הוא לא ציין את מספרם או תיאור את מראה המגדלים.

⁶² גלובר התייחס לכך בקצרה ובהיסוס. ראה: Glover, op. cit., p. 262.

⁶³ בר כוכבא טוען שכל אחד מהגדודים הללו היה יחידה טקטית עצמאית הפרוסה במבנה הגנתי והתקפי גמיש, המתאימה עצמה לסוגי שטח משתנים ולרוחב המצר. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", *ציון*: רבעון לחקר

זהו, ככל הנראה, הקרב האחרון בו השתתפו פילים הודים בצבא הסלאוקי. מאוחר יותר בשנת 162 הגיעו עשרה לגאטים רומים לאפמיה, כחלק מאכיפה חוזרת של הסכם אפמיה, וחסלו סופית את עדר הפילים ע"י חיתוך מיתר הברך שלהם⁶⁴. מקרה נוסף מוזכר במק"ב בתיאור קרב חדשה בין יהודה המקבי לניקנור "מפקד הפילים" בשנת 161. שם צוין שהצבא הסלאוקי נפרס כשהפילים ב"מקומות המתאימים" והפרשים באגפים. אולם, נוהגים לפסול תיאור זה, הן בשל חוסר מהימנות מק"ב בעניינים אלה, והעדרו במקורות המקבילים, והן בשל העובדה שהקרב מתוארך לאחר חיסול העדר באפמיה ע"י רומא⁶⁵.

ישנם אזכורים נוספים מאוחרים יותר, שראשיתם במסע תלמי ה-6 (מלך מצרים) יחד עם דמטריוס ה-2 (נכדו של סלאוקוס ה-4 הטוען לכתר הסלאוקי) נגד אלכסנדר באלאס (שהתיימר להיות בנו של אנטיוכוס ה-4) בשנת 146. יוסף בן מתתיהו סיפר בחיבורו "קדמוניות היהודים" שתלמי כרת ברית עם אלכסנדר. אחר כך, שינה את דעתו והעדיף על פניו את יריבו דמטריוס שטען לכתר. תלמי הוביל צבא גדול לאורך חופי ישראל (ואף נלווה אליו יונתן החשמונאי) ובסופו של דבר הוא הגיע לאנטיוכיה⁶⁶. בקרב שהיה בין אותה ברית של תלמי ודמטריוס לבין אלכסנדר באלאס, ציין המחבר שהסוס של

תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 176. כמו כן הוא טוען שתפקיד הפילים בקרב זה היה פסיכולוגי (ערעור המוראל היהודי). ראה: שם, עמ' 178. במקום אחר הוא טוען שהפילים היו אלו שהכריעו את הקרב נגד היהודים. ראה: בר כוכבא (1976), עמ' 80. אפלט מציין (בעקבות פרשנותו של ג'ונתן גולדשטיין בתרגומו לאנגלית של מק"א מ-1976) כי המספרים שהציג מק"א בתיאור גדודי הפילים יתכן שנלקחו מספר הדרכה צבאי הלניסטי, כי לא סביר שהיהודים ספרו את החיילים והפרשים בזמן הקרב או סקרו בדייקנות את מבנה מערך האויב. ראה: Epplert, op. cit., p. 228. כך שיתכן שזו הייתה טקטיקה סלאוקית חדשה שהועלתה אח"כ על הכתב. סקולרד התייחס למספרי החיילים והפרשים כתיאור לא סביר. ראה: סקולרד, עמ' 246.

⁶⁴ פוליביוס: 31. 2. 11, וגם: אפיאנוס: סיריאקה: 46 אשר ציין שהם הרגו את הפילים. הלגאטים גם שרפו את אוניות הצי הסלאוקי כחלק מאכיפת הסכם אפמיה שהופר ע"י אנטיוכוס ה-4.

⁶⁵ מקבים ב: 15. 20 – 21. סקונדה מציין כי נהוג לפסול שיתופם של פילים בקרב זה, אך יתכן שכמה בודדים אשר לא שוכנו באפמיה, ולכן לא נפגעו ממעשי הלגאטים הרומים, הובאו לקרב חדשה. אולם, יש להטיל בכך ספק רב. ראה: Sekunda, op. cit., p. 27. בר כוכבא טוען שאין להתייחס ברצינות לאזכור שיתופם של הפילים, ומוסיף שהמערכ הסלאוקי מתואר על פי סכמה מקובלת בקרבות הלניסטיים ולא מעבר לכך. לדעתו, יתכן שציון הפילים בקרב חדשה בצבא ניקנור ע"י מחבר מק"ב הושפע מדרגתו של ניקנור כ"מפקד הפילים" - ἑλεφαντάρχης. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 166 הערה 26.

⁶⁶ יוספוס: קדמוניות: 13. 103 – 110 (קדמוניות: 13. 4. 5 – 7), וגם: מקבים א: 11. 1 – 19.

תלמי נבהל מקולו של פיל. תלמי נפל מהסוס, הותקף ונפצע (מאוחר יותר נפטר מפצעיו). אלכסנדר באלאס נסוג ואחר כך נרצח. דמטריוס עתה ירש את האימפריה הסלאוקית, ומסופר שהוא התייחס רע לחיילי תלמי שברחו ממנו למצרים, אך הוא שמר את הפילים שלו, כלומר, את הפילים של תלמי⁶⁷.

לדעתי, מדובר בפילים אפריקאים שהביא עימו תלמי ה-6 בכניסתו לארץ ישראל לאורך החוף כשהוא מלווה בצבא גדול ובצי. עם פילים אלה הגיע לאנטיוכיה שהפכה לבסיסם. דמטריוס ירש אותם. לאחר מכן, דיודוטוס-טריפון מרד בדמטריוס, גירשו וירש את פיליו⁶⁸. אחיו של דמטריוס, אנטיוכוס ה-7, גרש את טריפון וירש את הפילים. בכל אופן, הללו היו פילים אפריקאים מעטים, והן לנו תיאור של מעשיהם בקרבות. תוך כמה שנים הם הזדקנו ומתו⁶⁹.

תקופת מלחמות הפילים באימפריה הסלאוקית הסתיימה. חלקה השני מאופיין במיעוט פילים, יתכן בשל ניתוק הדרך להודו. במלחמות נגד רומא, נגד התלמאים, וכמובן נגד היהודים לא השתתפו פילים בצבא היריב. פריסת הצבא והפילים הייתה שונה ממה שהיה מקובל קודם לכן, והשימוש בפילים היה בעיקר הגנתי והרתעתי כשעל הפילים מגדלים והם משולבים בין יחידות רגלים-כבדים. יתכן שהדבר היה חלק מרפורמה מקיפה יותר בצבא הסלאוקי משנת 168 ואילך, אך קשה לקבוע. היתרון הסלאוקי בפרשים והיעדר פילים בצד היריב ייתרו את השימוש בפילים באגפים. כמו כן, מספרם הקטן והעובדה שהאויבים הכירו פילים וידעו איך להתמודד נגדם (חוץ מהיהודים כמובן) הובילו לכך שהם לא נפרסו בחזית בצפיפות לפני הרגלים-הכבדים שבמרכז. המלך, אשר היה מעוניין להשתמש באמצעים שברשותו, ובעיקר בפילים כי תוחלת כשירותם הצבאית הייתה קצרה ואין טעם לשמרם ליום אחר, החליט לפתח טקטיקה חדשה שבה הפילים היוו כוח מרתיע המגן על הרגלים-הכבדים וממוקם ביניהם. על הפילים היו מגדלים ובהם קשתים. הפילים היו מעוטרים בסמלי מלכות, עטו מגן

⁶⁷ יוספוס: *קדמוניות*: 13. 116 – 120 (*קדמוניות*: 13. 4. 8 – 9).

⁶⁸ יוספוס: *קדמוניות*: 13. 144 (*קדמוניות*: 13. 5. 3), וגם: מקבים א': 11. 56.

⁶⁹ לדעתי, האנקדוטה לגבי נפילתו של תלמי בשל הבהלות סוסו מרעש הפיל אינה בעלת אמינות גבוהה או בעלת חשיבות. החשוב בסיפור הוא הימצאותם של פילים בקרב, ואחר כך שדמטריוס ירש אותם. אין מנוס מהמסקנה שמדובר בפילים שהיו שייכים לתלמי, כלומר, פילים אפריקאים ממצרים. ראה: גילי, אלעזר, *מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי*, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 398 – 400.

מתכתי על החלק העליון של הראש, מגדליהם היו מקושטים והם בלטו בשורת הקרב כמגדלים בחומת עיר.

הסכם אפמיה עצר את האימפריה הסלאוקית בימי פריחתה המחודשת, אך אנטיוכוס ה-4 הצליח לחדש את מגמת ההתחזקות. לאחר מותו, הרומאים חיסלו סופית את עדר הפילים הסלאוקים, והחלישו את האימפריה מבחינה צבאית, פוליטית, ומדינית. שליטיה לא הצליחו לשחזר ימיה כקדם והיו עסוקים בעיקר בדיכוי מרידות ויריבות פנימית על הכתר.

ג. הזירה ההלניסטית – בית תלמי:

התקופה מתייחסת לאירועים שהתרחשו מעלייתו לשלטון של תלמי ה-2 לקראת שנת 280, ועד מחצית המאה ה-2 לפנה"ס לערך. התקופה מקבילה לימי בית סלאוקוס בהם עסקתי בהרחבה בתת הפרק הקודם. אין בכוונתי לחזור כאן על מה שתואר קודם לכן, אלא להציג את נושא הפילים האפריקאים של בית תלמי מבחינת השגת הפילים, הכשרתם ומשמעותם האסטרטגית.

המקורות לתקופה מתחלקים לשניים: אלה שתיארו את המלחמות הסוריות ואותם הזכרתי קודם, ואלה אשר מסרו תיאורים גיאוגרפיים ואתנוגרפיים ובהם עיסוק בפילים של התלמאים, אך מקורות אלה מאוחרים¹. לגבי הנושא האחרון קיים מחקר מודרני הרלוונטי לעניינינו, ועיקרו, תיאור מסעות איסוף הפילים, אופן לכידתם, ושילוחם דרך ים סוף צפונה למצרים².

תלמי ה-2 (שלט בשנים 282 – 246 לערך) היה הראשון ששלח משלחות דרומה הן לאורך חוף ים סוף והן לממלכת מירואה (Meroe) הנובית. מטרתן הייתה מציאת עדרי פילים ולכידתם. המלך שאף להשתמש בהם למטרות מלחמה כדי להשוות את כוחו בפילים לזה של הסלאוקים ובכך ליצר שוויון אסטרטגי מבחינה זו³. המונפול הסלאוקי על הדרך היבשתית להודו, והקושי הרב (בלתי אפשרי באותן שנים) להביא פילים בדרך הים (האוקיינוס ההודי) מהודו למצרים, הובילו אותו למסקנה שייטב הדבר להתמקד בלכידה, אילוף ואימון של פילים אפריקאים.

¹ המקור העיקרי היה אגתרכידס מקנידוס (215 – 145 לפנה"ס), אשר חיבורו בן חמשת הספרים "על הים האדום" לא שרד. השתמשו בו מחברים מאוחרים יותר, והעיקרי לעניינינו הוא דידורוס בספרו ה-3. ראה: Meister, K., "Agatharchides of Cnidus", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 1 (Leiden, 2002), pp. 311-312. Also: Sacks, K. S., "Agatharchides of Cnidus", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 36 (ספר 16) תיאר את ים סוף וחופיו והזכיר את מפעלי איסוף הפילים של התלמאים. ראה: Murray, G. W., Warmington, E. H., "Trogodytica: The Red Sea Littoral in Ptolemaic Times", *The Geographical Journal*, Vol. 133, No. 1 (1967), pp. 25-27.

² קייסון במאמרו סוקר את מצב המחקר. ראה: Casson, L., "Ptolemy II and the Hunting of African Elephants", *Transactions of the American Philological Association* (1974-), Vol. 123 (1993), p. 247, note 1 כמו כן, ישנו מאמר עדכני יותר של בורשטיין ובו ביבליוגרפיה עדכנית יותר: Burstein, S. M., "Exploration and Ethnography in Ptolemaic Egypt", *The Ancient World*, Vol. 31, No. 1 (2000), pp. 31-37.

³ Holbl, G., *The History of the Ptolemaic Empire*, tran. by Tina Saavedra (London, 2001), p. 56. Also: Burstein, op. cit., p. 35.

השתלטות על חופו המערבי של ים סוף, יצירת סדרת תחנות נמל ואדמיניסטרציה לאורכו, וכן הבאת כוחות צבאיים למקומות הללו, הביאו אף לשיפור המסחר המצרי בים סוף אשר הגיע גם עד להודו. כמעט לא ידוע לנו דבר על ההתפשטות היבשתית דרומה, לאורך הנילוס, לכיוון מירואה הנובית, ועיקר המקורות והמחקר הם על ההתפשטות החופית⁴. אזור החוף המערבי של ים סוף נקרא בתקופה ההיא "טרוגודוטיקה" (או טרוגלודוטיקה), והאזור של צפון סודן סביב מירואה נקרא "אתיופיה". כתובת אדוליס שצינתי קודם לכן, אשר פיארה את ניצחונו של תלמי ה-3 במלחמה הסורית ה-3, התייחסה לשני סוגי פילים אפריקאים לפי אזור מוצאם, פילים טרוגלודיטים ואתיופים⁵. איסוף פילים אלו מיוחס בכתובת עוד לימי תלמי ה-2.

לפני ראשית המסעות, יתכן שאנשי מירואה (המכונים האתיופים) היו מקור הפילים עבור מצרים. כלומר, הם מכרו או העניקו לתלמי ה-1 או ה-2 פילים מאולפים (אך לא מאומנים לצרכי מלחמה). אולם, המלך, אשר לא רצה להיות תלוי בהם, ושאף להגדיל הרבה יותר את עדר הפילים שלו, החליט לפנות בעצמו דרומה אל החבלים בהם יש פילים⁶. ממלכת מירואה, ששמרה על עצמאותה, העדיפה קשרי מסחר ויחסים טובים עם מצרים מאשר התפשטות מצרית דרומה. המצרים ניסו להשתלט על מכרות הזהב בצפון נוביה, להדרים ולהשיג פילים. לפיכך, לא מן הנמנע שהמירואים נתנו להם פילים מאולפים על מנת לרצותם. ידוע כי המירואים עצמם לכדו פילים ואילפו אותם. הפילים היו בעלי משמעות עבורם והדבר בא לידי ביטוי בפסלים, תבליטים וכו' שנמצאו בחפירות ארכיאולוגיות⁷. למצרים הגיעו הפילים עם רוכבים וצוותי טיפול אתיופים ממירואה בשל מיומנותם בניהול הפילים⁸. סנוודן טוען, בעקבות הממצאים הארכיאולוגיים, ובעקבות הערה של אריאנוס (טקטיקה: 2. 2),

⁴ Casson, op. cit., p. 249, note 6.

⁵ Ibid, ibid. also: Murray, op. cit., p. 24.

⁶ גולן, דוד, *תולדות העולם ההלניסטי* (ירושלים, תשמ"ז), עמ' 186 – 187.

⁷ Snowden, F. M., Jr., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Cambridge, Mass., 1970), pp. 130-131.

⁸ Snowden, F. M., Jr., *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks* (Cambridge, Mass., 1983), p. 29.

שהאתיופים בממלכת מירואה (כמו ההודים) השתמשו בפילים לצורכי מלחמה לפני המקדונים⁹, אך לדעת קייסון, אין לכך ראיות של ממש¹⁰. הרצון התלמאי בפילים נוספים ובמכרות הזהב שבצפון נוביה הביא להתפשטות דרומה ולעימותים עם ממלכת מירואה. הדבר הוביל להתנגדות ותקיפת מוצבי גבול מצריים ע"י אתיופים. יתכן, שעיקר איסוף הפילים נעשה דווקא בחופי ים סוף בגלל התנגדות האתיופים לחדירה המצרית לשטחם.

בתחילה נשלחו משלחות לסקור את המקומות לאורך החוף (אולי אפילו בימי תלמי ה-1)¹¹, ומיד אחר כך, בימי תלמי ה-2 יצאו המשלחות שהכשירו את השטח, הקימו בסיסים, נמלים, בנו מכלאות, בתי מגורים, חפרו בארות, בנו אוניות וכו'. רק לאחר שכל ההכנות המרובות הסתיימו, יצאה המשלחת הראשונה לאיסוף פילים, אשר לאחר לכידתם, עברו אילוף בסיסי ורק אז נשלחו צפונה דרך ים סוף¹². תלמי ה-3 וכן ה-4 המשיכו ואף הרחיבו מפעל זה, ושלחו משלחות יותר דרומה על חוף ים סוף. כנראה שכמות הפילים הייתה דלילה ולכן הם נאלצו להדרים בחפשמ קבוצות פילים גדולות יותר. קייסון טוען שככל שהקימו תחנות דרומיות חדשות, כך נטשו את הישנות הצפוניות או שהן הוסבו לצורכי מסחר רגיל¹³. מפקדי המשלחות חיברו דו"חות מפורטים, אשר נשמרו בארכיונים באלכסנדריה, ומאוחר יותר שימשו מקור ראשוני לסופרים היוונים, ובעיקר לאגתרכידס, סטרבו ודודורוס¹⁴. סופרים אלו הם, כאמור, מקור המידע העיקרי שלנו.

נראה כי בסוף המאה ה-3, בימי המלך-ילד תלמי ה-5, חלה דעיכה בממלכה מבחינה פוליטית, כלכלית וצבאית. סכסוכים פנימיים, יריבות על הכתר, והפסד קוילה-סוריה במלחמה הסורית ה-5, הובילו לירידת כוחם של המלכים התלמאים למשך זמן מה. צומצמו ההוצאות הכספיות ומפעל איסוף

⁹ Snowden, F. M., Jr., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Cambridge, Mass., 1970), p. 130.

¹⁰ Casson, op. cit., p. 251.

¹¹ Holbl, op. cit., p. 56.

¹² Casson, op. cit., pp. 254-255.

¹³ Ibid, p. 256.

¹⁴ Burstein, op. cit., p. 35.

הפילים ננטש או, לכל הפחות, צומצם מאד¹⁵. אובדן קוילה-סוריה, ובעיקר ירידה ביכולתם של המלכים לשלוט, הביאו לריבוי מקרי פיראטיות של הנבטים בים סוף במהלך המאה ה-2¹⁶. פעילות פיראטית זו בודאי פגעה, גם אם באופן זמני, בקיום סדיר של המשלחות¹⁷.

לשם העברת הפילים בנו במיוחד אוניה "נושאת פילים" - ἑλεφαντινάχος, אלה היו אוניות מפרש ולפיכך עמוקות במים¹⁸. ים סוף הוא בסה"כ רדוד ולכן היו מקרים בהם האוניות נתקעו. קשה מאד לחלץ פילים מאוניה התקועה על שרטון או על חולית. דיודורוס סיפר שאם האוניה לא נחלצה היא נותרה תקועה שם והפילים מתו. אזור החוף לא היה מיושב ומעט אוניות עברו שם, ולפיכך, גם הספנים יכלו להישאר שם עד מותם. דיודורוס אף הוסיף וסיפר שבמשך שנים ניתן היה לראות אוניות תקועות אלה כסימן אזהרה לספנים¹⁹. אוניות אלו הפליגו דרומה אל בסיסי איסוף הפילים כשבבטן דגן רב. בהפלתן חזרה צפונה הן נשאו את הפילים. חלק מהבסיסים הוקמו במקומות צחיחים ומחסור בדגן יכול היה לגרום למצוקה. נמצא שריד של פפירוס ובו מכתב שנשלח מאחת התחנות על החוף לתחנה דרומית יותר. במכתב נאמר שאל לאנשים לדאוג לגבי המחסור במזון. על אף שטבעה אוניית הדגן שחזרה ממצרים (כלומר, לאחר שפרקה את הפילים והתמלאה בדגן), בקרוב תצא אוניית פילים צפונה והיא תחזור עם אספקה חדשה²⁰.

ים סוף הוא נוח לשיט לכיוון דרום לכל אורך השנה בגלל רוחות צפוניות. בין חודשי אוקטובר למאי (סתיו, חורף ואביב) יש רוחות דרומיות טובות מפתחו הדרומי של ים סוף ועד קו רוחב 20 מעלות צפון.

¹⁵ סקולרד, עמ' 137, 144 – 145.

¹⁶ Holbl, op. cit., p. 56.

¹⁷ מוריי טען שיבוא הפילים דרך במאה ה-1 לפנה"ס, אך ניכר מהמחקר העדכני יותר שהדבר החל כמאה שנים קודם לכן. ראה: Murray, op. cit., p. 29.

¹⁸ דיודורוס: 3. 40. 4. קייסון טוען שהם היו צריכים לבנות אותן מהתחלה כי אוניות נושאות סוסים הן אוניות משוטים ולכן לא ניתן היה להסב אותן. אוניות מסחר בעלות מפרש הן קטנות מידי. ראה: Casson, op. cit., p. 253.

¹⁹ דיודורוס: 3. 40. 3 – 8.

²⁰ סקולרד, עמ' 132, ועמ' 273 הערה 72.

כך ניתן, בחודשים אלה, להפליג בנוחות צפונה עד נקודה זו²¹. כמה ק"מ מצפון לשם (קו רוחב 23 מעלות ו-54 דקות צפון) תלמי ה-2 הקים את "ברניקה-טרוגלודוטיקה" (*Berenike Troglodytike*), שהפכה לנמל הראשי בים סוף. קודם לכן, הוא הקים צפונה משם את "פילוטרה" (*Philotera*), אח"כ הקים מעט דרומה משם את "פתולמאיס של הצייד" (*Ptolemais Theron*), ואז, בין שתי הנק', את ברניקה. ברניקה נמצאת הכי קרוב לפיתול של נהר הנילוס אשר בקו רוחב זה פונה מזרחה, ואז מתעקל חזרה מערבה וממשיך במסלולו צפונה. בברניקה, פרקו את הפילים לחוף ומשם הם הלכו ברגל מערבה עד לעיר קופטוס (*Koptos*) שהייתה הנמל הגדול הקרוב ביותר על הנילוס (בנקודה שבה הוא מתעקל ולפיכך קרוב יחסית לחוף הים)²². שם הועלו על רפסודות והפליגו צפונה על הנילוס²³. הדרך בין ברניקה לקופטוס היא מדברית ולכן התלמאים ודאי הכשירו אותה למסע ע"י הקמת תחנות, חפירת בארות, הבאת אספקה וכו'. "נושאות הפילים" פעלו רק על קו ברניקה ודרומה. הן הועמסו בדגן ובאספקה, ואז הפליגו דרומה אל התחנות השונות בדרום ים סוף²⁴.

הרפסודות הפליגו על הנילוס עד ממפיס או שקודם לכן הן עצרו באזור הפאיוס (Fayum). אזור זה היה אזור פורה מאד שהושקה בתעלות שנחפרו מהנילוס, ויתכן ששם עצרו הפילים לתקופה מסוימת להתאוששות ממסעם הארוך דרך הים, היבשה והנילוס. משם צעדו ברגל אל ממפיס, אך יתכן שמסעם על הנילוס ברפסודות היה ישירות לממפיס²⁵. בממפיס הוחזקו ושם הוכשרו למלחמה.

ידוע כי הנמל בברניקה היה בשימוש שנים רבות והמשיך גם בתקופה הרומית. חפירות שנעשו במקום (8 עונות חפירה בין השנים 1994 – 2001) התמקדו בעיקר בתקופה הרומית. רק בעונת החפירות האחרונה הבחינו במערכת מבנים שמזהים אותה כנמל התלמאי. העדות היחידה לקיומם של פילים

²¹ Casson, op. cit., p. 253.

²² Ibid, pp. 248-249.

²³ מוריי טען שהפילים הגיעו לתחנה דרומית יותר על הנילוס וקרובה יותר לברניקה, בשם אפולינפוליס (Apollinopolis), ואילו קופטוס הפכה ליעד מרכזי לשיירות מסחר מברניקה רק בשלב מאוחר כשיבוא הפילים דרך. ראה: Murray, op. cit., p. 29.

²⁴ Casson, op. cit., p. 257.

²⁵ Ibid, p. 258.

היא שן של פיל שנמצאה במקום. אולם, חשוב לציין כי באזור הנמל התלמאי נעשה סקר ארכיאולוגי בלבד, והחפירות היו באזור התעשייתי התלמאי שנמצא בחלק המערבי ביותר של האתר. באזור התעשייה נמצאו לוחות עופרת שככל הנראה שימשו לציפוי דופן האוניות מפני מזיקים ימיים.²⁶

המשלחות כללו מאות אנשים, שכנראה התחלפו כל כמה חודשים. בראש המשלחות עמדו קציני צבא בדרגת סטרטגוס.²⁷ אנשים אלו היו בעלי תפקידים שונים, ותוגמלו היטב. קייסון מציין שלפי פפירוס המתוארך לשנת 223 מדובר על שכר של 20 דרכמה לחודש, וזה היה שכר גבוה מאד.²⁸ חלקם יצאו למסע רגלי מסוכן מאד אל תוככי היבשת לחפש וללכוד פילים מרובים ולהביאם אל החוף. שם הם עברו אילוף ראשוני כדי שניתן יהיה להעלותם על האוניות ולהובילם כל הדרך לברניקה. סביר להניח שתפקידים שונים זכו לשכר שונה. בפפירוס, אליו מתייחס קייסון, מצוין שעבור 3 חודשים, משכורתם הכוללת של 231 חברי המשלחת הייתה 2 טלנטים ו-1,860 דרכמות.²⁹ כך שלא ניתן לדעת מה הייתה המשכורת המדויקת של כל בעל תפקיד, אך כנראה שהיה מדובר בשכר גבוה.

לא ארחיב כאן על המלחמות הסוריות, אשר עסקתי בהן בתת הפרק הקודם, אך אתייחס לכמה נקודות הקשורות להכשרת הפילים התלמאים. אם נקבל את ההנחה שכבר בשלהי ימי תלמי ה-1 או מראשית ימי תלמי ה-2 היו פילים אתיופים מאולפים במצרים, אז נוכל לצאת מההנחה שבמלחמה הסורית ה-1 השתתפו פילים אלה. בכל אופן, סביר להניח שבמלחמה הסורית ה-2 כבר היו לתלמאים פילים אתיופים וטרולודיטים מרובים.³⁰ הללו אולפו בהתחלה ע"י האתיופים, אך הם ככל הנראה עברו הכשרה צבאית ע"י מאמנים הודים.

²⁶ Sidebotham, S. E., "Archaeological Evidence for Ships and Harbor Facilities at Berenike (Red Sea Coast), Egypt", in: Robert L. Hohlfelder (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Proceedings of "The Maritime World of Ancient Rome", Conference Held at the American Academy in Rome, 27-29 March 2003 (Ann Arbor, Michigan, 2008), pp. 305, 307, 313.

²⁷ Casson, op. cit., pp. 252, 257. Also: Burstein, op. cit., p. 35.

²⁸ Casson, op. cit., p. 252.

²⁹ תרגום לפפירוס ניתן למצוא אצל: Bagnall, R. S., Derow, P., *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period* (Chico, Calif., 1981), p. 167.

³⁰ סקולרד, עמ' 133.

יש הסבורים שהתלמאים אף השתמשו בפילים הודים על מנת לסייע באילוף ובאימון ראשוני הפילים האפריקאים, אולם, לדעתי, אין לקבל זאת. בשנת 312 תלמי ה-1 שבה את פיליו ההודים של דמטריוס בקרב עזה. מספרם היה 43 אך לפי תיאור דיודורוס רבים מהם נפצעו ומרבית רוכביהם נהרגו.³¹ מכאן שיתכן שמרבית הפילים מתו מפצעייהם תוך זמן קצר, או, שלכל הפחות, לא האריכו חיים. בכל מקרה, אין לקבל את הדעה שהללו שרדו עוד 35 שנים עד לימי תלמי ה-2, ושימשו כחלק ממערך האילוף והאימון לפילים האפריקאים מאחר שכבר היו מבוגרים כשנפלו בשבי תלמי. הרוכבים ההודים נהרגו ברובם, ולכן אין לקבל את הדעה שהם וצאצאיהם היוו את היסוד הראשוני של המאלפים והמאמנים במצרים. לפיכך, יש לחפש את הפתרון לשאלה במקום אחר.³²

כנראה, שבימי תלמי ה-2 הובאו צוותים מהודו שמטרתם אילוף, אימון, טיפול ורכיבה על הפילים האפריקאים שנאספו, וכן הכשרת אנשי סגל מצריים לעניין זה. ידוע על קשרים דיפלומטיים בין מצרים להודו עוד משנות ה-270.³³ בשנת 273 אדם בשם דיוניסיוס היה שליח תלמי ה-2 בחצר האימפריה המאורית. כמו כן, ההשתלטות התלמאית על ים סוף והקמת התחנות בחופו הדרומי הביאו לקשר ימי ישיר עם הודו בשנים שלאחר מכן. טארן טען שדיוניסיוס זה ביקש להביא מאמנים הודים לפילים האפריקאים שנאספו במצרים.³⁴ קייסון מסכים עם טענה זו (לדעתו צאצאי ההודים מקרב עזה אינם מספיקים למשימה זו). קייסון סבור שהודו הייתה המקור האקסקלוסיבי לרוכבי הפילים (הוא כאמור לא מקבל שהאתיופים רכבו עליהם). מהודו הגיעו צוותים גדולים של מטפלים,

³¹ תיאור פריסת יחידת הרגלים נגד הפילים בקרב עזה אצל דיודורוס: 19. 83. 2 - 3. ותיאור פציעותיהם ומות רוב רוכביהם אצל דיודורוס: 19. 84. 1 - 5. לדין נרחב יותר לגבי קרב עזה ראה פרק ב': תת פרק תקופת הדיאדוכים והאפיגונים, עמ' 65 - 66.

³² קייסון סבור שתלמי ה-2 השתמש בפילים ההודים ששבה אביו בקרב עזה, כמו כן, הנקבות ילדו צאצאים בשבי (על אף שריבוי טבעי הוא איטי יותר). כמו כן, הרוכבים נפלו בשבי והולידו ילדים ולימדו אותם את רזי המקצוע, אך הוא גם מסכים שזה לא מספיק. ראה: Casson, op. cit., pp. 249-251. צ'רלס במאמרו על קרב רפיח טוען שפילים הודים שנשבו בגיל בוגר יכולים להמשיך ולחיות בשבי כ-30 שנים ואף להתרבות (אך בקושי). מטרתו להוכיח שלתלמי היו בקרב רפיח גם פילים הודים. ראה: Charles, op. cit., pp. 308-309. יש לציין שצוותי הטיפול והאימון ההודים שהיו במחנה דמטריוס שבעזה, לא השתתפו בקרב עזה ויתכן שברחו מהעיר בזמן, אולם, יתכן שהם נישבו כשתלמי השתלט על העיר. אך קשה להניח מכך שצאצאיהם היו היסוד לצוותי האימון והטיפול של הפילים האפריקאים 35 שנים לאחר מכן.

³³ Holbl, op. cit., p. 57.

³⁴ Tarn, W. W., "Ptolemy II", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 14, No. 3/4 (Nov., 1928), p. 251.

מאלפים, מאמנים, רוכבים, ומתורגמנים עם משפחותיהם, אשר לימדו את המצרים את המשימה³⁵. לדעתי, זוהי הגזמה, וקשה לתאר כמות כל כך גדולה של הודים מגיעה במסע ימי מסוכן כל כך. לדעתי, לא מן הנמנע, שלצד ההודים שכן הגיעו, עדיין היו צוותים אתיופים.

ההכשרה שעברו הפילים האפריקאים כללה אילוף בסיסי ומתקדם, אימונים לצורכי מלחמה, לקיחה בשבי של פילי האויב ע"י כיתורם ואיסופם, נשיאת מגדלים ובהם חיילים, התמודדות עם שאון הקרב, רעש החצוצרות, נסיגה מסודרת וכו'. הללו הוכשרו לפי בית מדרשם של ההודים ובכך דמו לפילים הסלאוקים. אולם, לדעתי, לא ניתן היה להגיע לאותה רמת הכשרה כפי שהגיעו אליה בהודו, ולכן, על אף שעברו הכשרה דומה, עדיין היו פערי רמה בינם לבין הפילים הסלאוקים בפרקי זמן מסוימים³⁶.

במלחמה הסורית ה-3 השתתפו פילים אפריקאים (אתיופים וטרוגלודיטים) בפלישה המוצלחת של תלמי ה-3, אשר שבה או קיבל גם פילים הודים. פיליו עברו הכשרה מספיק טובה כדי לאסוף פילים הודים, ואנשיו הצליחו לרכוב עליהם או שתלמי גם שבה או קיבל את צוותיהם ההודים. במלחמה הסורית ה-4 בשנת 217 בימי תלמי ה-4 סיפר לנו פוליביוס שהמלך העמיד 73 פילים בסה"כ בקרב רפיח. זהו המספר היחיד הידוע לנו לגבי הפילים התלמאים. לעומתו העמיד אנטיוכוס ה-3 102 פילים (ראה נספח 2). ניכר שהכמות שהצליחו התלמאים לאסוף ולהכשיר לא הייתה גדולה מאד.

במלחמה הסורית ה-5 בשנת 200 נראה שהתלמאים לא הפעילו פילים בקרב פניאון³⁷. פיליהם האפריקאים והכמות הגדולה של הפילים הסלאוקים שהם שבו ברפיח בשנת 217 ודאי הותירו שריד בשנת 200. אבל יתכן שכבר בקרב רפיח הוצבו פילים ותיקים שנאספו זה מכבר, והללו לא שרדו 17 שנים לאחר מכן ככוח כשיר ללחימה. ראשית שלטונו של תלמי ה-5 הילד היה מלווה בתככים, רציחות, אי יציבות שלטונית ומשבר כלכלי. לפיכך, ניתן להניח שחלק מהתחנות לאורך ים סוף ננטשו

³⁵ Casson, op. cit., p. 251. Also: Epplett, op. cit., pp. 218-219.

³⁶ לדיין בעניין זה ראה פרק א': תת פרק ג', עמ' 34 – 35.

³⁷ בר כוכבא טוען שהתלמאים פרסו פילים בחזית בקרב פניאון אך פרט זה הושמט ע"י פוליביוס או אף ע"י זינון, ומאחר שהאפריקאים נחותים לדעתו להודים, הקרב ביניהם היה פורמלי בלבד. ראה: בר כוכבא, בצלאל, "גירסתו של זינון לקרב פניאון", ב' עודד, א' רפפורט, ע' שוחט, י' שצמילר (עורכים), מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, כרך ג' (חיפה, תשל"ה, 1975), עמ' 55 – 56.

בהעדר תשלום או אדמיניסטרציה מתפקדת. בכל אופן, בתיאור קרב פניאון הפרגמנטרי לא מוזכרים פילים תלמאים.

במלחמה הסורית ה-6 (שנים 170 – 168) פלש אנטיוכוס ה-4 פעמיים למצרים וכבשה. לא ידוע על לקיחת פילים מממפיס בשבי בשובו חזרה. כנראה שלא היו שם יותר פילים בשנים אלו. הפעם היחידה בה יצא צבא תלמאי מחוץ למצרים נגד הסלאוקים מאז קרב פניאון היה בשנת 146 כשתלמי ה-6 הגיע בראש צבאו לאנטיוכיה, כנראה עם פילים אפריקאים מועטים. הוא ניצח את אלכסנדר באלאס בקרב, אך לאחר שמת מפצעיו פיליו עברו לידי דמטריוס מבית סלאוקוס ה-4. אין לנו כל איזכור נוסף לפילים של התלמאים, וניכר שיחד עם דעיכת הממלכה והפיכתה לבת חסות רומית, היא הפסיקה את פרויקט הפילים שלה. במחצית המאה ה-2 החלו גם רפורמות בצבא מצרים לפי המודל הרומי³⁸, והסלאוקים כבר לא היו יותר אויב משמעותי³⁹. כנראה שגם לאלה הייתה השפעה על ההחלטה לוותר על הפילים.

³⁸ Sekunda, N., *Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC*. (Lodz, 2001), p. 83.

³⁹ לאחר שאנטיוכוס ה-4 כבש את מצרים בשנת 168 הוא צווה ע"י הסנט הרומאי לעזוב אותה לאלתר: פוליביוס: 29. 27, ליויוס: 45. 12. 1 – 8, דיודורוס: 31. 2. מכאן ואילך הסלאוקים כבר לא היוו איום על מצרים.

ד. הזירה הקרתגנית:

התקופה מתייחסת לאירועים שהתרחשו משנת 261 ועד שנת 201. ראשיתה במלחמה הפונית ה-1 בקרב אקראגאס, שהיה הקרב הראשון בו נעשה שימוש בפילי מלחמה ע"י הקרתגנים¹, וסיומה בהסכם הכניעה בסוף המלחמה הפונית ה-2, שבו הפונים חויבו למסור את כל פיליהם ונאסר עליהם לאמן עוד. קרתגו, המעצמה המערב ים תיכונית, התחילה בשילוב פילי מלחמה מאוחר יחסית למעצמות המזרח התיכון. כמו כן, היא הפסיקה לפנייהן בשל הסכם כניעה שנכפה עליה.

תקופה קצרה זו הכילה מאורעות רבים שבסופם, המעצמה הימית הפונית שהייתה לאימפריה ים תיכונית הפכה למדינה קטנה וחסרת עוצמה צבאית. במקביל, הרפובליקה הרומית, שהתבססה על העיר רומא וכמה קולוניות וערים בעלות ברית באיטליה, הפכה למעצמה ימית ולאימפריה ים תיכונית בעלת עוצמה צבאית ללא מתחרים של ממש. הזירה הקרתגנית כוללת את המלחמות הפוניות הראשונה והשנייה, ואת התקופה שביניהן, שבה קרתגו העמיקה את שליטתה על חצי האי האיברי.

המקורות לשתי המלחמות הפוניות שונים מאד באיכותם. עבור המלחמה הפונית ה-1 המקורות מאד דלים. פוליביוס הקדיש 60 פרקים בספר ה-1 שלו למלחמה זו, אשר מהווה את המקור העיקרי עבורנו. הוא התבסס על חיבורו של הסנטור הרומי פביוס פיקטור (Q. Fabius Pictor), ועל פילינוס (Philius) היווני מאקראגאס (אגריגנטום), וכן על מסמכים שמצא ברומא ועל הארכיון של משפחת הסקיפיוני. תיאוריו קצרים, ללא נאומים, וניכר שהמידע שבידו היה דל². דיודורוס תיאר את המלחמה בספרים 23 – 24 אך הללו שרדו בצורה מאד פרגמנטרית, ואין בהם כלל פרטים טקטיים ותיאור קרבות (בספר 24 אין כלל איזכור לפילים). מקורו העיקרי היה פילינוס³. הספרים הרלוונטיים של ליויוס לא שרדו כלל וישנם רק תקצירים מאוחרים (אאוטרופיוס מהמאה ה-4 לספירה ואורוסיוס מהמאה ה-5), אך בהם אין כמעט תיאורי קרבות ואין כלל תיאור טקטי של מעשי הפילים⁴.

¹ Lazenby, J. F., *The First Punic War*, p. 27.

² *Ibid*, pp. 2-5.

³ *Ibid*, pp. 6-7.

⁴ *Ibid*, p. 6.

עבור התקופה שבין המלחמות ישנו ספרו ה-25 הפרגמנטרי של דיודורוס, ובעיקר ספרים 1 – 3 של פוליביוס. הללו עוסקים במרד השכירים בקרתגו ובמלחמות משפחת ברקה בספרד. עבור המלחמה הפונית השניה המקורות מלאים ואיכותיים יותר. פוליביוס הקדיש למלחמה זו את מרבית הספר ה-3, וכן חלקים מספרים 6 - 15 הפרגמנטריים. מקורותיו היו פביוס פיקטור בן התקופה, שני ההיסטוריונים של חניבעל סוסילוס (Sosylus) וסילנוס (Silenus), קינקיוס אלימנטוס (L. Cincius Alimentus) שהיה פראטור במלחמה ונפל בשבי חניבעל, וכן הארכיונים של משפחת הסקיפיוני⁵. פוליביוס ראיין עדים מבוגרים ששרתו במלחמה, הצליב מקורות וניתח לעומק את הקרבות.

ליוויס בעשירייה ה-3 (ספרים 21 – 30) התייחס בהרחבה למלחמה הפונית ה-2. הוא התבסס על אלה שכבר ציינתי ובעיקר על פוליביוס ועל קואליוס אנטיפטר (L. Coelius Antipater) שהיה היסטוריון רומי מהמאה ה-2 (כתב אחרי פוליביוס) שחיבר מונוגרף בן 7 ספרים למלחמה הפונית ה-2. אנטיפטר השתמש במקורות שאת חלקם כבר ציינתי, והיווה מקור מרכזי לספרים הראשונים של ליוויס. גם לנושאים צבאיים ליוויס הרבה להשתמש בו, אך מספר 24 ואילך יש שימוש גובר בפוליביוס (בכל הקשור למסעות באיטליה ובספרד אנטיפטר הוא המקור המרכזי, אך משני עבור האירועים הקשורים ליוון, סיציליה ואפריקה ושם יש שימוש נרחב יותר בפוליביוס)⁶. ליוויס משלים עבורנו את החלקים של פוליביוס שלא שרדו ובסה"כ לגבי מלחמה זו אמינותו סבירה⁷.

מקור עיקרי נוסף למלחמה הוא אפיאנוס, אשר מציג נתונים מספריים סבירים אך יש להיזהר מאחר שתיאורי הקרבות אצלו לעיתים בלתי סבירים⁸. זונרס מהמאה ה-12 משמר בתקציר שעשה ספרים 11 – 12 מחיבורו של קסיוס דיו (מאה 3 לספירה) שעסקו במלחמה הפונית ה-1 וספרים 13 – 17 שעסקו

⁵ Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 258-259.

⁶ Walsh, P. G., *Livy*, p. 15. Kierdorf, W., "Coelius Antipater", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 3 (Leiden, 2003), pp. 505-506. Also: Pelling, C. B. R., "Coelius Antipater", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 355. And also: Fusillo, M., Schmidt, P. L., "Livius", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 7 (Leiden, 2005), pp. 749-754.

⁷ Lazenby, op. cit., pp. 259-260.

⁸ Ibid, ibid.

בפונת ה-2. אולם, לא ניתן לדעת מה היו מקורותיו של קסיוס דיו לתקופה שלפני שנת 200 ואיכותו נמוכה. בכל אופן, הוא שונה מפוליביוס ומהווה מקור בלתי תלוי לאירועים⁹. תיאורי קרבות הפילים וכן הנרטיב השוטף של הזירה הקרתגנית מופיעים אצל ארבעת המקורות פוליביוס, ליווס, אפיאנוס, ודודורוס.

הקרתגנים נחשפו לראשונה לפילי המלחמה כשפירוס מאפירוס פלש עם פילים הודים לסיציליה בשנת 278. תוך כמה שנים הוא שלט ברוב האי. הם עצמם השתמשו בפילים לראשונה בקרב, ככל הידוע לנו, רק בשנת 261. אז מתישהו בין השנים הללו הפונים החליטו לאמץ אלמנט זה. הם הביאו פילים מאולפים לארצם, הכשירו אותם, והפליגו איתם לסיציליה (כבר בשנת 262). סקולרד מציע שהפונים אולי התחילו להשתמש בפילים עוד לפני בואו של פירוס בהשפעת המזרח ההלניסטי¹⁰. אולם, לדעתי אין לקבל הצעה זו מאחר שלו כך היו פני הדברים אז קרתגו הייתה משתמשת בפיליה נגד פירוס. עם זאת, חשוב לציין שהכנסת פילי מלחמה לטקטיקה הפונת הוציאה את המרכבות משימוש, ובמקומן גדל חלקם של הפרשים והפילים¹¹. שינוי זה מצביע על כך שהפונים התחילו מיד לאחר פלישת פירוס לאמץ שיטה הלניסטית זו, ועד המלחמה הפונת כבר הכניסו את השינויים הנדרשים.

עלינו לקבל שפילים אלו היו מאולפים במידת מה לפני שהגיעו לקרתגו, מאחר שכדי להובילם רגלית מאזור הרי האטלס ועד קרתגו, עליהם לעבור אילוף בסיסי עוד לפני היציאה לדרך, כדי שיהיה אפשר לשלוט עליהם. זה נעשה ע"י השבטים המקומיים שם שכנראה היו בעלי מסורת אילוף פילים לשימושים שונים (כנראה לא צבאיים) מזה שנים רבות. הקשר של הקרתגנים לאזורים אלה היה באמצעות ממלכת הנומידים אשר בתקופה ההיא היו בברית עם קרתגו וכפופים לה. אם כן, יתכן שלנומידים כבר היה ניסיון בשימוש בפילים (אך לאו דווקא צבאי). לאחר שהגיעו רגלית לקרתגו היה

⁹ Ibid, p. 261. Also: Lazenby, J. F., *The First Punic War*, p. 6.

¹⁰ סקולרד, עמ' 146 – 148.

¹¹ שם, שם.

עליהם לעבור אילוף נוסף כדי שניתן יהיה להעלותם לאוניות ולהפליג איתם בים הפתוח עד סיציליה. הפונים בנו ודאי אוניות מיוחדות כדי לשאת פילים מרובים אל מעבר לים¹².

כפי שהראיתי בתחילת העבודה, פילי קרתגו היו פילי יער מצפי-מע' אפריקה ונהגיהם היו מקומיים שחורים. מדובר בעיקר בנקבות בוגרות. הכשרתם הייתה נחותה לזו של פילי ההלניסטים מאחר שלא התבססה על מסורת הודית. עם השנים חל שיפור משמעותי ברמת ההכשרה שהעניקו הפונים לפיליהם וכן בניסיון המצטבר של נהגיהם, אך היא עדיין הייתה פחותה ברמתה מההכשרה ההודית שקיבלו הפילים בזירה ההלניסטית. לכל אורך התקופה לא נעשה, ככל הנראה, שימוש במגדלי לוחמים על גב הפילים בקרבות הכרעה בשטח פתוח, ואולי נעשה בהם שימוש מועט בקרבות במלחמה הפונית ה-2 נגד עמדות מבוצרות או לצורכי ראוה¹³.

אחד המאפיינים לזירה זו הוא שרק לקרתגו היו פילים ולאויביה לא היו כלל. במהלך המלחמה הפונית ה-1 השתתפו פילים רבים בקרבות שנערכו בסיציליה ובאפריקה. בסה"כ פוליביוס סיפר לנו ארבעה קרבות כאלה, אך בשלושה השימוש הטקטי שנעשה בפילים לא היה מוצלח ולעיתים אף תרם לתבוסה, ורק בקרב אחד הייתה לפילים הצלחה עצומה.

במלחמה הפונית ה-2, חניבעל חצה את האלפים עם פילים בשנת 218, אירוע שזכה לפרסום רב בעת העתיקה ומוזכר רבות במחקר. אבל, לא נעשה שימוש רב בפילים במלחמה זו. היו בסה"כ מעט קרבות הכרעה בשטח הפתוח עם פילים, והשתתפו בהם פילים מועטים (מבודדים ועד 40) באיטליה, בסיציליה, ובספרד. קרב זאמה שנערך באפריקה, היה הקרב האחרון במלחמה זו, והיחיד בו השתתפו פילים מרובים (80 פילים) אך הם התגלו כלא יעילים כלל. דומיננטיות רומאית בים הגבילה את יכולות התגבור של קרתגו במלחמה הפונית ה-2, דבר שהשפיע ישירות על כמויות הפילים שהשתתפו בקרבות באיטליה ובסיציליה.

¹² בקרב הראשון בסיציליה היו להם כ-60 פילים. פוליביוס: 1. 19. 2. ציין בערך 50. דיודורוס: 23. 8. המצטט את פילינוס, ההיסטוריון של המלחמה הפונית ה-1, ציין 60 פילים. אורוסיוס: *היסטוריה נגד הפגאנים*: 4. 7. 5. המתבסס בחלק זה על ליויוס (Periochae-הדרך) ציין 30 פילים, ראה: 6. Lazenby, op. cit., p. 6. לזנבי מיישב בין המקורות כך: אורוסיוס, בעל המספר הנמוך, התייחס רק לתגבורת שהגיעה לאי, פוליביוס ציין אומדן של כ-50, ודיודורוס הציג את המספר המלא. ראה: 57. p. Ibid. בהמשך הם כבר הגיעו לסיציליה עם 140 פילים, אצל פוליביוס: 1. 38. 2.

¹³ לדיון נרחב ראה פרק א' תת פרקים ג'-ה'.

פעמיים הצליחו הפונים להכנס לאיטליה יבשתית דרך האלפים ובשתייהן היו עימם פילים מועטים¹⁴. מלבד הקרב הראשון, קרב טרביה בשנת 218, בכל הקרבות במלחמה הפונית ה-2 בהם השתתפו פילים הקרתגניים הפסידו. כל הניצחונות הגדולים של קרתגו במלחמה זו, ובפרט של חניבעל באיטליה, היו ללא פילים (מלבד קרב טרביה). השפעתם במלחמה זו הייתה קטנה מאד. לעומת זאת, במלחמה הפונית ה-1, על אף שברוב המקרים השימוש שנעשה בהם היה לא יעיל, ניצחון אחד משמעותי בזכות הפילים (קרב טוניס בשנת 255) הוביל לפחד רומאי מפניהם, ובמשך שנתיים הרומאים לא העזו לצאת נגדם לקרב בשטח פתוח¹⁵. החשש מהפילים בקרבות בשטח פתוח ליווה את החשיבה הטקטית הרומית לאורך מלחמה זו, ולפיכך הייתה להם השפעה רבה.

לאחר כניעת קרתגו במלחמה הפונית ה-1, ולאחר שהכניעה את מרד השכירים, שליטיה קיבלו החלטה אסטרטגית להרחיב ולהעמיק את שליטתם בחצי האי האיברי. לשם כך, שלחו את המצביא המוכשר והמנוסה ביותר שלהם, חמילקרת ברקה, עם כוח צבאי ועם פילים מרובים בשנת 238. במשך 9 שנים פעל שם חמילקרת ובמקביל הכשיר את דור העתיד של מצביאי קרתגו, קרי, חתנו עזרובעל ושלושת בניו (חניבעל, עזרובעל ומאגון). לאחר מותו ירש אותו חתנו, ולאחר מותו של זה, בנו חניבעל. בסה"כ משפחת ברקה לחמה במשך שני עשורים בחצי האי האיברי.

תקופה זו הביאה לשדרוג היכולת הקרתגנית בשימוש בפילים לאור הניסיון שצברו המצביאים, הרוכבים, והפילים עצמם. אולם, ניסיון מצטבר זה היה רק מנת חלקם של בני ברקה וקציניהם ולא של מפקדים אחרים בקרתגו. רמת ההכשרה של הפילים עלתה, והמצביאים פיתחו טקטיקות לשימוש בהם. עם זאת, חשוב לציין, שהאויב שהם התמודדו נגדו היה שונה לחלוטין מזה שהם היו עתידים להלחם בו בהמשך. כמו כן, הם לא היו מוגבלים בהבאת תגבורת מהים ולכן חידשו והגדילו את כמות הפילים שלהם¹⁶. במלחמה הפונית ה-2 שפרצה מיד לאחר תקופה זו, הם לא הצליחו לנצל את אשר למדו באופן מלא, מאחר שמולם היה אויב מסוג אחר, ולרשותם עמדה רק כמות קטנה של פילים.

¹⁴ הפעם השנייה נעשתה ע"י עזרובעל (אחי חניבעל) בשנת 207. ראה: Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 181.

¹⁵ פוליביוס: 1. 39.

¹⁶ דיודורוס: 25. 12 ציין שלאחר מות חמילקרת, הגיע חתנו לרשתו עם כוחות צבאיים ומעל 100 פילים. הוא מיד הקים צבא ענק בן 50,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-200 פילים.

אתאר בקצרה, ולפי סדר כרונולוגי, את הקרבות בהם השתתפו פילים במלחמה הפונית ה-1, ואנסה להרחיב במידה והמקורות מאפשרים זאת.¹⁷ כאמור, הקרב הראשון היה בשנת 261 מחוץ לעיר אקראגאס (Acragas), הלא היא אגריגנטום (Agrigentum), בסיציליה שהייתה מוחזקת ע"י חיל מצב קרתגני, ומוקפת במצור רומאי. בקרתגו החליטו לשלוח תגבורת למפקד חנון שהיה באי. כוח זה כלל בתוכו גם כ-50-60 פילים.¹⁸ דיודורוס ציין שמפקד זה נלחם שני קרבות בסיציליה בהם נהרגו 3,000 רגלים, 200 פרשים ו-8 פילים, ובנוסף לכך נפלו בשבי 4,000 רגלים ונפצעו 33 פילים. כישלונותיו של חנון הובילו לכיבוש אקראגאס ע"י הרומאים, והוא נענש קשות בקרתגו.¹⁹ פוליביוס תיאר בקצרה את שני הקרבות. בראשון היו רק פרשים, ופרשי הנומידים של קרתגו ניצחו.²⁰ הקרב השני היה הרבה יותר גדול והשתתפו בו גם הפילים. לפי תיאורו, שני הצדדים החליטו להפגש לקרב הכרעה בשטח הפתוח מתוך תחושת מצוקה. נצורי העיר סבלו ממחסור חמור וביקשו מחנון שישבור את המצור הרומאי, ואילו הרומאים, שהפכו בעצמם לצרים ולנצורים ע"י חנון, סבלו ממחסור קשה וממגיפה. חנון פרס 50 פילים לפני כל הצבא, אך לפנייהם, בשורה קדמית הוא פרס את החיילים השכירים. לפי פוליביוס, הקרב היה ממושך אך בסופו הרומאים הצליחו להדוף את שכירי קרתגו. הללו נסוגו אל תוך שורת הפילים והביאו לנסיגתם ולנסיגת שאר הצבא. רבים נהרגו ע"י הרומאים, ורוב הפילים נתפסו בשבי.²¹

קשה ללמוד רבות מתיאור דל זה, אולם, אם נקבל את תיאור הפריסה כאמין, אז הפונים פרסו כוחות רגלים לפני שורת הפילים. זו ללא ספק פריסה חריגה ואינה טקטיקה מקובלת במלחמות הפילים.

¹⁷ לא אכנס לדיון על תיארוך האירועים מאחר שנושא זה לא רלוונטי לענייננו.

¹⁸ פוליביוס: 1. 19. 2 ציין בערך 50. דיודורוס: 23. 8 המצטט את פילינוס, ההיסטוריון של המלחמה הפונית ה-1, ציין 60 פילים, 50,000 רגלים ו-6,000 פרשים. אורוסיוס: *היסטוריה נגד הפגאנים*: 4. 7. 5 המתבסס בחלק זה על ליוס (דרך ה-Periochae) ציין 30 פילים, 30,000 רגלים ו-1,500 פרשים. לגבי המקורות של אורוסיוס ראה: Lazenby, J. F., *The First Punic War*, p. 6. לזנבי מיישב בין המקורות כך: אורוסיוס, בעל המספר הנמוך, התייחס רק לתגבורת שהגיעה לאי, פוליביוס ציין אומדן של כ-50, ודיודורוס הציג את המספר המלא, ראה: *Ibid.*, p. 57. זונרס הציג תיאור אחר לקרב זה אך בו אין התייחסות לפילים, ראה: *Ibid.*, p. 59.

¹⁹ דיודורוס: 23. 8 – 9.

²⁰ פוליביוס: 1. 19. 2 – 4.

²¹ פוליביוס: 1. 19. 7 – 11.

פריסה זו, אם נקבלה, מעידה על כך שלא היה להם ניסיון קודם או מסורת הודית/הלניסטית. שימוש טקטי שגוי זה הוביל לחוסר יעילות הפילים, אשר כלל לא השתתפו בקרב ואף נסוגו אל תוך הצבא והיוו חלק מהסיבה לנסיגתו הכללית. לזנבי מציע שתי סיבות לפריסה זו. הראשונה היא חוסר ניסיונם של הפונים בשימוש בפילים, והשנייה היא רצונם שהפילים יכריעו את הקרב לאחר שהרומאים יאבדו את הסדר של המבנה שלהם בלחימה נגד השכירים²².

חשוב לציין שאין כל איזכור לפריסת הפרשים או מעשיהם בקרב, אך ידוע לנו שהיו שם פרשים, ופוליביוס אף ציין קודם לכן את מעשי הפרשים הנומידיים בתקרית הקודמת. לזנבי מציע שהם כנראה נפרסו באגפים, וניתן להניח שהיה להם תפקיד משמעותי. כמו כן, הוא מציע שתוצאות הקרב היו הרבה יותר מאוזנות, והצלחת הרומאים כללה קורבנות רבים מצידם. דיודורוס ציין, לפי הסמכות של פילינוס, שהרומאים איבדו 30,000 רגלים ו-1,500 פרשים²³. לזנבי מסביר שגם אם המספרים שהציג פילינוס הפרו-קרתגני מנופחים לרעת הרומאים, הרי מאחר שלא הוענק טריומף על ניצחון זה ועל כיבוש אקראגאס, ניתן להניח שפוליביוס הגזים בניצחון הרומאי²⁴.

הקרב הבא התרחש 6 שנים לאחר מכן. בין שני קרבות אלה התנהלה המלחמה בעיקר בים סביב סיציליה. בשנת 256 הרומאים פלשו לאפריקה בהצלחה רבה עם כוח של 15,000 רגלים ו-500 פרשים²⁵. לאחר שבזזו את הארץ ושיעבדו אלפי אנשים, הם התחילו לצור על העיר אדיס (Adys)²⁶. בקרתגו החליטו למנות שלושה מצביאים כנגדם. השלושה (עזרובעל בן חנון, בוסטר, וחמילקרת ברקה) יצאו נגד הרומאים אך חנו את צבאם על גבעה בקרבת המחנה הרומאי. בעשותם זאת הם ביטלו את יתרונם בפרשים ובפילים, אשר לפי פוליביוס, היו החלק החזק ביותר בצבאם, כי הללו לא

²² Lazenby, op. cit., p. 58.

²³ דיודורוס: 2.9.23.

²⁴ Lazenby, op. cit., pp. 58-59.

²⁵ פוליביוס: 1.29.

²⁶ תיאור מעשי הרומאים לקראת הקרב, וכן תיאור הקרב כולו אצל פוליביוס: 1.30.

יעילים כשהם על הגבעה אלא יתרונם במישור²⁷. הרומאים בפקוד הקונסול מרקוס אטיליוס רגולוס (M. Atilius Regulus) ניצלו זאת ולא המתינו לאויביהם שיפרסו את הצבא במישור, אלא עם שחר עלו על הגבעה משני צדדיה. השכירים יצאו מיד נגד אחד הכוחות הרומאים שבא לקראתם והצליחו להדוף אותם במורד הגבעה, אולם הם התקדמו יתר על המידה ונתרו חשופים לפגיעה מהכוח השני שעלה מאחוריהם. הצבא הפוני יצא כולו מהמחנה וניסה להגיע למישור. כשהגיעו למישור, הפילים והפרשים הצליחו לסגת בביטחה. הרומאים, לאחר שרדפו אחר הרגלים, הרסו את המחנה על הגבעה. לאחר מכן השתלטו על הערים באזור והתבססו בעיר טוניס (Tunis).

קרתגו הייתה במצוקה קשה. לעיר נהרו פליטים מכל הארץ שנשלטה ע"י הרומאים. הם ביקשו להיכנע אך לא הסכימו לתנאים שהציע להם רגולוס. בינתיים, באביב שנת 255, חזרו קציני הגיוס עם שכירים מיוון. אחד מהם היה כסנתיפוס הספרטני רב הניסיון. פוליביוס סיפר שהוא ראה בעיר קרתגו את הכוחות המרובים, את הפרשים והפילים, בחן את הציוד, ושמע את תיאורי הקרבות שהיו. הוא הגיע למסקנה שהמפקדים הפונים אשמים בתבוסות מחוסר ניסיונם. הוא לא חשש לומר את דעתו זו בכל מקום, עד שלבסוף שמעו על כך מפקדי הצבא, והוא זומן לפני שליטי העיר. כסנתיפוס הסביר לשליטי קרתגו כי צבאם חזק ובעל יתרונות ברורים, ועליהם להלחם ברומאים במישור תוך ניצול מירב כוחם²⁸. המפקדים השתכנעו והפקידו בידיו את הצבא לאימונים. כסנתיפוס הוציא את הצבא מהעיר ואימן אותם במשך כמה ימים. הוא סידר את הכוחות לפי המבנה המקובל בעולם ההלניסטי ממנו הגיע, תמרן אותם יחדיו, והעלה את רוחם וביטחונם. המפקדים התעודדו מכך ולאחר כמה ימים הוציאו את הצבא לקרב. הכוח מנה 12,000 רגלים, 4,000 פרשים וכמעט 100 פילים²⁹. לרומאים היה יתרון ברגלים אך לקרתגו יתרון עצום בפרשים ובפילים.

²⁷ פוליביוס: 1. 30. 7 – 11. דיודורוס: 23. 11 לא תיאר את הקרב אך ציין שהפונים מתוך זהירות יתרה וחוסר ניסיון לא ניצלו יתרונות ולא זיהו הזדמנויות, אלא הסתמכו על הביטחון שבישיבה על הגבעה ולא העזו לצאת לקרב במלוא כוחם במישור אשר היה מביא לניצחונם. זה הוביל לתבוסתם.

²⁸ פוליביוס: 1. 32. 1 – 4.

²⁹ פוליביוס: 1. 32. 5 – 9.

שני הצבאות הקימו מחנות סמוך לעיר טוניס. מצביאי קרתגו נענו לדרישת החיילים ומינו את כסנתיפוס למפקד בפועל על הצבא³⁰. כסנתיפוס הוציא את הצבא מהמחנה ופרס את הכוחות כשבמרכז הפלנקס הקרתגני, ולפניו, במרחק מה, נפרסו הפילים בשורה אחת. בימין הוא פרס את השכירים. לפני שני האגפים הוא פרס פרשים ורגלים-קלים מקרב השכירים³¹.

מולם נערכו הרומאים במבנה חריג כדי להתמודד עם איום הפילים. רגולוס איחד את לגיונותיו לכוח אחד צפוף ללא הרווחים המקובלים בין המניפולי. כלומר, ברווח בין שתי מניפולי הייתה מניפולה של הלגיון השני. מבנה הדמקה של הלגיון הרומי הפך למלבן כשכל משבצות הדמקה מלאות. כך שני לגיונות תפסו מקום של לגיון אחד לרוחב השורה. מטרת פריסה זו הייתה ליצור מערך צפוף ועמוק שיוכל לעמוד מול מתקפת הפילים³². רגולוס פרס מלפנים את הוליטס הקלים ובאגפים את הפרשים.

הקרב החל עם התקדמות חזיתית של הפילים ואיגוף של הפרשים. הפילים פגעו קשות בלגיונרים שעמדו מולם. הללו הצליחו לשמור על הסדר בשל צפיפות המערך, אולם הם סבלו מאבידות רבות. בינתיים, פרשי קרתגו הביסו במהרה את פרשי רומא שהיו בנחיתות מספרית עצומה (500 מול 4,000), והחלו לתקוף את הלגיונרים באגפיהם. הטבח היה נורא, וכל רומאי שהצליח לעבור את שורת הפילים חוסל ע"י הפלנקס הקרתגני. 500 רומאים נלקחו בשבי וביניהם רגולוס עצמו, כי לא הצליחו לברוח הרחק משדה הקרב שהתנהל במישור הפתוח. האגף השמאלי הרומאי נלחם נגד השכירים שמולו. ביניהם לא נפרסו פילים ולכן הרומאים הצליחו לבוא עם אויביהם במגע ולהביסם. הם ניהלו מרדף ממושך וכך ניצלו מהטבח של חבריהם. בסה"כ באגף זה היו 2,000 רומאים שהרגו 800 שכירים וכל שאר השכירים נמלטו³³.

ישנם כמה דברים שניתן ללמוד מקרב זה. הדבר הראשון הוא הטקטיקה שהייתה מקובלת באותה תקופה בזירה ההלניסטית. כסנתיפוס היה חייל שכיר שרכש את ניסיונו עם פילים בזירה ההלניסטית

³⁰ פוליביוס: 1. 33. 4 – 5.

³¹ פוליביוס: 1. 33. 6 – 7.

³² פוליביוס: 1. 33. 9 – 10.

³³ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 1. 34. לפי לזנבי, זונרס: 8. 13 ציין שהפילים היו אלה שהניסו את פרשי הרומאים, אך לזנבי טוען שהוא טועה ויש להתעלם מכך. ראה: Lazenby, op. cit., p. 105.

במזרח התיכון. האופן בו הוא השתמש בפילים היה לאור מה שהכיר³⁴. כלומר, הטקטיקה המקובלת, במקרה שיש פילים מרובים וכאשר לאויב אין פילים, הייתה לפרוס אותם בשורה קדמית במרכז ברווחים קטנים, במטרה לתקוף חזיתית מתקפת מחץ (shock-attack).

הדבר השני שניתן ללמוד הוא הרווחים שהיו בין הפילים בפריסה כזו. כמעט 100 פילים שנפרסו לאורך כ-700 מ' מוביל למסקנה שהרווח בין הפילים במערך של מתקפת מחץ חזיתית היה קטן. במקרה זה מדובר על כ-7 מ' (יש לכלול את רוחב הפיל עצמו)³⁵. לא היו רגלים-קלים בין הפילים ברווחים כאלה (זה גם לא מצוין אל פוליביוס), והפילים היו חשופים לפגיעה של חצים וכידונים. מטרתם הייתה הסתערות צפופה, אשר הלכה והצטופפה ככל שהפילים התקרבו לאויב. הפילים ודאי התקרבו זה לזה תוך כדי תנועה, וחלקם אף התמקמו תוך כדי תנועה מאחורי הפילים המובילים. הם פגעו באויב בעוצמה ורמסו, הניפו באוויר, ניגחו, והזיזו את כל מי שעמד מולם.

דבר נוסף שניתן ללמוד הוא המשמעת הרומאית. המבנה הצפוף נשמר והחיילים לא נסוגו (יתכן שלא יכלו בגלל הצפיפות). הם הצליחו להחזיק מעמד על אף הקורבנות המרובים. הפרשים שכיתרו אותם והפילים בחזית, הביאו בסופו של דבר לאובדנם.

לאחר קרב זה, הקרתגנים התמלאו בביטחון להלחם בשטח הפתוח נגד הרומאים, ואימצו מהר את הטקטיקה של השימוש בפילים מרובים בחזית הצבא. הם שלחו לסיציליה 140 פילים בפקוד עזרובעל כדי שיחברו לכוחות שהיו להם שם³⁶. הרומאים, לעומת זאת, איבדו את ביטחונם בקרבות יבשתיים. הם שלחו צי ענק לחלץ את 2,000 הרומאים שנותרו באפריקה, ערכו פשיטות מוצלחות שהקנו לקונסולים טריומף ברומא, אך לא העזו לצאת לקרב הכרעה. טיפס טוען שבעקבות תבוסת רגולוס, הרומאים נטשו כל רעיון לשוב ולפלוש לאפריקה במשך כמה שנים, ובכלל נדחו רעיונות להכרעה בקרבות יבשתיים גדולים. הם אימצו לעת עתה את אסטרטגיית מלחמת ההתשה האיטית בניסיון

³⁴ לעניין זה ראה פרק ב': תת פרק בית סלאוקוס, עמ' 85 - 86 ושם גם הערה 29.

³⁵ לדיון בעניין המרווחים שבין הפילים ורוחב שורת הקרב ראה נספח 3 לעבודה זו.

³⁶ פוליביוס: 1. 38. 2.

לבער את בסיסי הקרתגנים בסיציליה. תבוסה זו שבה נהרגו רוב החיילים, וחוסר היכולת להתמודד מול איום הפילים, הביאו להשפעה מוראלית משמעותית³⁷.

עזרובעל שלט בליביאיון (Lilybaeum) שהיה הנמל העיקרי במערב סיציליה. פוליביוס סיפר שעזרובעל החל לאמן את 140 הפילים ושאר הכוחות. לראשונה במלחמה זו ניתן לראות שחלה התפתחות בחשיבה הצבאית הפונית בכל הנוגע לשילוב אלמנטים שונים בצבא ובעיקר שילוב הפילים בקרב הכרעה בשטח הפתוח. אולם, הרומאים לא העזו לצאת נגדו במישור במשך שנתיים מחשש מהפילים³⁸.

הרומאים פעלו לשימור עמדותיהם והמשך הספקת הדגן מסיציליה. הם שלטו בעיר הנמל הצפונית פנורמוס. כאשר אחד הקונסולים ומחצית הצבא עזבו את העיר, עזרובעל ראה בכך הזדמנות והתקדם עם צבאו צפונה לעיר זו בשנת 250³⁹. הוא בזז את הארץ מסביב לעיר וקצר את יבולה. הקונסול שנתר, לוקיוס קאקיליוס מטלוס (L. Caecilius Metellus), ניסה לפתות את עזרובעל להתקדם עם כל צבאו לקרבת העיר. בינתיים הוא הכין תוכנית פעולה שהתגלתה כמוצלחת מאד. תוכניתו הייתה למשוך את הפילים לקרבת חומות העיר, ואז לירות עליהם חצים וכידונים מרובים מהחומה ומהשוחות שלפני החומה. הוא קיווה שהתקפה נקודתית כזו, באמצעות רגלים-קלים וירי ממרחק ללא יצירת מגע עם החיות הענקיות, תוכל להתמודד עם איום זה ולהביא לפציעתם ולנסיגתם של הפילים. הוא המתין עד שכל הצבא חצה את הנהר סמוך לעיר, שלח רגלים-קלים להציק לאויב, והפונים נערכו לקרב.

פוליביוס סיפר שלאחר מספר התגרויות כאלה, נהגי הפילים רצו להוכיח עצמם לעזרובעל ויצאו לרדוף אחר הרגלים-הקלים עד השוחות לרגלי החומות. שם הותקפו, כפי שתכנן מטלוס, ע"י חיילים רבים שנערכו במיוחד לכך על החומות ובשוחות תוך שהם מקבלים הספקה קבועה של תחמושת. הפילים השתוללו מפציעותיהם ונסוגו לאחור אל תוך צבאם שהיה ערוך לקרב. אל תוך המהומה הזו הסתער

³⁷ Tipps, G. K., "The Defeat of Regulus", *The Classical World*, Vol. 96, No. 4 (Summer, 2003), pp. 382-384.

³⁸ אימון הפילים ושאר הצבא אצל פוליביוס: 1. 38. 4. פחד הרומאים מהפילים אצל פוליביוס: 1. 39. 11 – 13.

³⁹ תיאור קרב פנורמוס אצל פוליביוס: 1. 40.

הקונסול עם אנשיו, שנפרסו סמוך לשער העיר, והניס את האויב. מטלוס היה פרוס עם כוחותיו מול האגף השמאלי הקרתגני, בעוד שהשוחות היו מול האגף הימני. וכך הצבא הפוני נסוג וספג קורבנות. נישבו 10 פילים עם נהגיהם במהלך הקרב, ולאחריו נאספו מהשטח שאר הפילים ללא רוכביהם⁴⁰.

ברומא התעודדו מאד מניצחון זה על הפילים, אשר השיב להם את ביטחונם להלחם בשטח הפתוח, והם אף חידשו את רצונם לצאת לאפריקה⁴¹, אך לא הצליחו בכך. המלחמה המשיכה בסיציליה בסדרת קרבות התשה, תגרות ימיות וניסיון רומא לכבוש את ליליבאיון. לאחר מכן, בשנה ה-18 למלחמה (שנת 247) הקרתגנים שלחו את חמילקרת ברקה לנהל את המלחמה בסיציליה. נערכו פשיטות לחופי איטליה (שיצאו מהבסיס שבנה ליד פנורמוס), קרבות ימיים ותגרות יבשתיות מידי יום בין הכוחות שהיו מאד קרובים זה לזה. לבסוף, במהלך ימי, הצליחו הרומאים לחסום את כל דרכי הגישה לחמילקרת והוא נאלץ להיכנע, לאחר שקיבל לכך יפוי כוח מקרתגו. הוא ניהל מו"מ לסיום המלחמה שנחתם בשנת 241. לא ידוע לנו על קרבות נוספים עם פילים מאז קרב פנורמוס או על קרבות הכרעה במישור. הסכם הכניעה לא התייחס לפילי המלחמה, אך כל סיציליה נמסרה לידי רומא וכן האיים הקטנים שבינה לבין איטליה⁴².

בכל המלחמה הזו ידוע לנו רק על שני קרבות הכרעה שנוהלו במישור, הראשון מחוץ לעיר הנצורה אקראגאס בסיציליה בשנת 261, והשני מחוץ לעיר טוניס באפריקה בשנת 255. בראשון הפונים פרסו את פיליהם באופן בלתי יעיל לאור חוסר ניסיונם והבנתם את לוחמת הפילים. ובשני הם נעזרו בכסנתיפוס שחשף בפניהם טקטיקה הלניסטית של לוחמה במישור. בקרב זה הפילים הכריעו את המערכה ויחד עם הפרשים המרובים הביאו לתבוסה קשה לרומא. קרב פנורמוס בשנת 250 התנהל מחוץ לעיר סמוך לחומות ולא כששני הצבאות פרוסים במישור, וקרב אדיס בשנת 256 התנהל על גבעה ושם לפילים לא הייתה משמעות.

⁴⁰ לקיחת הפילים בשבי אצל פוליביוס: 1. 40. 15 ואצל דיודורוס: 23. 21 שציין שמטלוס שבה 60 פילים.

⁴¹ פוליביוס: 1. 40. 16 – 2. 41.

⁴² תיאור האירועים מאז קרב פנורמוס והנרטיב השוטף אצל דיודורוס: 24, ובעיקר אצל פוליביוס: 1. 42 – 63. הסכם הכניעה אצל פוליביוס: 1. 62. 8 – 3. 63.

לאחר סיומה של מלחמה ארוכה וקשה זו, קרתגו נותרה עם משאבים כספיים מדולדלים. היא לא הצליחה לשלם לחייליה השכירים המרובים את שכרם על שנתיים בסיציליה. לפיכך, כ-20,000 שכירים התמרדו וגררו אחריהם את הנומידים ונתינים רבים של קרתגו. ערים שלמות מרדו, הארץ כולה הייתה בידי המורדים והיה חשש קיומי לקרתגו⁴³. במלחמה קשה זו, שארכה מעל 3 שנים⁴⁴, לפילים היה תפקיד חשוב. קרתגו השתמשה בפילים מרובים מאד, אשר היו כלי מכריע בלחימה נגד המורדים.

תיאורי הקרבות היחידים שיש לנו הם מפוליביוס. לאחר שהמורדים התחזקו מאד וזכו לתמיכה של עשרות אלפים מתושבי הארץ, הם צרו על הערים טוניס ועותיקה (Utica) הסמוכות לקרתגו, ושלטו בשטח שביניהן, ובכך חסמו את הגישה של קרתגו מלשון היבשה שעליה היא יושבת אל תוככי הארץ. פוליביוס סיפר שקרתגו מינתה את חנון למפקד אך הוא נהג כחסר ניסיון וחסר מרץ⁴⁵. הוא יצא מקרתגו עם צבא של שכירים חדשים ושל אזרחי קרתגו ומעל 100 פילים. הוא הגיע אל מחנה השכירים שצרו על עותיקה ותקף אותנו עם פיליו. הללו הפחידו מאד את האויב שלא הצליחו לעמוד מולם, והם נסוגו כולם מהמחנה. הפילים הסבו אבידות רבות לשכירים המורדים⁴⁶. אולם, מפקד זה נהג ברשלנות ובחוסר זהירות. למחרת ניצחוננו, השכירים שבו וכבשו מחדש את מחנם. חנון נותר בתוך העיר והשכירים שבו לצור עליה.

קרתגו מינתה את חמילקרת ברקה, מסרה בידי כ-10,000 חיילים ופרשים, ו-70 פילים. חמילקרת פעל בתנאים מאד מורכבים כשכל לשון היבשה מדרום לקרתגו הייתה בידי עשרות אלפי המורדים, אשר שלטו בדרכים וצרו על עותיקה. בתחבולה הצליח להעביר את צבאו ולהתקדם אל עבר האויב, אך הללו סגרו עליו משני עבריו. חמילקרת הורה על נסיגה מבוימת של הכוחות הקדמיים, מה שהוביל להסתערות חפוזה של האויב. ואז, כוחותיו הסתובבו והסתדרו אל מול האויב המסתער בחוסר סדר.

⁴³ פוליביוס: 1. 65 – 67.

⁴⁴ פוליביוס ציין 3 שנים ו-4 חודשים, אצל פוליביוס: 1. 88. 7. דיודורוס: 25. 6 ציין 4 שנים ו-4 חודשים. ליויוס: 21. 2 ציין 5 שנים.

⁴⁵ פוליביוס: 1. 74. 1 – 2.

⁴⁶ פוליביוס: 1. 74. 3 – 5.

האויבים נסוגו בבהלה הישר אל תוך חבריהם המסתערים מאחוריהם. אל תוך המהומה הסתערו הפרשים והפילים שהכריעו את הקרב. למורדים היו 6,000 הרוגים ו-2,000 שבויים.⁴⁷ חמילקרת ניצל ניצחון זה והשתלט מחדש על כמה ערים ועל חלק מהשטח מדרום לעיר קרתגו.

המורדים חששו להתמודד עם חמילקרת במישור בגלל יתרונו בפרשים ובפילים, אז הם ניסו לעקוב אחר צבאו תוך צעידה על רכס גבעות במקביל לחמילקרת.⁴⁸ לבסוף, תקפו את מחנה חמילקרת משלושה כיוונים. פוליביוס לא תיאר את הקרב אך ציין שהקרב היה קשה ושהפילים נלחמו היטב, וכך גם הפרשים הנומידיים שחברו אל חמילקרת זמן קצר לפני הקרב.⁴⁹ המורדים איבדו 10,000 איש ועוד 4,000 נישבו.⁵⁰

בהמשך תיאורו של פוליביוס למלחמה זו אין יותר תיאורי קרבות מפורטים. אולם, ניתן להניח מתיאוריו הכלליים שנעשה שימוש בפילים הן בקרבות הכרעה במישור והן בתקיפות פתע נקודתיות.⁵¹ לקראת סוף המלחמה, חמילקרת הצליח לרכז את עיקר צבא המורדים, כ-40,000 איש, בשטח סגור, ולצור עליהם עד שנאלצו לאכול את שבוייהם ועבדיהם מרוב רעב. לאחר שנכנעו המפקדים, המורדים סברו שנבגדו וניסו להתנגד, אך כולם נהרגו ע"י הפילים המרובים וצבא חמילקרת שסגרו עליהם.⁵² בקרב ההכרעה האחרון, שנערך במישור, פוליביוס, כאמור, לא הציג תיאור קרב אלא רק ציין שרוב המורדים נהרגו ואלה שנמלטו נכנעו בהמשך.⁵³

ניתן ללמוד ממלחמה זו שכל הפילים (כ-170 ויתכן שאף יותר) הוחזקו במכלאות בעיר קרתגו עצמה ולא באף עיר אחרת מלבדה. המורדים, על אף שהנומידיים חברו אליהם, לא השיגו פילים לצבאם. כמו

⁴⁷ תיאור מעשי חמילקרת והקרב עצמו אצל פוליביוס: 1. 75 – 76. מעשי הפילים והרוגי המורדים אצל פוליביוס: 1. 76 – 8.

⁴⁸ פוליביוס: 1. 77. 2.

⁴⁹ פוליביוס: 1. 78. 11.

⁵⁰ פוליביוס: 1. 78. 12.

⁵¹ המשך מעללי חמילקרת במלחמה זו מופיעים בקיצור רב אצל פוליביוס: 1. 84 – 87.

⁵² פוליביוס: 1. 85. 6 – 7.

⁵³ פוליביוס: 1. 87. 10.

כן, ניתן לראות שחל שיפור בהכשרת הפילים ונהגייהם אשר תפקדו היטב, ובעיקר חל שיפור בניסיון שצברו המפקדים ובטקטיקה שהפעילו. חמילקרת היה המצביא העיקרי במלחמה זו והוא שהשתמש בפילים בצורה היעילה ביותר מבין מצביאי קרתגו. לפילים הייתה השפעה רבה על האויבים שלא ידעו איך להתמודד מולם. הטקטיקה של המורדים הושפעה מיתרון הפרשים והפילים המרובים שהיו לקרתגו, דבר שקבע במידה רבה את מהלכיהם.

קרתגו פנתה לחצי האי האיברי ושלחה את חמילקרת עם צבא ופילים מרובים⁵⁴. שם חמילקרת פעל 9 שנים, ערך מלחמות וכרת בריתות עם השבטים המקומיים. לאחר שנהרג, חתנו, עזרובעל, קיבל את הפיקוד על הכוחות בספרד והגיע לשם עם כוחות צבא ומעל 100 פילים⁵⁵. עזרובעל עשה חיל רב בספרד מבחינה צבאית ודיפלומטית. הוא הקים צבא ענק בן 50,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-200 פילים, ולאחר שזכה להצלחות מרובות, הוכרז ע"י השבטים כמפקד כל הארץ. הוא הקים צבא גדול עוד יותר בן 60,000 רגלים, 8,000 פרשים ו-200 פילים⁵⁶. לאחר 8 שנות פעילות נרצח עזרובעל, וחניבעל ברקה קיבל את הפיקוד על חצי האי⁵⁷.

ידוע לנו רק תיאור קרב אחד שבו השתתפו פילים בתקופה זו בספרד, אולם ניתן להניח שהיה להם תפקיד חשוב בלחימה במישור נגד המוני הרגלים בצבאות המקומיים, וכן בהזדמנויות שונות במשך 20 השנים שבני ברקה פעלו שם. הקרב היחיד שבו מתוארים מעשי הפילים נערך בשנת 220 בפיקוד חניבעל. לחניבעל היו כ-40 פילים, אך מולו התאספו עשרות אלפי מקומיים בהתאגדות שבטים (פוליביוס ציין 100,000). מאחר שלחניבעל הייתה נחיתות מספרית משמעותית, הוא נסוג אל מעבר לנהר רדוד ומיקם שם את צבאו. האיברים התחילו לחצות את הנהר כדי לחתור למגע, אך חניבעל שלח נגדם את הפרשים, אשר נלחמו בהם בעודם חוצים את הנהר, ופרס את הפילים על הגדה והללו הרגו כל מי שהצליח לחצות. לאחר מכן, חניבעל חצה במהירות עם הצבא ותקף את אלה שהחלו

⁵⁴ איזכור פילים בצבא חמילקרת בספרד אצל דיודורוס: 25. 10. 3.

⁵⁵ קודם לכן עזרובעל נשלח ע"י חמילקרת חזרה מספרד לקרתגו לסייע בדיכוי מרד הנומידים, אצל דיודורוס: 25. 10. 3. לאחר מות חמילקרת הוא שב לספרד וקיבל את הפיקוד, אצל פוליביוס: 2. 1. 9, ודיודורוס: 25. 12 שציין גם את הבאת הפילים.

⁵⁶ דיודורוס: 25. 12. פוליביוס: 2. 13 התייחס להצלחות עזרובעל אך לא ציין את הרכב צבאו.

⁵⁷ פוליביוס: 2. 36. 3.

להיאסף על הגדה השנייה והניסם. פוליביוס ייחס ניצחון זה לנהר ולפילים. לאחר ניצחון זה, ציין פוליביוס, אף שבט מדרום לנהר האברו לא העז לצאת נגד חניבעל⁵⁸.

לאחר שהכניע את הארצות מדרום לאברו, המצור על העיר סגונטום (Saguntum) היווה את נקודת הפתיחה למלחמה הפונית ה-2. חניבעל נערך לקראת פלישתו לאיטליה מחד, ולקראת הגנה על ספרד ואפריקה מאידך. לשם כך הוא מינה את אחיו עזרובעל למפקד על הכוחות בספרד ונתן לו בסה"כ 12,350 רגלים (רובם מאפריקה), 2,550 פרשים אפריקאים (רובם נומידים) ו-21 פילים. לשם הגנת אפריקה הוא שלח חיילים מאירופה: 13,870 קלעים בליאריים ו-1,200 פרשים⁵⁹.

לפי פוליביוס, חניבעל חצה את האברו עם 90,000 רגלים ו-12,000 פרשים והכניע את השבטים שבין נהר האברו להרי הפירנאים. אין תיאור לקרבות אלו אך פוליביוס ציין שהוא איבד לא מעט חיילים. הוא מינה את חנון כמפקד שטח זה ונתן לו 10,000 רגלים ו-1,000 פרשים. כמו כן, הוא שחרר לביתם כמות דומה, לשימוש בעתיד. ואז, ציין פוליביוס, הוא חצה את הפירנאים עם צבא קטן אך מאומן ומנוסה בן 50,000 רגלים וכ-9,000 פרשים⁶⁰. פוליביוס בשלב זה לא ציין את כמויות הפילים, אולם, אפיאנוס ציין שחניבעל חצה את הפירנאים עם הכוח המלא, קרי 90,000 רגלים ו-12,000 פרשים, שפוליביוס ציין בהקשר לחציית האברו. אפיאנוס ציין שיחד עם כוח זה היו גם 37 פילים. פוליביוס ציין 37 פילים בחציית נהר הרון בדרום גאליה. כך, שעל אף עדיפות פוליביוס בעניין המספרים במלחמה זו, אין ביניהם שוני במספר הפילים⁶¹.

ניתן לראות שחניבעל השתמש בכ-40 פילים בקרב נגד איגוד השבטים מדרום לאברו, אחי"כ השאיר לעזרובעל 21 פילים להגנת ספרד, יתכן שאף השאיר כמה פילים לחנון להגנת השטח מצפון לאברו, אך כאמור פוליביוס לא התייחס לפילים בחלק זה של חיבורו, והוא עצמו יצא לאיטליה עם 37 פילים.

⁵⁸ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 3. 14. 5 – 9, וליויוס: 21. 5. 8 – 17.

⁵⁹ תיאור הכנת הכוחות להגנת אפריקה וספרד ע"י החלפת חיילים בין שני המקומות, אצל פוליביוס: 3. 33. 5 – 16. ליויוס: 21. 22. 2 – 4 הציג את אותם נתונים (כמעט) לגבי כוחות עזרובעל בספרד.

⁶⁰ פוליביוס: 3. 35.

⁶¹ פוליביוס: 3. 33. 17 – 18 הסביר שהנתונים המספריים, שציין לגבי כוחות חניבעל שהשאיר בספרד ואלו שיצא עימם למסע, מדויקים ומבוססים על כתובת חקוקה על לוח ברונזה שחניבעל עצמו הכין והציב בכף לאקיניום בדרום איטליה. 37 פילים החציית נהר הרון אצל פוליביוס: 3. 42. 11.

סקולרד מעלה את השאלה מדוע נעשה שימוש בעשרות בודדות של פילים ולא במאות כפי שנעשה בימי חמילקרת ועזרובעל. הוא מציע שאולי חלק הוחזרו לאפריקה להגנתה, וחלק מתו במהלך שנותיהם בספרד מסיבות טבעיות או במלחמות⁶².

אני סבור שיש לחפש הסבר אחר, מאחר שקרתגו לא צריכה שישלחו לה פילים מספרד כאשר היא משיגה פילים מאפריקה. כמו כן, תמותת הפילים אינה סיבה להיעלמותם מאחר שלקרתגנים מונופול על פילים מאפריקה והם יכולים להביא נוספים. לא ידוע לנו על מרד נומידי נוסף שאולי ניתק את קרתגו ממוצא הפילים שלה. להיפך, עזרובעל, חותן חמילקרת, דיכא את המרד הנומידי וחזר לספרד עם 100 פילים, ואח"כ היו אף 200, כפי שצינתי קודם.

יתכן שחניבעל העדיף מבחינה אסטרטגית להשתמש בכמות קטנה יחסית של פילים. יתכן, שלאור ניסיונם של בני ברקה בחצי האי האיברי במשך 20 שנים הם הגיעו למסקנה שקשה לנוע במשך חודשים בשטח עוין עם כמות גדולה של פילים ובכלל עם צבאות ענקיים. חניבעל אולי העדיף לנוע מהר עם צבא קטן יחסית. הפילים הוחזקו בקרתגנה, ויתכן שעל אף שהיו לחמילקרת ולעזרובעל פילים מרובים, הם השתמשו רק בכמה עשרות כל פעם. כל מסע צבאי אל תוככי ספרד אולי היה עם צבא קטן יחסית ומעט פילים. כך, הם הצליחו לנוע מהר, להזין את הצבא, לשמור חילות מצב בערים שונות ברחבי ספרד ואת עיקר הכוח ריכזו במרכז השלטון בעיר הראשית.

חניבעל תכנן לחצות את הרי הפירנאים, את נהרות דרום גאליה ולבסוף את האלפים. הוא מעולם לא עשה זאת קודם לכן, ונכונה לו התנסות קשה. כל זאת הוא תכנן לעשות במהרה כדי להגיע לאיטליה תוך חצי שנה לפני ראשית החורף. יתר על כן, הוא תכנן לפעול באיטליה שהיא ארץ הררית בעיקרה. איטליה שמדרום לעמק הפו (שהיה ברובו גאלי) מאופיינת מבחינה גיאוגרפית ברכס האפנינים שנפרס לכל אורכה, ועריה המרכזיות נמצאות בשיפוליו המזרחיים והמערביים. תנועת צבא בהרים אלה היא מורכבת ויתכן שהוא צפה קשיים אם ינוע עם פילים מרובים. הוא תכנן לשהות זמן מה בשטח עוין והיה עליו לנוע כל הזמן. יחד עם זאת, באיטליה לא ניתן למצוא מישורים רחבים מרובים לנהל בהם קרבות הכרעה עם פילים רבים. חניבעל תכנן להלחם בכל תנאי השטח האפשריים ולא רק במישורים רחבים. יתכן שאלו הסיבות האסטרטגיות שבגללן יצא עם מעט פילים.

⁶² סקולרד, עמ' 156.

כמו כן, יתכן שהייתה אף סיבה טקטית. חניבעל אולי לא ראה בפילים כלי חיוני במיוחד. כאמור, הכשרתם של הפילים הקרתגניים הייתה נחותה לזו ההלניסטית שהתבססה על מסורת הודית. אולי הוא סבר שביצועיהם טובים נגד שבטים איבריים, אך לא נגד הרומאים שכבר התמודדו נגדם בעבר. הוא העדיף להתבסס על פרשים מרובים וחיילים מנוסים ומאומנים שהוא יכול לתמרן כרצונו במהירות. יתכן, שחשב שפילים מרובים יגבילו את זירות הלחימה שלו למישורים רחבים בלבד, כפי שצינתי קודם, והוא הכין טקטיקות פעולה שונות שלא מצריכות פילים מרובים או פילים בכלל.

המחקר שעוסק במלחמה הפונית ה-2 התייחס רבות לנושא הלוגיסטיקה המורכבת של מסע חניבעל. נכתב רבות על חציית נהר הרון ועל חציית הרי האלפים⁶³. חשוב לציין שגם עזרובעל חצה את האלפים עם צבא ועם פילים בשנת 207 כדי לתגבר את אחיו באיטליה, אולם, מאחר שהמקורות התייחסו לכך רק בקצרה כך גם המחקר. כמו כן, לא ניתנה התייחסות רבה לחציית הפירנאים, האפנינים, ובעיקר ל-16 השנים בהן חניבעל הצליח לנוע באיטליה, להזין את צבאו, לגייס שכירים, לשמר את צבאו מפני מרידות ועריקות המוניות, ואף הצליח לשוב לאפריקה. אין ספק שהמלחמה הפונית ה-2 הייתה הישג לוגיסטי מדהים. אף צבא זר לא הצליח לפלוש לאיטליה למשך זמן ממושך כל כך. חניבעל היה הראשון שחצה את האלפים עם צבא גדול, עם פילים ופרשים, עזרובעל היה השני. קרתגו ניהלה מלחמה בספרד, בסיציליה ובאיטליה במקביל, ולבסוף גם באפריקה. הרומאים ניהלו גם הם מלחמה בארצם, בסיציליה, בספרד, ביוון ולבסוף גם באפריקה. קרתגו עסקה בגיוס שכירים, בהכנת צי, השגת פילים, וגיוס כספים למימון כל המלחמה. רומא עסקה בגיוס חיילים, בניית צי, והשגת כספים למימון המלחמה בזמן שארצה נבזזת ועריה בוגדות בה. עבור כל אחת מהמעצמות מדובר היה באתגר לוגיסטי שטרם התמודדו עימו בעבר. ברומא, רבים לקחו חלק בתכנון ובעצה, אך בקרתגו, חניבעל היה המוציא והמביא העיקרי.

⁶³ לדוגמה ניתן לציין את ספרו של פרקטור משנת 1971 העוסק רבות במניין הימים שארך כל חלק במסע והקשיים שהיו בו, את מאמרו של בראון מ-1963, שמציג חלק בויכוח לגבי נתיב חציית האלפים, את מאמרו של או'בריייה משנת 1991 העוסק בחציית נהר הרון. בכל אלה ישנה כמובן ביבולוגרפיה ענפה לעניין חציית הרון והאלפים. ראה: Proctor, D., *Hannibal's March in History* (Oxford, 1971). Brown, J. E. T., "Hannibal's Route Across the Alps", *Greece & Rome*, 2nd Ser., Vol. 10, No. 1 (Mar., 1963), pp. 38-46. O'Bryhim, S., "Hannibal's Elephants and the Crossing of the Rhône", *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 41, No. 1 (1991), pp. 121-125.

נושא לוגיסטי אחד שארצה להתייחס אליו הוא חציית הפילים את נהר הרון שמהווה מוקד למחלוקת במחקר ובמקורות. פוליביוס הציג את דעתו לגבי האופן בו חצו הפילים את הנהר. לדבריו, הפונים בנו מעין רציף עשוי רפסודות שהוצמדו זו לזו, אשר נפרס אל תוך הנהר לאורך כ-70 מ'. הרציף הצף נקשר היטב לעצים שעל הגדה כדי שלא יסחף בזרם. בקצהו חיברו רפסודה גדולה. הרפסודה חוברה בחבלים לסירות לגרירה אל הגדה השניה. על כל המתקן הזה שפכו חול להסוואה. היה עליו להיראות כהמשך של הגדה כדי לבלבל את הפילים על מנת שיסכימו לעלות עליו. לדעת פוליביוס, הפילים מצייתים לנהגיהם תמיד מלבד כשמגיעים למים.

ואז, נעזרו בשתי נקבות שהלכו ראשונות ואחריהן הלכו פילים נוספים (בשל טבעם המטריאכלי). לאחר שקבוצה זו עלתה על הרפסודה שבקצה הרציף הצף, חתכו את החבלים שחיברו את הרפסודה לרציף, והיא נגררה ע"י הסירות על הנהר. כך נעשה כמה פעמים, עד שכולם חצו. הפילים מאד נבהלו כשהבינו שהם על הנהר אך לא יכלו לעשות דבר כי היו מוקפים מים, אז לרוב הם קפאו על מקומם. חלקם השתוללו ונפלו למים. נהגיהם של אלה טבעו, אך הפילים נעזרו בחדק כשנורקל לנשימה, ואף הצליחו ללכת על קרקעית הנהר ולחצותו.⁶⁴

ליוויס הציג בדיוק את אותה גרסה. עם זאת, ליוויס ציין שיש כמה גרסאות, את השנייה תיארתי כרגע והיא זהה כמעט לגמרי לזו שהציג פוליביוס, שכנראה היה המקור לליוויס בעניין זה. הגרסה הראשונה שתיאר ליוויס, אך פסל אותה כפחות סבירה, הייתה שהפילים שחו. אחד המטפלים של הפיל הנועז והפראי ביותר עצבן את הפיל ומיד ברח לנהר והחל לשחות. הפיל הכעוס רדף אחריו להשיגו ונכנס גם הוא לנהר, ואחריו שאר הפילים. ליוויס ציין שלפי גרסה זו הפילים אמנם מפחדים מהמים העמוקים, אך ברגע שהגיעו לעומק שלא יכלו ללכת עוד הם נסחפו עד לגדה השנייה.⁶⁵

ניתן לראות מהדגש שנתן פוליביוס להליכה על הקרקעית שהוא האמין שפילים אינם שוחים. הוא סבר שהם מפחדים ממים, ולפיכך, היה משוכנע שהדרך היחידה להעבירם הייתה כפי שתיאר.

⁶⁴ סיפור החצייה אצל פוליביוס: 3. 46 ואצל ליוויס: 21. 28. 7 – 12.

⁶⁵ ליוויס: 21. 28. 5. גרסה זו ניתן למצוא גם אצל פרוטנינוס: סטרטגמטה: 1. 7. 2 שציין שכדי לעצבן את הפיל חתכו חתך באוזנו. פסוק קודם לכן פרוטנינוס תיאר את חציית הפילים ששבה מטלוס בקרב פנורמוס דרך המצר מסיציליה לאיטליה על גבי רפסודות עשויות כדים ועליהם קורות עץ.

סקולרד טוען שהגרסה האחרת של ליוויס אינה סבירה ומסוכנת. הוא ציטט מדברי הקולונל וויליאמס ששירת בבורמה וראה שתי שיטות להעברת פילים, האחת על רפסודות או מעבורות מוסוות היטב עם דופנות גבוהות שמסתירות לפילים את הנהר, וראשונה מכניסים את הפילה המנהיגה דרך גשר עלייה מוסווה. השיטה השנייה היא בשחייה ובהיסחפות עם הזרם. אולם, בהיסחפות יש סיכון כי חלק מהפילים לעיתים טובעים. סקולרד, לפיכך, מעדיף את גרסת פוליביוס⁶⁶. לזנבי לא דן בסוגיה זו, הוא תיאר את החצייה בקצרה לפי גרסת פוליביוס⁶⁷.

או'בריייהם, שמחקרו עדכני יותר, לעומתם, ולעומת רוב החוקרים, מציע לקבל את גרסת השחייה של ליוויס כגרסה הסבירה יותר. לדבריו, הרפסודות שתיאר פוליביוס אינן מתאימות, אין להן דופנות כך שהן כלל לא מוסוות. חלק מהפילים אכן נפלו למים לפי גרסה זו. לא סביר בעיניו שחניבעל, בעל הניסיון בהעברת פילים מאפריקה לספרד ובחציית האברו, יבנה רפסודות כאלה. כמו כן, העברת הפילים בכמה סבבים כפי תיאר פוליביוס לוקחת זמן רב, וחניבעל היה במרוץ נגד הזמן מרגע שגילה שהרומאים חנו על שפך הנהר וכבר גילו אותם⁶⁸.

הוא מציע שפוליביוס וליוויס העדיפו את הגרסה עם הרפסודות כי יצאו מתוך הנחה שהפילים מפחדים מהמים ואינם שוחים, דעה שהייתה מקובלת בקרב סופרי התקופה⁶⁹. לטענתו, המבוססת על המחקר המודרני העוסק בפילים בטבע, הפילים יכולים לשחות וכך גם עשו. לדעתו, פוליביוס ניסה לפייס בין גרסת השחייה שהייתה לפניו לבין הידע האישי שלו שפסל גרסה זו. הוא הכיר מחקירותיו ההיסטוריות את סיפור העברת הפילים של מטלוס דרך המצר בין סיציליה לאיטליה על גבי רפסודות, ולמד על שיטות בניית האוניות עם המעקים המוסווים וגשר העלייה המוסווה עבור הפילים. לדעת או'בריייהם, פוליביוס יצר נרטיב חדש המבוסס על ידיעותיו לגבי בניית רפסודות ואוניות להעברת פילים ימים או מצרים, על הדעה שפילים אינם שוחים ומפחדים ממים וכן על הגרסה שהייתה מולו. בנרטיב החדש הוא "הפיל" כמה פילים למים כדי שתתאים לגרסה המקורית, אך הדגיש שהם הלכו

⁶⁶ סקולרד, עמ' 156 – 158.

⁶⁷ Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, p. 37.

⁶⁸ O'Bryhim, op. cit., pp. 121-122.

⁶⁹ Ibid, p. 123.

על הקרקעית. ליוויס המשיך את הנרטיב שראה אצל פוליביוס. לדעת אויבריייהים, המקור לגרסת השחייה הוא סילנוס שהיה עד ראיה. גרסה זו הגיע ליוויס דרך קואליוס אנטיפטר⁷⁰.

אני מסכים עם דעתו של אויבריייהים. הפילים נודעים כשחיינים מצויינים, ואינם פוחדים ממים אם מורגלים אליהם. כמו כן, חניבעל אכן היה בעל ניסיון בהעברת פילים מכשולי מים גדולים. אם היה מכין רפסודות הוא היה בונה להן מעקה גדול. קוצר הזמן שהיה לחניבעל, ובטחונו ביכולת של הפילים לשחות אם נדרשים לכך, הוביל אותו וודאי לגרום להם לרוץ למים כפי שתיאר ליוויס. דבר נוסף לגבי גרסת פוליביוס הוא הערתו שנהגי הפילים שנפלו למים טבעו. ללא נהגים לא ניתן לנהוג בפילים. לכל פיל יש את הנהג שלו, אליו הוא רגיל ורק לו הוא מציית. ללא הנהגים, קשה מאד לשלוט בפילים. לכך פוליביוס לא מספק הסבר. אני סבור שאם הסוסים הצליחו לשחות ולא להיסחף בזרם יתר על המידה, גם הפילים יכלו לעשות זאת, ונהגיהם הגיעו בסירות. יתכן שחלקם טבעו, כשם שיתכן שחלקם נפלו מהמצוקים התלולים של האלפים, או מתו מתלאות הדרך והתזונה הלקויה. לאחר שציין שמספרם היה 37 בחציית הנהר, פוליביוס לא מסר יותר מספרי פילים עד שכולם מתו (מלבד אחד).

אתאר בקצרה, ולפי סדר כרונולוגי, את הקרבות בהם השתתפו פילים במלחמה הפונית ה-2, ואנסה להרחיב במידה והמקורות מאפשרים זאת. לאחר שחצה את האלפים, הגיע חניבעל לצפון איטליה בסתיו 218. שם התנהל בנובמבר קרב פרשים קצר סמוך לנהר טיקינוס (Ticinus) ובו נפצע הקונסול פובליוס קורנליוס סקיפיו (P. Cornelius Scipio), אביו של מי שעתיד להיות סקיפיו אפריקנוס⁷¹. חניבעל רצה למשוך את הרומאים לקרב הכרעה לפני החורף, להשתלט על ערי האזור ולהעביר לציוד את שבטי הגאלים. הוא חנה ליד נהר טרביה, שהוא אחד מיובליו של נהר הפו שחוצה את עמק הפו בצפון איטליה. הוא בזז את שדות העמק כדי לתת לרומאים סיבה לצאת נגדו לקרב. הקונסול טיבריוס סמפרוניוס לונגוס (T. Sempronius Longus) הגיע עם לגיונותיו להצטרף לסקיפיו. הוא רצה מאד לצאת לקרב ולהשיג תהילה בניצחון, וחניבעל ניסה לפתותו לכך⁷².

⁷⁰ Ibid, p. 124.

⁷¹ פוליביוס: 3. 65 – 66. 2.

⁷² פוליביוס: 3. 69 – 70.

בדצמבר נערך קרב פרשים לא מתוכנן שבו הרומאים הצליחו להניס את אויביהם ולרדוף אחריהם עד מחנם. חניבעל לא רצה לפתח מזה קרב גדול יותר והעדיף שלרומאים תהיה תחושת ניצחון. הוא הכין את צבאו לקרב. הוא בחר את השטח המישורי הנוח לתוכניתו, הכין כוח בן 1,000 פרשים ו-1,000 רגלים בפיקוד אחיו מאגון, ושלח אותו בלילה להתחבא בנחל סמוך, כדי שבזמן הקרב יתקפו את האויב מאחור. הורה לאנשיו לאכול ארוחת בוקר, להתכונן לקרב ולהתחמם ליד המדורות ולמרוח שמן על גופם. בינתיים, שלח פרשים נומידיים לחצות את נהר הטרביה שהפריד בין שני המחנות, להציק לאויב ולפתותם לקרב. בניגוד לעצת סקיפיו הפצוע, בחר לונגוס לצאת לקרב. כוחותיו לא אכלו ארוחת בוקר, ומיד יצאו מהמחנה, חצו את הנהר שמימיו עלו מהגשם של הלילה, וצעדו בקור וברטיבות אל עבר הפונים. כשהגיעו, הסתדרו בשורת קרב כשהם כבר מותשים, רטובים וסובלים מקור ורעבים⁷³.

לרומאים היו 4 לגיונות, סה"כ כ-16,000 איש, ו-20,000 מבעלי הברית, וכן 4,000 פרשים. הללו נפרסו כשהלגיונרים במרכז, לצדיהם בעלי הברית, ובאגפים הפרשים, ולפני החזית הוליטס הקלים. לחניבעל היו 20,000 רגלים-כבדים ו-10,000 פרשים וכן 8,000 רגלים-קלים. לרומאים יתרון ברור ברגלים-הכבדים אך חסרון אדיר בפרשים. לדעתי, הרומאים נפרסו במבנה של שני לגיונות לפניים ושניים מאחוריהם, לצדיהם בעלי הברית (10,000 בכל צד) במבנה דומה (5,000 לפניים ו-5,000 מאחוריהם), ובאגפים הפרשים (2,000 בכל צד). מבנה זה יצר עוצמה חזקה ללגיונות במרכז, וכן רוחב שורה מתאים לאויב שמולו נלחמו⁷⁴. חניבעל פרס במרכז 20,000 רגלים-כבדים ולפניהם 8,000 רגלים-קלים. באגפים פרס גאלים ו-10,000 פרשים. לפני האגפים או לצד האגפים פרס את הפילים (לא ידוע מספרם, אך ככל הנראה פחות מ-37 שאיתם יצא למסע)⁷⁵.

⁷³ פוליביוס: 3. 71 – 72. 6, ליויוס: 21. 54 – 55. 1.

⁷⁴ רוחב שורות הקרב היה פחות או יותר זהה. לו הרומאים היו נפרסים רחב יותר, כשארבעת הלגיונות זה לצד זה, אז לא היה להם יתרון במרכז וחולשה באגפים, כפי שבא לידי ביטוי במהלך הקרב.

⁷⁵ פריסת הכוחות לקראת הקרב אצל פוליביוס: 3. 72. 7 – 13, ליויוס: 21. 55. 2 – 4 שתיאורו כמעט זהה. וכן אצל אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 7 אך תיאורו קצר מאד.

פוליביוס ציין שהפילים נפרסו לפני האגפים, אך לא ברור אם זה היה לפני הפרשים או לפני הרגלים שבאגפים. לזנבי סבור שיש להבין מפוליביוס שהפילים נפרסו לפני הרגלים באגפים.⁷⁶ ליוויס ציין שהם נפרסו מחוץ לאגפים, כלומר, מעבר לפרשים. אפיאנוס ציין בפירוש הם מוקמו לפני הפרשים שבאגפים אל מול פרשי הרומאים.⁷⁷ בכל אופן, ברור שהם נפרסו באגפים בצורה כזו או אחרת. מספרם הקטן חולק לשניים, כך שבכל אגף היו כ-15 פילים. בגלל היתרון הברור של חניבעל בפרשים, אני סבור שהם נלחמו נגד הרגלים שבאגפים שבהם היה לרומא יתרון מספרי. חלק מהפרשים נלחמו בפרשי האויב, הניסו אותם ורדפו אחריהם. פרשים אחרים (הנומידים) איגפו את הרגלים שנותרו חשופים ותקפו אותם. הפילים תקפו חזיתית את הרגלים שבאגפים.⁷⁸

עם זאת, חשוב לציין שפוליביוס לא תיאר את מעשי הפילים בקרב עצמו, אלא רק ציין לבסוף, שהרומאים שנמלטו והגיעו לנהר, נהרגו ע"י הפילים והפרשים. מכאן ניתן להבין שהפילים הסתערו במקביל או אחרי הפרשים, והגיעו עד קצה השטח לגדת הנהר. ליוויס תיאר את מעשי הפילים. אולם, כדרכו, הרומאים הצליחו להניסם, והפילים היו יעילים בעיקר נגד כוחות העזר באגפים. ליוויס ציין בפירוש שהפילים תקפו באגפים, והפחידו מאד את האויב, ובעיקר את הפרשים שלא היו רגילים למראם ולריחם, אשר נבהלו ונסוגו. אחר כך, חלק מהפילים תקפו במרכז את הלגיונות, ובמקביל, מאגון תקף מאחור עם הכוח שהסתתר במארב המתוכנן. אך הרומאים עמדו באומץ זמן מה מול הפילים, והרגלים-הקלים הצליחו לתקוף אותם בירי ולהניסם, ואף לרדוף אחריהם ולפגוע בהם. הפילים, כואבים מפציעותיהם, החלו להשתולל וכמעט תקפו את אנשיהם. אך חניבעל ראה זאת והורה לנהגיהם להוציאם מהמרכז אל עבר האגף השמאלי (ימין רומא), ושם נלחמו נגד כוחות העזר הגאליים והניסו אותם בבהלה. תיאורו של אפיאנוס קצר אך דומה. לפיו הפילים הסתערו על פרשי האויב אשר נבהלו ממראם ומריחם ונסוגו. הרגלים, על אף שהיו עייפים, רטובים וסבלו מקור, בכל

⁷⁶ Lazenby, op. cit., p. 56.

⁷⁷ מיקומם באגפים אצל פוליביוס: 3. 72. 8, ליוויס: 21. 55. 2, ואפיאנוס: מלחמת חניבעל: 7.

⁷⁸ Lazenby, op. cit., p. 57.

זאת תקפו באומץ את הפילים, פצעו אותם וחתכו את מיתרי הברך לכמה מהם. חניבעל ראה זאת והורה לפרשיו לתקוף באגפים שנותרו חשופים מהגנת הפרשים (הם נסוגו במתקפת הפילים)⁷⁹.

תיאוריהם של אפיאנוס וליווס לגבי הפגיעה בפילים אינה סבירה. הפילים תקפו באגפים ושם הייתה הכרעה ברורה. הם לא נלחמו במרכז כפי שתיאר ליווס. לחניבעל לא הייתה היכולת להורות לנהגי הפילים לשלוט על פיליהם המשתוללים במהלך הקרב. נראה שתיאור זה נבע מרצונו של ליווס לפאר את מעשי הרומאים שהובסו קשות בקרב זה, על חשבון בעלי הברית. כמו כן, תיאור זה הוא חלק ממגמה החוזרת אצל ליווס להציג את הפילים כזן בלתי אמין שנוטה להשתולל ולפגוע באנשיו שלו⁸⁰.

10,000 לגיונרים הצליחו לגבור על יריביהם ופרצו דרך המרכז, אך לאור התבוסה הכללית הם המשיכו הלאה ומצאו מקלט בעיר פלקנטיה (Placentia). מרבית הנותרים נהרגו או נשבו. כך התחילה המלחמה הפונית ה-2 באיטליה. לאחר קרב זה, מתו כל הפילים בחורף הקשה, ובמשך כמה שנים לחניבעל לא היו פילים במערכותיו באיטליה⁸¹. קרב טרביה היה הקרב היחיד במלחמה זו שבו לפילים היה תפקיד משמעותי בניצחון.

הקרב הבא בו מוזכרים פילים היה בשנת 216 מחוץ לעיר קסילינום (Casilinum) בדרום איטליה ומופיע רק אצל ליווס⁸². לזנבי מציע לפסול את תיאור הפילים בקרב מאחר שלחניבעל לא היו פילים בשלב זה. בכל אופן הקרב אינו בשטח פתוח אלא סמוך לחומות העיר ובו כמות לא ידועה של פילים אשר, לפי ליווס, תקפה או חסמה את הכוח הרומי שפרץ מתוך העיר.

בשנת 215 הגיע תגבורת לאיטליה בפקוד בומילקרת שהצטרף לחנון בדרום איטליה, שכללה פילים אך לא ידוע מספרם⁸³. קודם לכן, ציין ליווס שבקרתגו החליטו לשלוח תגבורת לבקשת מאגון ברקה

⁷⁹ תיאור הקרב כולו אצל פוליביוס: 3. 73 – 74. אצל ליווס: 21. 55. 4 – 56. 4, ומעשי הפילים בפרק 55. 7 – 11. ואצל אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 7.

⁸⁰ לדיון בעניין זה ראה הפרק האחרון.

⁸¹ פוליביוס: 3. 74. 11 ציין שכולם מתו מלבד אחד, ומאוחר יותר חניבעל רכב על פיל זה ששרד, אצל פוליביוס: 3. 79. 12. ליווס: 21. 58. 11 ציין ששרדו 7 פילים אך כולם מתו בחורף במהלך חציית האפנינים.

⁸² ליווס: 23. 18. 1 - 10 ומעשי הפילים פס' 6.

⁸³ ליווס: 23. 41. 10 וליווס: 23. 43. 6.

שתכלול 4,000 נומידים (כנראה פרשים) ו-40 פילים.⁸⁴ כנראה שזו התגבורת שהגיעה, אך אין ודאות לגבי הכמויות שאכן הגיעו. באותה שנה החליטו לשלוח את מאגון לספרד עם תגבורת של 12,000 רגלים, 1,500 פרשים ו-20 פילים. כמו כן, ציין ליוויס, החליטו לשלוח בערך אותה כמות של חיילים לסרדיניה לעורר שם מרד, אך לא ניתן לדעת עם הכוחות לסרדיניה כללו פילים.⁸⁵

שנה לאחר מכן, בשנת 214, ידוע לנו על תגבורת שהגיע לסיציליה בפיקוד חימילקו, שכללה 25,000 רגלים, 3,000 פרשים ו-12 פילים.⁸⁶ אך לא ידוע לנו על קרבות הכרעה בסיציליה בשנה זו אלא על קרבות מצור בלבד.⁸⁷ באותה שנה נערכו קרבות גם בספרד ובהם השתתפו פילים. ליוויס סיפר על שני קרבות ועל תוצאותיהם אך ללא תיאור הקרבות.⁸⁸ גנאיוס קורנליוס סקיפיו קלבוס (C. Cornelius Scipio Calvus) פיקד על חלק מהכוחות בספרד, וניהל את שני קרבות נגד הקרתגנים בדרום ספרד. הראשון ליד חומות העיר מונדה (Munda) שהיא כנראה העיר מונטילה (Montilla). ליוויס סיפר שהקרב היה קצר אך הניצחון היה אדיר ולפונים היו הרוגים רבים. 39 פילים נהרגו ע"י כידונים, 12,000 איש נהרגו ו-3,000 נישבו. הפונים הזיזו את מחנם לכיוון העיר אורינקס (Aurinx) והרומאים נעו בעקבותיהם. ליד עיר זו נערך הקרב השני. הניצחון בקרב השני, טוען ליוויס, היה יותר מובהק מאשר בראשון, אך עם פחות אבידות. לפונים נהרגו 8,000 איש, ו-1,000 נישבו, 3 פילים נהרגו ו-8 נישבו. לא ניתן לדעת בוודאות, אך נראה שליוויס הפריז בניצחון הרומאי בספרד, לפחות בקרב הראשון.

אין מקור אחר לקרבות אלו, אך אפיאנוס סיפר שכל עוד עזרובעל ברקה היה המפקד בספרד הוא הצליח לעמוד מול האחים הסקיפיוני (הפרוקונסול פובליוס ואחיו גנאיוס). אולם, כשנקרא לשוב

⁸⁴ ליוויס: 7. 13. 23.

⁸⁵ ליוויס: 12, 5. 32. 23.

⁸⁶ ליוויס: 3. 35. 24.

⁸⁷ תיאור המלחמה בסיציליה בשנה זו אצל ליוויס: 24. 35 – 39. אין כל איזכור למעשי הפילים.

⁸⁸ ליוויס: 8 – 1. 42. 24.

לאפריקה עם חלק מהצבא, כדי להתמודד עם המרד הנומידי של סופקס (Syphax), בשנת 214, הסקיפיוני הצליחו להביס את הכוח שנותר בספרד ולהרחיב את שליטת הרומאים⁸⁹.

בשנת 213 עזרובעל שב לספרד עם צבא גדול יותר מקודמו ובו 30 פילים. איתו הגיעו אחיו מאגון, ועזרובעל בן גיסקו כמפקדים. אפיאנוס סיפר שכשחזר הוא הצליח לשפר את מצב הקרתגנים והמלחמה פנתה לרעת הסקיפיוני⁹⁰.

הקרב הבא שבו ידוע לנו על שימוש בפילים היה בשנת 211 במצור על קפואה שבקמפניה בדרום איטליה. ליויוס סיפר שחניבעל רצה לחלץ את העיר הנצורה, ויצא אליה עם כוח מהיר של פרשים ורגלים ועימו 33 פילים. הרומאים בנו ביצורים מסביב לעיר, חפיר עמוק ומערכת הגנה כפולה, הן כלפי העיר והן כלפי חוץ. כוח של ספרדים ואיתם 3 פילים הצליחו להגיע עד החפיר וכמעט פרצו את ההגנה הרומית, אך הרומאים הצליחו להרוג את הפילים הללו. גופותיהם נפלו לחפיר ויצרו גשר עבור הספרדים אשר נלחמו בעוז אך נהרגו. במקביל פרצו מתוך העיר לוחמים אך הם נהדפו ע"י הרומאים חזרה. חניבעל ראה שהניסיון נכשל והסיג את כוחותיו⁹¹.

אולם, אז ליויוס סיפר שישנה גרסה אחרת לקרב זה, ולפיה, הקרב היה הרבה יותר קטן. יותר מהומה מלחימה. לפי גרסה זו, כוח של נומידים וספרדים (קרוב לוודאי פרשים) יחד עם פילים פרצו במפתיע למחנה הרומאי. הם יצרו הרס ומהומה רבה אך נסוגו, והפילים גורשו בעזרת אש. חניבעל שלח מרגלים דוברי לטינית שיצעקו לרומאים שעליהם לצאת מהמחנה כאילו זו פקודת המפקדים. אך התחבולה נכשלה⁹². אפיאנוס תיאר גרסה דומה מאד ואף ברורה יותר, לפיה התקרית התרחשה

⁸⁹ אפיאנוס: היספניקה: 15.

⁹⁰ אפיאנוס: היספניקה: 16. יתכן שמאגון, אשר נשלח לספרד לפי ליויוס בשנת 215, חזר לאפריקה יחד עם אחיו לדיכוי מרד סופקס. כך ניתן לישוב בין שני המקורות שמעידים פעמיים על הגעת מאגון לספרד, האחת ב-215 עם התגבורת, והשנייה ב-213 כשחזר שוב עם אחיו.

⁹¹ ליויוס: 26. 5 – 6. איזכור 33 פילים 26. 5. 3 ומעשי 3 הפילים בקרב פס' 10 – 11. הקרב על גופות הפילים בחפיר 26. 6. 1 – 3.

⁹² ליויוס: 26. 6. 9 – 10.

בלילה, ומטרתה הייתה לגרום לרומאים לצאת לכבוש את הגבעה הריקה שמולם, אשר קודם לכן היו עליה אנשי חניבעל כחלק מההטעיה⁹³. כך או כך, אין מדובר בקרב הכרעה בשטח פתוח.

שני הקרבות הבאים התרחשו יום אחרי יום בשנת 209 בדרום איטליה, בין חניבעל לבין הפרוקונסול מרקוס קלאודיוס מרקלוס (M. Claudius Marcellus). ליויוס סיפר שמרקלוס זינב אחרי צבאו של חניבעל מידי יום. כל ערב הוא הקים מחנה בקרבת המחנה שהקים חניבעל, מידי יום פרס את הצבא ונערך לקרב, אך חניבעל סרב לקרב הכרעה. לבסוף, חניבעל נענה לקרב למרות שלא רצה. בקרב הראשון ניצח חניבעל והרומאים אף איבדו 6 ניסים. אין איזכור לפילים בקרב זה. מרקלוס נזף קשות בחייליו, ולמחרת יצאו לקרב נוסף. הקרב הזה היה שקול זמן מה, ואז חניבעל החליט להורות לפילים להתקדם לחזית, בתקווה שיצרו בהלה ואי סדר בשורת האויב. זה אכן הצליח בהתחלה, הפילים פגעו ברומאים ויצרו פרצה במערכם. בהלה גדולה אחזה ברומאים, ואלמלא פעולה של טריבון נועז, הקרב היה מוכרע. טריבון זה, סיפר ליויוס, לקח את הנס של אחת המניפולי והסתער. מחשש לאובדן הנס, הסתערו החיילים אחריו אל עבר המקום בו תקפו הפילים. הם הטילו כידוניהם בפילים ופצעו חלק מהם.

כאן סיפורו של ליויוס מקבל תפנית. ליויוס, כהרגלו, מייחס לפילים הפצועים בהלה ונסיגה אל תוך כוחותיהם. הפילים הפצועים עשו זאת וגרמו גם לאלה שלא נפצעו להסתובב הישר אל תוך כוחותיהם. לכן הוסיף ליויוס, הפילים הם זן לא אמין. לתוך אי סדר זה בשורות הקרתגנים, הסתערו הרומאים והניסו את אויביהם עד למחנה. ליויוס הוסיף וציין, ששני פילים נפלו בשער המחנה וחסמו אותו. היה טבח גדול בשלב זה. לפונים נהרגו 8,000 איש ו-5 פילים. לרומאים נהרגו בסה"כ 3,000 איש והיו להם פצועים רבים⁹⁴.

לזנבי טוען שליויוס הגזים. לדעתו, חניבעל אף ניצח בקרב השני, או לכל הפחות, הניצחון הרומאי לא היה ברור ומובהק⁹⁵. יש להוסיף כי בפירוט ההרוגים ליויוס ציין רק 5 פילים שנהרגו. לא ניתן לדעת

⁹³ אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 41 – 42.

⁹⁴ תיאור הקרב הראשון אצל ליויוס: 27. 12. 9 – 10. תיאור הקרב השני אצל ליויוס: 27. 14. 2 – 14. רוב תיאור הקרב הוא תיאור מעשי הפילים. לגבי הכינוי "זן בלתי אמין" ראה פרק אחרון.

⁹⁵ Lazenby, op. cit., p. 175.

כמה פילים היו לחניבעל בקרב, ומה עשו בקרב הראשון. יש לזכור שככל שידוע לנו לחניבעל הגיעו כ- 40 פילים בשנת 215. בשנת 209 נותרו לו, מן הסתם, פחות פילים אך קשה להעריך כמה. בכל אופן, ניתן היה לצפות מתיאורו של ליוויס שהשתתפו בקרב פילים רבים יותר, ושנהרגו פילים רבים יותר כתוצאה מהפציעות הרבות שהסבו להם הרומאים ומהטבח שהיה סמוך למחנה. נראה שליוויס הפריז בניצחון כפי שמציע לזנבי, וכי מגמתו לייחס לפילים נסיגה מבוהלת אל תוך כוחותיהם חוזרת כאן שוב.

הקרב הבא התרחש בשנת 208 ליד באקולה (Baecula) שבדרום ספרד, בין עזרובעל ברקה לפובליוס קורנליוס סקיפיו (P. Cornelius Scipio), בנו של הקונסול מקרב טרביה, אשר הוא ואחיו נהרגו בשנת 211 בקרבות בספרד. הקרב לא נערך במישור אלא על רכס מעל הנהר כנגד מחנה הפונים. עזרובעל ראה שסיכויו לנצח אבדו וכי הקרב הוכרע, ונמלט עם כל הכסף והפילים וכל מי שהצליח להצטרף⁹⁶. הוא נסוג לעבר הפירנאים ולקראת החורף חצה אותם. לא ידוע אם נעשה שימוש בפילים בקרב זה. בשנת 207 חצה את האלפים עם צבאו וכ-15-10 פילים, ולאחר התמהמהות מסוימת נלחם בקרב מטאורוס (Metaurus).

אולם, קודם לכן, התנהל קרב נוסף בין חניבעל לרומאים בשנת 207 בדרום איטליה ליד גרומנטום (Grumentum). ליוויס סיפר שהקרב התנהל באי סדר מוחלט החל מהרגע הראשון. מדובר בקרב שהתפתח בשלבים, כשכוחות שונים נכנסו לקרב בצורה לא מאורגנת ובשלבים שונים. ליוויס ייחס את הניצחון לרומאים. לדבריו לחניבעל היו 8,000 הרוגים ו-700 נישבו, ולרומאים היו 500 הרוגים. לגבי הפילים, הוסיף ליוויס, לא נעשה בהם שימוש בקרב זה אך 4 נהרגו ו-2 נישבו⁹⁷. לזנבי סבור שליוויס הפריז בניצחון הרומאי. לדבריו, לחניבעל הייתה טקטיקה שכיחה לערוך קרב לא מכריע כדי לחפות על הסתלקות לילית⁹⁸. כאמור, גם כאן, מדובר בכמות קטנה של פילים בידי חניבעל ולא ידוע השימוש בהם.

⁹⁶ פוליביוס: 10. 39.

⁹⁷ תיאור הקרב כולו אצל ליוויס: 27. 41. 5 – 42. 8. התייחסות לפילים 27. 42. 7.

⁹⁸ Lazenby, op. cit., p. 185.

הקרב הבא התנהל ליד הנהר מטאורוס בשנת 207. לפי אפיאנוס, עזרובעל הגיע לאיטליה עם צבא בן 48,000 רגלים, 8,000 פרשים ו-15 פילים איתו נלחם בקרב זה⁹⁹. אך לזנבי טוען שנתוני אפיאנוס מוגזמים ושגויים, וכנראה שאובים מליוויס. לדעת לזנבי, בקרב מטאורוס היו לעזרובעל בסה"כ 20,000-30,000 איש, ולרומאים היו 37,000-47,000 איש¹⁰⁰. לפי תיאור פוליביוס, עזרובעל נקלע למצב שלא רצה להיות בו. שני צבאות קונסולאריים רדפו אחריו והוא לא הצליח לחצות את הנהר עם צבאו. עזרובעל ניסה להקים מחנה על גבעה סמוכה, אך הרומאים נפרסו לקרב עם הגיעם. עזרובעל נאלץ להיענות לקרב בתנאים גרועים ביותר.

עזרובעל פרס את צבאו בשני חלקים. החלק השמאלי שהיה מורכב מגאלים, היה על הגבעה. הללו היו מוגנים מפני הימין הרומאי שהתקשה להגיע אליהם. החלק הימני היה מורכב מהחיילים הטובים ביותר בצבאו, חייליו המנוסים מספרד. לפנייהם הוא פרס 10 פילים. מולו עמד צבא גדול של שני קונסולים. כל קונסול פיקד על אגף, והמרכז היה בפיקוד פראטור. היתרון הרומאי היה מובהק, והם אף כפו את הקרב בתנאים המועדפים להם.

הימין הפוני נפרס צר ועמוק ומולו כאמור הפילים. המטרה של מערך זה הייתה ריכוז מאמץ נגד האגף השמאלי הרומאי, בתקווה אולי לפרוץ אותו ולהביא לנסיגתו. באופן זה יוכל אולי הצבא הפוני להינצל מטבח. באגף זה הקרב היה עיקש ושקול. הפילים פגעו ברומאים וגם בספרדים שהיו סמוכים אליהם. פוליביוס ציין שהפילים תרמו במידה שווה לשני הצדדים. הם היו כלואים בין שני הצבאות, נפגעו מכידונים ויצרו אי סדר בשורות הראשונות של שני הצבאות. האגף הימני הרומאי נותר ללא קרב כי מולו הייתה הגבעה והם לא הצליחו להעפיל אליה. לפיכך, הקונסול שפיקד באגף זה הוביל חלק מהכוח באיגוף אל מאחורי הצבא, הישר אל האגף השמאלי שנלחם. שם איגף את כוחות עזרובעל ונלחם בהם מהאגף ומאחור. כשזה קרה, הטבח היה מוחלט. עזרובעל מת ואיתו כ-10,000 מחייליו,

⁹⁹ אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 52.

¹⁰⁰ Lazenby, op. cit., p. 190.

הרומאים איבדו 2,000 איש. נהרגו 6 פילים עם נהגיהם, ו-4 פילים שהצליחו לפרוץ את מערך האויב במהלך הקרב, נתפסו מאוחר יותר ללא רוכביהם¹⁰¹.

ליוויס הציג תיאור מאד דומה אך נתן יותר דגש לבעייתיות שקיימת לדעתו בשימוש בפילים. הוא ציין שהפילים הצליחו בתחילה לפגוע ברומאים וליצור אי סדר בשורותיהם. אולם, בהמשך הקרב כשגברו המהומה והרעש, הם הסתובבו מבולבלים כאילו לא יודעים לאיזה צד הם שייכים. כמו כן, הוא הוסיף שעזרובעל פיתח אמצעי כדי להימנע מהשתוללותם הלא רצויה והסתערותם אל תוך כוחותיהם. הוא ציין שבעזרת פטיש ואזמל שניתן לנהגים, ניתן היה להרוג את הפיל ברגע שהנהג איבד עליו שליטה. וכך, הוסיף, נהרגו יותר פילים ע"י נהגיהם מאשר ע"י האויבים¹⁰².

הקרב הבא נערך בדרום ספרד בשנת 206 ליד העיר איליפה (Ilipa), בין פובליוס קורנליוס סקיפיו (P. Cornelius Scipio), לימים אפריקנוס, לבין עזרובעל בן גיסקו. פוליביוס וליוויס מציגים תיאור מלא של הקרב. הפונים חנו למרגלות גבעה, והרומאים חנו במרחק מה מהם. ביניהם היה מישור רחב ידיים ונוח לקרב הכרעה. לרומאים היו כ-45,000 רגלים וכ-3,000 פרשים, לפונים היו כ-70,000 רגלים, 4,000 פרשים ו-32 פילים¹⁰³. מידי יום בשעת בוקר מאוחרת פרס עזרובעל את צבאו ואחריו גם סקיפיו. סדר הפריסה היה זהה מידי יום. סקיפיו פרס את הלגיונות במרכז ואת בעלי הברית הספרדים באגפים. עזרובעל פרס את הלובים (חייליו הטובים ביותר) במרכז ואת הספרדים באגפים, ולפני שני האגפים פרס את פיליו. כך עמדו כמה שעות ושבנו למחנותיהם מידי יום.

סקיפיו הכין תוכנית פעולה ונקט יוזמה ראשון. לאחר כמה ימים כאלה, הוא פקד על חייליו להערך לקרב השכם בבוקר. לאכול היטב, להכין את הסוסים וכו'. לפני עלות השחר הוא שלח את הפרשים להציק למחנה האויב, ובינתיים החל לפרוס את צבאו לפי מערך אחר מהימים האחרונים. הפעם, בעלי הברית הספרדים במרכז, והלגיונות באגפים. על הלגיונות הורה לנוע לצדדים ולהתקדם מהר. כלומר,

¹⁰¹ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 11. 1. תיאור מעשי הפילים בפס' 8 – 9. מניין החיילים הרוגים בקרב אצל פוליביוס: 11. 3 – 2.

¹⁰² תיאור הקרב אצל ליוויס: 27. 48. התייחסות למעשי הפילים פס' 10 – 11. הערתו לגבי הפטיש והאזמל ביד הנהגים שהרגו יותר פילים מהאויב, ליוויס: 27. 49. 1 – 2. דיון לגבי עניין זה ראה פרק אחרון.

¹⁰³ פוליביוס: 11. 20, 2, 8.

להרחיב את שורת הקרב וליצור אלכסון נוטה לפנים בשני האגפים. באופן זה רצה לתקוף עם הלגיונות את אגפי האויב ששורתו הייתה ארוכה יותר, ולא לבוא כלל במגע שלא לצורך עם מרכז, אשר היה אמור להישאר מעוכב מאחור ככל שניתן.

התוכנית עבדה היטב. עזרובעל מיד שלח את פרשיו להתמודד עם פרשי הרומאים שהגיעו עם שחר, והוציא במהרה את צבאו מהמחנה, ופרס אותם במתכונת הרגילה מהימים האחרונים. הללו לא הספיקו להתארגן ולאכול ארוחת בוקר. כל צבאו נפרס למרגלות הגבעה שעליה היה המחנה.

ההתארגנות והתקדמות ארכה כמה שעות, בהן הרעב והעייפות פגעו קשה בפונים. לבסוף, הלגיונות הרומאים, ועימם פרשים ורגלים-קלים, תקפו את החיילים הספרדים שבאגפי הקרתגנים מלפנים ומהצדדים. החיילים במרכז שמרו על מרחק מהאויב ולא באו איתו במגע. הלובים שבמרכז הקרתגני לא יכלו לסייע לאגפים מחשש שישבר המערך המסודר שלהם ואז יתקפו.

הפילים שהיו באגפים סבלו מאד ממתקפות הפרשים והרגלים-הקלים שהטילו עליהם כידונים ממרחק. הם השתוללו ופגעו הן ברומאים והן באנשיהם שלהם, אך לא נסוגו בבהלה ולא הרסו את המערך הקרתגני. האגפים לחמו זמן מה, אך הרומאים גברו. הפונים נסוגו בצורה מסודרת אך לבסוף נשבר הסדר שלהם בלחץ הרומאים. הם ברחו לרגלי הגבעה ואז למחנה שלהם. פוליביוס ציין שרק העובדה שהתחיל גשם חזק מאד הצילה אותם ממרדף וטבח. ליוויס ציין שזה היה דווקא חום צהריים עז שהציל אותם¹⁰⁴.

מדובר בשני צבאות מאד גדולים, בעיקר הצבא הקרתגני, אך במעט פילים (16 לערך בכל אגף). לא הייתה להם משמעות בקרב, וגם לא ברור מה הייתה תוכנית עזרובעל עבורם. היה לו יתרון ברגלים ובפרשים. שורתו הייתה ארוכה יותר ולא ניתן היה לאגף אותו או לתקוף אותו מאחור מאחר שפרס

¹⁰⁴ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 11. 21 – 24. 10 ומעשי הפילים פרק 24. 1. אצל ליוויס: 28. 14 – 15 ומעשי הפילים פרק 15. 7. ליוויס, בניגוד למקרים אחרים, לא ציין שהפילים השתוללו ופגעו באנשיהם, אלא שבשל התקיפות באגפים שפגעו בהם, נעו מקדמת האגפים אל קדמת המרכז. אך לדעתי תיאור זה אינו סביר.

לרגלי הגבעה. לא ברור מה היה יעוד הפילים בקרב זה. בכל אופן הם גם לא פגעו בכוחותיהם יתר על המידה על אף שהותקפו קשות¹⁰⁵.

לאחר הפסד זה יצא מאגון מספרד וחרף באיים הבאלאריים. הוא הגיע לצפון איטליה בשנת 205 עם 12,000 רגלים ו-2,000 פרשים בליווי 30 אוניות מלחמה ואוניות משא מרובות¹⁰⁶. במשך שנתיים הוא פעל בצפון איטליה ובגאליה לגיוס צבא. הוא כרת בריתות ונלחם במקומיים והתחזק. קרתגו שלחה לו תגבורת בליווי צי מלחמה, שכללה 6,000 רגלים, 800 פרשים, 7 פילים וכסף רב לגיוס שכירים¹⁰⁷.

בשנת 203 נערך קרב הכרעה בין מאגון לרומאים בצפי איטליה. הפרוקונסול מרקוס קורנליוס קתגוס (M. Cornelius Cethegus) והפראטור פובליוס קווינקטיליוס וארוס (P. Quinctilius Varus) יצאו עם צבא גדול לפגוש את מאגון באזור עמק הפו. ליוויס הוא היחיד שתיאר את הקרב ויש מחלוקת במחקר האם לקבלו¹⁰⁸. אך מאחר שאנו יודעים שמאגון היה בצפי איטליה זה זמן מה, לא סביר ששהה שם כמה שנים ללא קרב נגד הרומאים.

ליוויס סיפר ששני הצבאות שמרו כוחות עתודה מרובים. הפילים המעטים (כנראה 7 שהובאו בתגבורת של שנת 205) הוכנסו לקרב בשלב מתקדם כדי להתמודד עם מתקפת פרשים. הפילים הרתיעו את הסוסים שלא היו רגילים למראם, לריחם ולקולם. אחר כך, הם פנו ותקפו את הרגלים של אחד הלגיונות והסבו לו אבידות, אך הלגיונרים הטילו עליהם כידונים רבים וגרמו לנסיגתם. במקביל היה קרב רגלים עיקש שאליו הצטרפו כוחות עתודה.

לבסוף, לאחר שהלגיונרים הצליחו להבריח את כל הפילים, 4 מהם נפלו מפציעותיהם. הפרשים הרומאים שראו את נסיגת הפילים ואת הבהלה שזה יצר בקרב הפונים, הובילו מתקפה כדי להגביר

¹⁰⁵ סקולרד, עמ' 167 טוען שתפקיד הפילים היה מכריע אך לצד השני. הפילים, לדבריו, תקפו את אנשיהם והסבו נזק רב. אולם, המקורות לא מחייבים זאת כלל. ליוויס לא ציין זאת (בניגוד להרגלו) ופוליביוס ציין שהם פגעו גם ברומאים וגם בפונים, אך שהאגפים נותרו שלמים ונלחמו זמן רב עד שנסוגו. המקורות, בכל אופן, לא מייחסים לפילים את ההפסד או את שבירת הסדר בנסיגה.

¹⁰⁶ ליוויס: 28. 46. 7.

¹⁰⁷ ליוויס: 29. 4. 6. קרתגו החליטה על פעולה נרחבת של התעררות. היא ניסתה לחדש את המלחמה המקדונית, לחזק את ערי אפריקה לקראת פלישה, לרענן בריתות וכו'.

¹⁰⁸ סקולרד, עמ' 167. וגם: Lazenby, op. cit., p. 214.

את הבלבול והבהלה. לראשונה בקרב, הקרתגנים נסוגו לאחור, אך כל עוד מאגון היה בראשם הם נסוגו באיטיות ובסדר תוך שהם ממשיכים להלחם. אולם, לאחר שנפצע קשה, הנסיגה המסודרת הפכה למבוהלת. כ-5,000 איש נהרגו לקרתגנים, וכ-2,300 רומאים. חלק מהרוגי הפרשים נהרגו במתקפת הפילים¹⁰⁹.

הקרב הבא הוא מהידועים בקרבות המלחמה הפונית ה-2. סקיפיו יצא לאפריקה להכריע את המלחמה. שם הוא ניצח בכמה קרבות שלא השתתפו בהם פילים. חניבעל נקרא לשוב לקרתגו עם צבאו מאיטליה לאחר 16 שנים. השניים נערכו לקרב בשנת 202 על מישור זאמה¹¹⁰.

לקרב זאמה שלוש גרסאות. פוליביוס מהווה את הגרסה העיקרית בשל אמינותו הגבוהה. ליויוס מציג תיאור כמעט זהה. אפיאנוס, לעומתם, מציג תיאור שונה ודמיוני במידה רבה, שלא ניתן לקבלו¹¹¹. לא אתאר את הקרב כולו, אלא אנסה להתמקד בעניין הפילים. לחניבעל היו בקרב זה 80 פילים, כמות שלא הייתה בידיו לכל אורך המלחמה, ויתכן שאף בספרד לא השתמש בכמות כזו (אביו וגיסו אולי כן השתמשו). לראשונה בקריירה שלו, החליט חניבעל לפרוס את הפילים המרובים בחזית לפני המרכז. גם סקיפיו לא נתקל בכמות כזו של פילים בעבר. הוא פיתח טקטיקה חדישה, אך ניסיונית, להתמודד עם כמות כזו גדולה.

סקיפיו ערך את הצבא בצורה מעט שונה מהמקובל ברומא. במקום מבנה של לוח דמקה הוא יצר טורים. הוא כינס את המניפולי של השורה השנייה (הפרינקיפס) מאחורי אלה של השורה הראשונה. כך יצר טורים וביניהם רווחים גדולים (ברוחב מניפולה). דרך רווחים אלה, קיווה, יצליח לתמרן את הסתערות הפילים, כך שיצאו מהקרב אל מאחורי הצבא ולא יפגעו בשורותיו יתר על המידה. את הרווחים הוא הסתיר בעזרת חיילי הוליטס הקלים, שלהם הורה לתקוף את הפילים, ואם התקפתם לא תצלח, עליהם לסגת אל הרווחים ולמשוך אחריהם את הפילים. לאחר שהפילים יכנסו בטעותם אל

¹⁰⁹ תיאור הקרב אצל ליויוס: 30. 18.

¹¹⁰ את הנרטיב השוטף וניתוח האירועים בשנים לקראת הקרב ניתן למצוא אצל לזנבי, ראה: Lazenby, op. cit., pp. 206-216.

¹¹¹ תיאור פריסת הכוחות וקרב זאמה אצל פוליביוס: 15. 9 – 14, ליויוס: 30. 33 – 35, ואפיאנוס: ליביקה: 40 – 48.

הרווחים, הלגינורים והוליטס יטילו עליהם כידונים מרובים משני הצדדים של אותו "מסדרון", ויברחו אותם אל מחוץ לשדה הקרב מאחורי הצבא. אפיאנוס הוסיף אמצעים נוספים נגד הפילים, כגון חיילים נושאי רומחים ארוכים ורגלים-קלים נושאי כידונים שהוצמדו לכל פרש איטלקי שסוסו לא היה מורגל לפילים¹¹². אולם, מאחר שתיאורו מוזר ודמיוני, אין סיבה לקבל נתונים אלה.

לזנבי מעריך שלחניבעל היו כ-50,000 איש, מהם כ-4,000 פרשים לערך. ואילו לרומאים היו כ-29,000 רגלים וכ-7,000 פרשים. ניכר שלחניבעל היה יתרון ברגלים אך לסקיפיו יתרון ברור בפרשים¹¹³. חניבעל פרס את כוחותיו בשלוש שורות. הראשונה שכירים כ-12,000 איש, מאחוריה שורת אזרחי קרתגו ונתיניהם הלובים, ובמרחק של כמעט 200 מ' מאלה עמדה השורה השלישית של החיילים הותיקים של חניבעל שהביא עימו מאיטליה. באגפים הוא פרס פרשים. סקיפיו פרס את צבאו לפי שלוש השורות המקובלות בשיטה הרומית (הסטאטי, פרינקיפס, טריאריי) ובאגפים פרשים. לשני הצבאות היו גם רגלים-קלים כמקובל.

הקרב התחיל בהתנגשות הפרשים הנומידיים של חניבעל עם הפרשים הנומידיים של רומא, שהיו תחת פיקוד מסיניסה. ואז ניתנה הוראה לפילים להתקדם. מתן הפקודות ניתן בתקיעת חצוצרות אשר הבהילו חלק מהפילים שהיו בחלק השמאלי של השורה. הם נבהלו מאחר שכנראה לא היו מאומנים לקרב. הללו החלו לנוע ללא שליטת נהגיהם ויצאו משדה הקרב, תוך שהם מפריעים לפרשים הנומידיים באגף השמאלי ששבו מקרב הפרשים. מסיניסה ניצל זאת ורדף אחרי יריביו.

שאר הפילים שבחזית תקפו את הוליטס הקלים, ועל אף שספגו פגיעות הסבו נזק לאויב. חלקם התפתו לרדוף אחרי הוליטס אל תוך ה"מסדרונות" שהכין סקיפיו, שם הותקפו קשות ויצאו מהצד השני של הצבא אל מחוץ לשדה הקרב (כנראה לאחר שנהגיהם נהרגו). הפילים הנוספים שהיו בחלק הימני של השורה, ברחו ימינה כדי להתרחק מההמולה ולצאת אל מחוץ לשדה הקרב. הם הותקפו ע"י הפרשים הרומיים באמצעות הטלת כידונים וברחו לגמרי משדה הקרב. נהגי הפילים איבדו שליטה, ויתכן שנהרגו בשלבים המוקדמים של הקרב. לאחר שלבים ראשוניים אלה, יצאו הפילים מתמונת הקרב, והקרב הוכרע ע"י הרגלים והפרשים. פרשי סקיפיו ניצחו את יריביהם שנסוגו והותירו את

¹¹² פוליביוס: 15. 9. ליוויס: 30. 33. אפיאנוס: ליביקה: 41.

¹¹³ Lazenby, op. cit., pp. 217-221.

אגפי הרגלים חשופים. התנהל קרב רגלים ארוך ועיקש, אשר בסופו חזרו חלק מפרשי סקיפיו מהמרדף וכיתרו את חיילי חניבעל. לבסוף, כידוע, ניצחו הרומאים.

אין לדעת עד כמה מערכו של סקיפיו היה יעיל. הפילים שפרס חניבעל בזאמה היו, ככל הנראה, לא מאומנים ולא עברו הכשרה צבאית. אלו פילים שהובאו זמן קצר לפני הקרב ולא הספיקו לעבור הכשרה ובודאי לא לצבור ניסיון¹¹⁴. לו היו לקרתגו פילים זמינים במכלאותיה קודם לכן, הפונים היו משתמשים בהם נגד סקיפיו בקרבות הקודמים באפריקה עוד לפני שחניבעל חזר מאיטליה¹¹⁵. לא ניתן לדעת איך מערך סקיפיו היה מתמודד עם פילים מאומנים היטב ומנוסים¹¹⁶.

חניבעל לא סמך על הפילים בקרב זה כשם שלא סמך על שתי השורות הראשונות של הרגלים. הוא פרס את כוחותיו המנוסים ביותר הרחק מאחורי שתי שורות אלה. הוא קיווה שכל אחד מהאלמנטים שפרס (פילים, שכירים, אזרחי העיר) יפגעו מספיק באויב, כדי שכאשר יבואו הוא וחייליו במגע עם הרומאים, הם כבר יהיו מותשים. אך חניבעל כשל בקרב זה.

קיימת הצעה במחקר לפיה חניבעל ביים את נסיגת הפילים והפרשים כדי למשוך את פרשי האויב למרדף כי הם היו עדיפים מספרית על פרשיו¹¹⁷. לדעתי זה לא סביר. אם הפרשים ביימו נסיגה, הרי ניתן היה לצפות שחלק מהפרשים או מהפילים יחזרו למערכה ולא כך היה. להיפך, פרשי הרומאים חזרו והכריעו את הקרב.

¹¹⁴ Edwards, J., "The Irony of Hannibal's Elephants", *Latomus*, Vol. 60, No. 4 (2001), p. 903. Also: Charles, M. B. & Rhodan, P., op. cit., pp. 381-382.

¹¹⁵ פוליביוס: 15. 16. 2 ציין שהפילים נאספו במהירות.

¹¹⁶ עם זאת, יש הטוענים שהמערך של סקיפיו היה הטקטיקה היעילה ביותר להתמודד מול פילים מרובים בחזית. ראה למשל: Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", pp. 46-47. Also: Glover, R., "The Elephant in Ancient War", p. 265. And also: Sabin, P., "Battle: Land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), p. 421. ואף סקולרד, עמ' 247.

¹¹⁷ לזנבי מציג ביבליוגרפיה לתיאוריה זו. הוא לא בהכרח מקבלה אך גם לא פוסל אותה. ראה: Lazenby, op. cit., p. 223.

זהו קרב הפילים האחרון שנערך בזירה הקרתגנית. לאחריו נסתיימה המלחמה הפונית ה-2, נחתם הסכם כניעה, אשר לפיו, על קרתגו למסור את כל פיליה ואסור לה לאמן יותר¹¹⁸. תקופת מלחמות הפילים בזירה זו הייתה קצרה מאד, אך גם הייתה מאד אינטנסיבית. לקרתגו היה מונופול בשימוש בפילים אל מול אויביה, והיא הרבתה להשתמש בהם. המקורות לתקופה זו טובים, ולפיכך, יש תיעוד רב. אך ניכר מהתיאורים ששרדו שהמקורות לא היו בקיאים דיו בלוחמת פילים.

הקרתגנים לא הפכו את הפילים לאיום של ממש במלחמה הפונית ה-2, על אף שצברו איתם מספיק ניסיון. אך ככל הנראה הייתה להם תרומה טקטית, הרי אחרת לא היו משתמשים בהם. במלחמה הפונית ה-1, לעומת זאת, הייתה להם השפעה אסטרטגית, על אף שלא השיגו ניצחונות רבים. יאמר לזכותם של הקרתגנים, שללא מסורת הודית וצוותים הודים, הם הצליחו לשלב אלמנט חדש זה בצבאם. ניתן לראות שכאשר היו פילים מרובים הם נפרסו בחזית לפני הפלנקס כנגד הרגלים-הכבדים שבמרכז האויב. אולם, כאשר מספרם היה קטן יותר, הם נפרסו באגפים לפני הרגלים שבאגפים או לפני או לצד הפרשים. כמו כן, לא נעשה שימוש ברגלים-קלים מאחורי הפילים, כפי שנעשה בחלק מהקרבות בזירה ההלניסטית.

לאחר המלחמה, הנומידים הפכו לבעלי המונופול על הפילים מצפי-מע' אפריקה, וסיפקו אותם לרומא כחלק מכוח העזר נומידי. השינוי היה מידי ועבר בהצלחה ללא "תקופת למידה". ניתן אולי ללמוד מכך שהנומידים היו אלה שהביאו את הפילים לשימוש בקרתגו לראשונה. הרומאים, שהתמודדו מול הפילים כבר פעמים רבות, החליטו להתחיל להשתמש בהם במלחמותיהם.

¹¹⁸ הסכם הכניעה של קרתגו בסיום המלחמה הפונית ה-2 אצל פוליביוס: 15. 18 ומסירת הפילים פס' 4. אצל ליויוס: 30. 37 ומסירת הפילים פס' 3, ואצל אפיאנוס: ליביקה: 54.

ה. הזירה הרומאית:

התקופה מתייחסת לאירועים שהתרחשו מראשית המלחמה המקדונית ה-2, שפרצה מיד לאחר סיום המלחמה הפונית ה-2, בשנת 199 ועד סוף המאה ה-2 לערך. זוהי בעצם התקופה האחרונה והזירה האחרונה בה נעשה שימוש בפילי מלחמה בעת העתיקה. התקופה מקבילה למחציתה השנייה של תקופת בית סלאוקוס, קרי השנים 199 – 162, בהן רומא הרחיבה את השפעתה במזרח ההלניסטי, הכניעה את כל הממלכות הגדולות והכניסה אותן תחת חסותה. תוך כמה שנים רומא הפכה לכוה הדומיננטי היחידי באגן הים התיכון והיה עליה להתמודד רק נגד מרידות מקומיות של כוחות נחותים.

כפי שנידון קודם לכן, המעצמות בעלות הפילים, לאחר שהוכנעו על ידי רומא, נדרשו בהסכמי הכניעה לוותר על כוח הפילים שלהן. לפיכך, רומא הפכה במהלך תקופה זו לבעלת מונופול על שימוש בפילי מלחמה באגן הים התיכון, באמצעות בעלי בריתם הנומידים. ראשית, היו אלה הקרתגנים שנאלצו לוותר על פיליהם, ועשור לאחר מכן היו אלה הסלאוקים. משחידשו הסלאוקים את חיל הפילים, נשלחו הלגאטים מטעם הסנאט וחסלו אותו בשנת 162.

המקורות העיקריים לתקופה זו הם בראש ובראשונה פוליביוס בספרים 18 ואילך, אך אלו שרדו בצורה פרגמנטרית בלבד. אולם, ניתן למצוא עדות מהימנה לפוליביוס אצל ליויוס שהתבסס עליו בכל הקשור למזרח ההלניסטי בספרים 31 ואילך, אשר מהווים, לפיכך, את המקור הטוב ביותר. מחבר נוסף הוא פלוטרכוס אשר בביוגרפיות שלו לחיי טיטוס פלמינינוס (T. Flamininus) ולחיי לוקיוס אמיליוס פאולוס (L. Aemilius Paullus) הוא התייחס לקרבות המלחמה המקדונית ה-2 וה-3 (בהתאמה). פלוטרכוס התבסס גם הוא בעיקר על פוליביוס, אך אין אצלו כל איזכור לפילים. מקורות אחרים הם מאוחרים ופחות אמינים.

אחד המאפיינים של זירה זו הוא שהיו לרומאים רק פילי יער אפריקאים אותם הביאו להם בעלי בריתם הנומידים. מאפיין נוסף הוא כמותם הקטנה אשר כללה בין 10 – 30 פילים, ובנוסף לכך,

ליריביהם לא היו פילים¹. הפילים היו בפיקוד נומידי עם רוכביהם האפריקאים כחלק מכוח העזר הנומידי שכלל גם פרשים. הללו הובאו דרך הים מצפי-מע' אפריקה אל זירת המלחמה ומשם צעדו ברגל עם יתר הצבא.

בשנים שקדמו לתקופה זו, רומא השיגה פילים רק דרך לקיחתם בשבי מידי קרתגו (וקודם לכן מידי פירוס מאפירוס). אך הללו היו בדרי"כ ללא רוכביהם שנטשו או מתו². לרומאים לא היה מה לעשות איתם ללא רוכביהם. כמו כן, ברומא לא הייתה התשתית הנדרשת להחזקתם ובעיקר להכשרתם לקרב. ללא צוותי טיפול ואימון וללא מסורת וידע איך לעשות זאת, הפילים היו לא יותר מאשר פרס מלחמה להציג בטריומף ולהרוג בזירה מול קהל.

רק לאחר המלחמה הפונית ה-2 יכלו הרומאים לקבל מבעלי בריתם הנומידיים פילים מצפי-מע' אפריקה אשר עברו אילוף במקום מוצאם והכשרה צבאית ע"י הנומידיים. לדעתי, הם עברו בערך את אותה ההכשרה כפי שעברו קודם לכן כשקרתגו קיבלה אותם לידיה. ואכן, בראשית המאה ה-2 רומא השתמשה בפילים בכמות לא גדולה (10-30 פילים) בקרבות הכרעה נגד צבאות סדירים. כך היה בקרב קינוסקפלאי (Cynoscephalae) בשנת 197 במלחמה המקדונית ה-2 וכן בקרב פיידנה (Pydna) במקדונית ה-3. כמו כן, נעשה שימוש בפילים בקרבות קטנים יותר ונגד שבטים מקומיים. בשני קרבות ההכרעה שצינתי (קינוסקפלאי ופיידנה) הפילים נפרסו באגף הימני לפני הרגלים-הכבדים שבאגף. בדומה לזירה הקרתגנית, גם בזירה הרומית לא ידוע לנו על שימוש ברגלים-קלים שהתקדמו מאחורי הפילים, כפי שהיה נהוג בחלק מהמקרים בזירה ההלניסטית.

במחקר אין כמעט התייחסות לשימוש הרומאי בפילי מלחמה. באופן כללי, התפישה הרווחת היא שהרומאים לא אימצו שיטת לחימה זו. סקולרד ציין שעל אף שהרומאים אימצו לא פעם שיטות

¹ חריג יחיד הוא קרב מגנסיה בשנת 190 נגד הסלאוקים אשר פרסו כ-54 פילים הודים. אולם, הרומאים לא השתמשו בפיליהם האפריקאים ופרסו אותם מאחור כעתודה. תיאור הקרב אצל ליויוס: 37. 40. 6 – 43, ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 32 – 36. לדיון ראה פרק ב' – תת פרק בית סלאוקוס, עמ' 88 – 90.

² למשל, קרב פנורמוס בשנת 253 שבו נשבו 10 פילים עם רוכביהם וכל השאר (עשרות רבות) ללא רוכביהם, אצל פוליביוס: 1. 40. 15. קרב מטאורוס בשנת 207 שבו נשבו 4 הפילים שנתרו בחיים ללא רוכביהם, אצל פוליביוס: 11. 1. 12.

ואמצעי לחימה מאחרים, דווקא את לוחמת הפילים הם לא אימצו לעצמם³. כדוגמה להתעלמות המחקר, ניתן להביא את ספרו של גולדסוורת'י העוסק בלוחמה רומית. גולדסוורת'י כלל לא מפנה לספרו של סקולרד, ובו יש רק איזכור אחד לפילים (לא בהקשר רומי בכלל), אשר מקטין מאד את חשיבותם⁴:

“Various monarchs experimented with gimmick weapons such as scythed chariots and war elephants, which did win some spectacular successes, were very much a two-edged sword, being inclined to panic and trample both armies indiscriminately.”

המקורות העתיקים אף הם כמעט ולא מתייחסים לשימוש הרומאי בפילים מלבד קרבות קינוסקפלאי ופידנה. לדוגמה, פלוטרכוס, אשר מהווה מקור למצביאים הרומים פלמינינוס ואמיליוס פאולוס לא התייחס כלל לפילים בקרבות הנ"ל. כמו כן, לדעתי, סקיפיו אפריקנוס היה בעל דעה שלילית לגבי פילים בכלל ופילים מצפי-מע' אפריקה בפרט. הוא התנסה בלחימה מולם בספרד (למשל, קרב איליפה בשנת 206) ובאפריקה (קרב זאמה בשנת 202) במהלך המלחמה הפונית ה-2, ובקרבות אלו הם התגלו כלא יעילים ואף נסוגו בבהלה. ניתן להניח שהוא לא ראה בהם איום משמעותי, או לכל הפחות לא ראה בהם איום שלא ניתן להתמודד מולו בהצלחה. יתרה מכך, יתכן שהוא אף סבר שהם מסוכנים לצבאם. לדעתי, פוליביוס, שהיה מקורב למשפחת הסקיפיוני ברומא ונחשף לארכיון המשפחתי, הושפע מגישה זו, והדבר בא לידי ביטוי בכתיבתו, כפי שכבר הראיתי במקום אחר⁵. גישתו של פוליביוס כלפי פילים אפריקאים עברה לליוויס ולאחרים, ומהם למחקר המודרני. המחברים המאוחרים (כמו ליוויס) אף הושפעו מהאופן בו פילי המלחמה נתפשו בתרבות הרומית (יידון בפרק האחרון).

³ סקולרד, עמ' 178.

⁴ Goldsworthy, A., *Roman Warfare* (London, 2000), p. 80.

⁵ לדיין ראה נספח 2 לעבודה זו.

עדויות להערכתו הנמוכה של סקיפיו לגבי פילים ניתן אולי לאתר בהתנהלותו בנוגע להסכם הכניעה במלחמה הפונית ה-2 ולהסכם אפמיה. לקראת כל הסכם היו כמה שלבים. בשלב הראשון, אויבי רומא שחשו בסכנה עוד לפני הקרב המכריע, ביקשו להיכנע בהסכם. סקיפיו הציע להם תנאים אך הם סירבו. בשלב השני, לאחר שהם הובסו בקרב המכריע, הם ביקשו הסכם בתנאים דומים לאלה שסירבו להם קודם לכן. סקיפיו הציע את אותם התנאים אך הוסיף להם קצת. בשלב השלישי, ההסכם אושר בסנאט ברומא ושם הוסיפו לו תנאים מסויימים.

בשני ההסכמים המדוברים (מול קרתגו ומול הסלאוקים) היה מעורב פובליוס סקיפיו אפריקנוס. בראשון הוא היה המפקד ובשני הוא היה יועץ לאחיו לוקיוס סקיפיו שהיה המפקד. בשני ההסכמים הללו, לא צוין בשלבים הראשונים שיש למסור את הפילים אלא רק בשלבים המאוחרים כחלק מהחמרת התנאים.

לקראת סיום המלחמה הפונית ה-2 המקורות מתארים שהפונים ביקשו להיכנע עוד לפני שחניבעל חזר לאפריקה. ברומא אישרו תנאים אלו, אך כשחניבעל הגיע הקרתגנים הפרו את ההסכם. הטקסט של פוליביוס ובו התנאים הללו לא שרד אך לפי ההמשך ניתן להבין שהם לא כללו את מסירת הפילים. פוליביוס המשיך וסיפר שחניבעל נפגש עם סקיפיו לדון איתו מחדש על הסכם כניעה. לפי מה שמסר פוליביוס על שיחתם, התנאים כללו נסיגה מטריטוריות, מסירת אוניות המלחמה, מסירת בני ערובה ועוד. אולם, אין התייחסות לפילים. סקיפיו טען שהצעת חניבעל משפרת את ההסכם לטובת קרתגו וזה בלתי סביר מבחינת רומא, והשניים נפרדו. לאחר התבוסה בקרב זאמה, הציע סקיפיו תנאי כניעה נוספים לאלו הקודמים, ואחד מהם הוא מסירת כל הפילים. נראה שניסיונו של סקיפיו בספרד ובאפריקה עד קרב זאמה לא גרם לו להעריך יתרה את יכולות פילי המלחמה הקרתגניים. אולי לאחר שראה שקרתגו מסוגלת לגייס מעל 80 פילים (כמות שטרם נתקל בה קודם לכן לכל אורך המלחמה הפונית ה-2) רק אז מצא לנכון להוסיף תנאי זה להסכם⁶. עם זאת, נראה שתנאי חדש זה שהעלה

⁶ Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, p. 229.

סקיפיו נועד להחמיר את תנאי ההסכם כדי שההסכם ייתפש ברומא ככניעה משפילה ופגיעה ביוקרתה של קרתגו, כדי שהסנאט יאשר אותו, אך לא כתנאי שנראה היה לסקיפיו כהכרחי מראש⁷.

במלחמה נגד אנטיוכוס ה-3 ניתן לזהות דפוס פעולה דומה לפי המקורות. לאחר שהרומאים חצו את ההלספונטוס לאסיה הקטנה, הגיע שליח מטעם אנטיוכוס לדון עם הקונסול לוקיוס סקיפיו ואחיו אפריקנוס. השליח הציע תנאי כניעה שכללו, בין היתר, נסיגה מאירופה, תשלום מחצית מהוצאות המלחמה וויתור על ערים באסיה הקטנה. הרומאים הציעו תנאים מחמירים יותר שכללו תשלום כל הוצאות המלחמה ונסיגה מאסיה הקטנה. השליח הונחה ע"י המלך לשוחח ביחידות עם סקיפיו אפריקנוס עצמו ולהציע לו שוחד. אפריקנוס סירב והציע לשליח לקבל את תנאי רומא, אך הוא סירב. בהמשך, לאחר הניצחון הרומאי בקרב מגנסיה, שליחי המלך הסכימו לתנאים מחמירים יותר שהציע סקיפיו, שכללו, בין היתר, נסיגה מכל אירופה ואסיה הקטנה, תשלומי פיצויים, מסירת בני ערובה ועוד. אך בשני השלבים בהם סקיפיו הציע תנאי כניעה אין התייחסות למסירת הפילים. בהמשך, תנאי ההסכם אושרו בסנאט ברומא ונשלחו עשרה לגאטים לאסיה להסדיר פרטים אחרונים. פוליביוס וליויוס מציגים תמונה כמעט זהה לחלוטין לפיה רק בהסכם הסופי לאחר אישורו בסנאט, ולאחר שעשרת הגאטים קבעו את ההסדרים האחרונים יש דרישה למסירת כל פילי המלחמה ואיסור על החזקת פילים נוספים בעתיד. נראה שתנאי זה לא הועלה ע"י סקיפיו אלא ע"י הסנאט או הגאטים. יש לציין שאפיאנוס, אשר מציג תמונה דומה, נבדל בכך שבתיאורו כבר בשלב השני (הצעת סקיפיו לאחר הניצחון ולפני אישור הסנאט) מדובר על מסירת הפילים, ואילו בשלב השלישי הסנאט הוסיף תנאים נוספים אחרים⁸.

נראה שבשני המקרים בשלב הראשון סקיפיו לא העלה דרישה זו מאחר שהוא לא העריך את חשיבות הפילים. אולם, בהמשך, אם על ידו ואם ע"י הסנאט או הגאטים, תנאי זה נוסף. חשוב לציין שברומא

⁷ תנאי הטייטה הראשונה לפני הגעת חניבעל אצל פוליביוס: 15. 1. 7, ליויוס: 30. 16. 10 – 12, וכן אצל אפיאנוס: ליביקה: 32. ההסכם לאחר הקרב אצל פוליביוס: 15. 18 (והפילים פס' 4), ליויוס: 30. 37 (והפילים פס' 3), וכן אצל אפיאנוס: ליביקה: 54.

⁸ התנאים שהוצעו לשליח המלך לפני הקרב אצל פוליביוס: 21. 13 – 15, ליויוס: 37. 35 – 36, וכן אצל אפיאנוס: סיריאקה: 29. הטייטה לאחר הניצחון הרומאי בקרב מגנסיה אצל פוליביוס: 21. 17, ליויוס: 37. 45, וכן אצל אפיאנוס: סיריאקה: 38 אשר לפיו כבר בשלב זה הועלה התנאי למסור את הפילים. הסכם אפמיה הסופי אצל פוליביוס: 21. 42 (והפילים פס' 12), ליויוס: 38. 38 (והפילים פס' 8), וכן אפיאנוס: סיריאקה: 39.

היו ודאי כאלה שהסכימו עם סקיפיו, אך ללא ספק היו שסברו שהפילים הם אמצעי טקטי המהווה יתרון משמעותי ולכן אין לאפשר לאויב להחזיק בו ואף חשוב שלרומא תהיה יכולת כזאת. בין שתי המלחמות הללו הייתה המלחמה המקדונית ה-2 ובה נעשה שימוש בפילים ע"י הרומאים, דבר שחזר גם במלחמה המקדונית ה-3 כ-30 שנים מאוחר יותר. תנאי זה לא היה נכפה על אויבי רומא, ולא היה נעשה שימוש בפילים על ידה אלמלא היו שסברו ברומא שמדובר בכלי נשק יעיל וחשוב המהווה יתרון.⁹

אתאר בקצרה, ולפי סדר כרונולוגי, את הקרבות בהם השתתפו פילים בזירה זו, לפי המקורות והמחקר. הניסיון הראשון נעשה ע"י הקונסול פובליוס סולפיקיוס גלבה מקסימוס (P. Sulpicius Galba Maximus) בשנת 199 ביוון נגד פילפוס ה-5, מלך מוקדון, בפרוץ המלחמה המקדונית ה-2. ליוויס סיפר שגלבה פרס לפני שורת הקרב את הפילים (שנלקחו מקרתגו) ואת כוח העזר, וזו הייתה הפעם הראשונה שהרומאים עשו זאת¹⁰. אולם, פילפוס לא יצא נגדם ולא התנהל קרב. ניתן להבין שמדובר בכוח העזר הנומידי שנפרס עם הפילים שהביאו עימם ואף פיקדו עליהם. לא ידוע מספר הפילים אך ככל הנראה מדובר בכמות קטנה יחסית כמו בשאר המקרים שאציין. גלבה היה מצביא ומדינאי בעל שיעור קומה ורב השפעה. הוא כבר הספיק לכהן כקונסול בשנת 211 במלחמה הפונית ה-2 וכפרוקונסול בין השנים 210 - 206 במלחמה המקדונית ה-1, וכן כדיקטטור בשנת 203. הוא לא חשש להשתמש בפילים ולהיות הרומאי הראשון שעשה זאת. ניתן להניח שהוא ראה בהם כלי נשק חשוב לאור ניסיונו.

בהמשך המלחמה המקדונית ה-2, בשנת 197, נערך קרב קינוסקפלאי בפיקודו של הפרוקונסול טיטוס פלמינינוס. פלמינינוס קיבל 10 פילים נוספים שנשלחו ע"י מסיניסה, המלך הנומידי, עוד בשנת 198 אך אין מידע על מעשיהם ביוון. הקרב עצמו התחיל כמעט במקרה, ולפיכך, התנהל בצורה מעט חריגה כאשר חלק מכוחותיו של פילפוס עוד לא היו ערוכים במבנה. למקדונים היו בסה"כ כ-24,000 רגלים

⁹ גאורס סבור שהרומאים העריכו מאד את הפילים כנשק חשוב. יש לציין, שלדעתו, בעיקר סקיפיו העריך אותם כי הוא הכיר אותם היטב ולכן הכניס את הדרישה למוסרם בהסכם הכניעה. ראה: Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", *African Affairs*, Vol. 46, No. 182 (1947), p. 47. אני כאמור סבור אחרת.

¹⁰ ליוויס: 31. 36. 4.

וכ-2,000 פרשים, ולרומאים היו כ-30,000 רגלים וכ-2,400 פרשים, ובנוסף כמות לא ידועה של פילים¹¹. אם היו להם את הפילים משנת 199 שהיו לגלבה, ובנוסף להם, גם את ה-10 ששלח מסיניסה, הרי שיתכן שהיו להם כ-20 - 30 פילים לערך.

הקרב נערך בשלבים, כאשר בכל שלב הצטרף כוח נוסף ללחימה. בתחילה היו אלה רגלים-קלים ופרשים אך מאוחר יותר גם לגיונרים ופלנגיטים. הקרב נערך על קרקע הררית ולא נוחה ללחימה רגילה של פלנקס או של לגיון. בכל שלב עלה כוח אחר במעלה ההר וחבר ללחימה. לבסוף, שני המצביאים ערכו את צבאם בשורת קרב כדי להעפיל להר. פלמינינוס פרס את הלגיונות כאשר לפני אלה שבאגף הימני הוא פרס את הפילים. כוח זה הצטרף אחרון לקרב, הבריא את הפלנקס שמולו שהיה במבנה של צעידה ולא של לחימה אשר רק למראה הפילים המסתערים נסוגו באי סדר. הלגיונרים שהגיעו מאחורי הפילים רדפו והכו בהם. חלק מהלגיונרים פנו שמאלה ומיהרו אל עבר האגף השני שבו הפלנקס הדף את הלגיונות. כך, האגף הימני עם הפילים הביא לפריצת המערך המקדוני, לאיגוף מוצלח ע"י הלגיונרים שטבחו בפלנקס שנלחם נגד האגף השמאלי של פלמינינוס, והביאו לניצחון. הפילים נפרסו לפני חיילי הלגיון כמעריך כבד והונחו בתחילה להישאר מאחור בזמן שהאגף השמאלי תקף בשילוב של לגיונרים, כוחות קלים ופרשים. רק לאחר שפלמינינוס ראה שהאגף השמאלי שלו קורס הוא החליט להכניס את האגף הימני הכבד למערכה וכך הכריע אותה¹². בקרב זה מדובר בפריסה חריגה מאחר שהקרב התנהל שלא לפי תוכנית מסודרת אלא המצביא נאלץ להערך במהירות לפי התנאים הקיימים.

השימוש הבא בפילים ע"י הרומאים נעשה ככל הנראה במסע ליוון נגד אנטיוכוס ה-3 בשנים 192 – 191 אולם לא ידוע על מעשי הפילים שם. הפילים נשלחו ע"י מסיניסה, מלך נומידיה, דרך הים. אחר כך, פילים הובאו לאסיה הקטנה נגד אנטיוכוס ה-3 (כנראה אותם הפילים). בקרב מגנסייה בשנת 190 האחים הסקיפיונים החליטו לפרוס את הפילים האפריקאים המעטים שהיו להם (16 לפי ליוויס)

¹¹ ניתוח הקרב והתייחסות ליחסי הכוחות אצל המונד: Hammond, N. G. L., "The Campaign and the Battle of Cynoscephalae in 197 BC.", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 108 (1988), pp. 60, 66, 72-76. המקורות לקרב הם פוליביוס: 18. 21 - 26, ליוויס: 33. 7 - 10. 5, פלוטרכוס: ח"י פלמינינוס: 8, אך אין אצלו כלל איזכור לפילים בכל המערכה. ליוויס ופלוטרכוס השתמשו בפוליביוס אך גם במקורות נוספים. המונד מעדיף את תיאור פוליביוס.

¹² Gowers, op. cit., p. 47.

מאחור כעתודה והללו לא השתתפו בקרב¹³. לפי המקורות אין כל איזכור לכוח העזר הנומידי בקרב זה, אך כפי שתיאור הקרב הבא יראה, הם היו שם, וכנראה נפרסו יחד עם הפילים. על אף שסקיפיו לא העריך את הפילים גבוהה, הוא בכל זאת היה זקוק לכמה פילים כדי להרגיל את אנשיו וסוסיו על מנת להתמודד טוב יותר מול פילי אנטיוכוס. אלו לא היו החיילים הוטרנים איתם נלחם במלחמה הפונית ה-2 אשר היו למודי מלחמות פילים בעצמם. אולם, הוא בחר לא להשתמש בהם בקרב עצמו.

אנטיוכוס פרס במגנסיה 54 פילים הודים גדולים מול הרומאים. בנוסח הסופי של הסכם הכניעה נלקחו כל פילי הסלאוקים, והללו ניתנו במתנה ע"י הרומאים לאאומנס ה-2, מלך פרגמון, שהיה בעל הברית העיקרי של רומא במלחמה זו¹⁴. לא ידוע על השימוש שעשה בהם מלך זה.

לאחר מכן, בשובו של סקיפיו עם הצבא מאסיה הקטנה הוא צעד רגלית דרך תרקיה. הוא שלח כוח קודמני בפיקוד מוטינס (Muttines) הנומידי שכלל 400 פרשים נומידים וכמה פילים. הללו הותקפו ע"י שבט תרקי. מוטינס פרס את הפילים במרכז ואת הפרשים באגפים, כמו כן, כוח בן 150 פרשים בפיקוד בנו תקף את התרקים מאחור. התרקים נסוגו ולא הצליחו להגיע אל טור הרגלים של סקיפיו¹⁵. תיאור זה מהווה ראיה לכך שהפילים היו תחת פיקוד נומידי כחלק מכוח העזר הנומידי שהיה בקרב מגנסיה.

שני עשורים מאוחר יותר, במלחמה המקדונית ה-3, כוח עזר נומידי עם פילים הגיע ליוון (דרך הים) ובשנת 171 נערך קרב פלנה (Phalanna) בין פרסאוס, מלך מוקדון, לבין הרומאים תחת פיקודו של הקונסול פובליוס ליקיניוס קרסוס (P. Licinius Crassus). מדובר בקרב קטן יחסית ומפתיע. הרומאים קצרו בשדות פלנה ונפלו למתקפת פתע של פרשים ורגלים-קלים מקדונים. קבוצה בת 800 רומאים בפיקוד טריבון הצליחה להתמקם על גבעה ולהתגונן בקושי רב. הקונסול הרומי, על מנת לחלץ את הכוח ולהדוף את האויב, יצא מהמחנה בראש כוח של פרשים ורגלים-קלים, וביניהם, ציין

¹³ תיאור פריסת כוחות הרומאים במגנסיה אצל ליויוס: 37. 39. 12 – 40. 5 ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 31 המציין רק שהיו מעט פילים.

¹⁴ ליויוס: 38. 39. 4.

¹⁵ ליויוס: 38. 41. 11 – 14.

ליוויס, היה כוח העזר הנומידי החדש שכלל פרשים, רגלים ופילים. הוא הורה ללגיונות לצאת אחריהם. לאחר שהרומאים יצאו מהמחנה לקרב, אין תיאור לקרב עצמו אלא התייחסות לכך שהמקדונים היו בנחיתות ונהרגו להם רגלים וכמה פרשים, וכל שאר הפרשים נסוגו. בתיאור הקרב עצמו אין התייחסות לפילים אך יתכן שהיה להם חלק בהנסת הפרשים המקדונים אשר מימיהם לא ראו פילים ולא היו רגילים למראם ולריחם. ליוויס לא ציין כמה פילים היו בקרב אך כנראה מדובר בכ-34 פילים אפריקאים לכל היותר¹⁶.

שנה זו נגמרה ללא הכרעה ביוון וגם השנה שאחריה. הצבא הרומאי ובעלי בריתו שהו ביוון, ובשנת 169, כשהקונסול קווינטוס מרקיוס פיליפוס (Q. Marcius Philippus) קיבל עליהם את הפיקוד, הוא חצה איתם את האולימפוס כדי לעבור היכן שההגנה יותר חלשה. ליוויס תיאר את השימוש בגשרוני עץ שעליהם החליקו הפילים במורדות התלולים, מנקודה לנקודה. חלקם החליקו בעמידה וחלקם השתופפו. לבסוף, לאחר מסע מפרך ומסוכן, חצה הצבא כולו על פרשיו ופיליו¹⁷. הפילים הללו השתתפו בקרב פידנה שנה לאחר מכן בפיקודו של הקונסול אמיליוס פאולוס (L. Aemilius Paullus).

תיאור קרב פידנה מופיע אצל ליוויס המבוסס על פוליביוס שלא שרד, וכן אצל פלוטרכוס אך ללא התייחסות לפילים¹⁸. לפי ליוויס הקרב התחיל די במקרה, כשחיילים שהלכו להביא מים מהנהר התחילו להתעמת עם חיילי האויב. תוך זמן קצר הצבאות יצאו ממחנותיהם ונערכו לקרב כשהמקדונים הם היוזמים, והרומאים ערוכים על מדרונות ההר במעין קרב מגננה. הפלנקס האימתני

¹⁶ תיאור הקרב אצל ליוויס: 42. 65 - 66, איזכור הפילים של הנומידים פרק 65. 12. סקולרד, עמ' 182 - 184 מציין שהיו ברשותם לפחות 34 פילים אפריקאים שהובאו בשני משלוחים ממסיניסה (22 ו-12), ובנוסף, אולי אף פילים הודים מאנטיוכוס ה-4, תוך שהוא מתבסס על הערה של פוליאנוס: *סטרטגמטה*: 4. 21. אני לא מוצא הסבר להמצאות פילים הודים מאנטיוכוס. ליוויס בפירוש ציין שאלו היו פילים של הנומידים, כלומר, אפריקאים.

¹⁷ חציית ההרים עם פילים אצל ליוויס: 44. 5. לפי סקולרד, עמ' 182 - 184, התיאור מבוסס על פוליביוס ולכן אמין.

¹⁸ ליוויס: 44. 40 - 41 הציג תמונה מלאה יותר של הקרב הכוללת גם את פעולות הפילים באגף ימין. פלוטרכוס: *חיי אמיליוס פאולוס*: 18 - 21 הציג תמונה לקרב הפלנקס נגד הלגיונות שבמרכז. זונרס המאוחר תקצר את חיבורו של קסיוס דיו אשר השתמש בפוליביוס גם הוא לעניין זה. ראה: Hammond, N. G. L., "The Battle of Pydna", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 104 (1984), pp. 33, 41.

הדף לאחור את הרומאים אך שלוחות ההר פיצלו אותו וחשפו פרצים במערכו, אשר אליהם חדרו הרומאים וטבחו במקדונים¹⁹.

המונד מצליב בין המקורות ומציע ניתוח מלא לקרב, לפיו לרומאים היו שני לגיונות, בעלי ברית איטלקים ואחרים, שה"כ קצת פחות מ-40,000 איש. מספר זה כולל כמה אלפי פרשים, וכן את כוח העזר הנומידי שהמונד כלל לא מזכיר. חשוב לציין שכוח העזר הנומידי כלל לא מצוין במקורות לקרב זה אך אין ספק שהם השתתפו. ראשית, הם היו חלק מהצבא ביוון עוד משנת 171 ואין ידיעה על כך שהם נטשו ושבו לאפריקה. כוח זה נשלח ע"י מסיניסה שהתחייב לסייע לרומא. שנית, הפילים הם חלק מכוח עזר זה, ואם הפילים היו הרי שהנומידים היו. למקדונים היו כ-40,000 רגלים (המונד מניח שהיו 21,000 פלנגיטים וכ-19,000 רגלים-קלים) וכ-4,000 פרשים²⁰.

ליוויס תיאר שבזמן שהקרב התנהל, הקונסול קידם באגף הימני ליד הנהר (המקום בו כל הקרב בעצם התחיל) את הפילים ויחידות פרשים של בעלי הברית, "alas sociorum", והם הביאו למנוסת האויב. שבאגף מולם (שמאל פרסאוס)²¹. המונד טוען שמולם נפרסו רגלים-קלים ופרשים בקצה האגף. לדבריו, הפרשים של רומא היו מורגלים לפילים אך לא כך פרשי המקדונים שנסו מפניהם²². לדעתו, לא מדובר בפרשים איטלקים אלא בפרשים נומידים שנפרסו יחד עם פיליהם. ליוויס התבסס על פוליביוס היווני בן התקופה ולא ניתן לדעת כיצד זה התנסח או באיזה מונח טקטי השתמש. ליוויס השתמש במונח הלטיני ala שבימיו התייחס ליחידות פרשים של בעלי הברית.

¹⁹ עד כאן תיאור הקרב של פלוטרכוס חופף ומשלים את של ליוויס.

²⁰ המונד במאמרו המקיף ניתח את המקורות, הטופוגרפיה והטקטיקה. ראה: Hammond, op. cit., pp. 31-47. ניתוח כוחות פרסאוס עמ' 39, כוחות הרומאים וכן תיאור הקרב עמ' 46.

²¹ ליוויס: 44. 41. 3. המונח ala מתורגם באופנים שונים במקרה זה. אולם, סביר שמדובר ביחידות פרשים. ראה 3 הצעות שונות לתרגום באתר פרסאוס (20.2.2012): רוברטס (Rev. Canon Roberts) תרגם בשנת 1912 "cohorts of allied troops", מקדויט (William A. McDevitte) תרגם בשנת 1850 "cohorts of allied cavalry", שלזינגר (Alfred C. Schlesinger) תרגם ב-1951 "squadrons of the allies". ראה: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0168%3Abook%3D44%3Ac%3D41>.

²² Hammond, op. cit., pp. 45-46.

בהמשך ליוויס ציין שאחרי מתקפת הפילים הגיעה מתקפת בעלי הברית הלטינים שהניסה את האגף השמאלי המקדוני.²³ ליוויס הדגיש עניין זה כדי לפאר את הישג האיטלקים. לא ברור אם אלה היו רגלים או פרשים, אך בכל אופן נראה שחיילים אלו אינם אותם פרשים מבעלי הברית שהסתערו עם הפילים. סקולרד סבור שאלו היו רגלים מבעלי הברית האיטלקים שנפרסו מאחורי הפילים.²⁴ ניתן להניח שהפילים הסתערו על הרגלים ועל הפרשים שמולם ופרצו את מערכיהם, ותפקיד הפרשים (יהיו אלו איטלקים או נומידים) היה לסייע במתקפה ולנהל מרדף אחר פרשי פרסאוס. לאחר מכן, רגלים מבעלי הברית האיטלקים הסתערו על המערך הפרוץ של הרגלים-הקלים של פרסאוס והכריעו אותם סופית.²⁵

משלב זה לא היו לרומא יותר אויבים של ממש. רומא ניהלה את האגן המזרחי של הים התיכון דרך בריתות עם מלכים קליינטים וליגות של ערים, החזיקה בני ערובה מקרב משפחות השליטים ומנעה כל מלחמה לא רצויה לפי החלטות הסנאט ברומא. כך, ללא הפעלת כוח צבאי, נאכף הסכם אפמיה בשנית בשנת 162 ונוטרל סופית עדר הפילים הסלאוקי. בשנים שלאחר מכן, לאורך רוב המחצית השנייה של המאה ה-2, רומא המשיכה להשתמש בפילים במספרים קטנים ובהצלחה נגד שבטים מקומיים מורדים בספרד ואף בדרי' גאליה.²⁶ פילים אלו הובאו ע"י בעלי בריתם הנומידים.

אם כן, הטענה שהרומאים לא השתמשו בפילים ולא ראו בהם אמצעי יעיל אינה נכונה. צריך לקחת בחשבון את השמרנות הרומית ונאמנותה לשיטת הלגיון והאזרחים-חיילים בתקופה זו. רומא לא אימצה את הפלנקס המקדוני, לא את חילות הפרשים המרובים (לרומא היו מעט פרשים והשאר היו בעלי ברית, לכן בקרבות רבים לאויב היה יתרון בפרשים), לא את חילות השכירים ולא את שיטת המצביא הקבוע, ואף לא נעשה שימוש נרחב בקשתים או בקלעים. רומא אמנם שיכללה את צבאה

²³ ליוויס: 44. 41. 5.

²⁴ סקולרד, עמ' 184 – 185.

²⁵ ליוויס: 44. 41. 4 בתיאור קצר גם הסביר שהכנות פרסאוס להתנגד לפילים נכשלו לחלוטין במציאות. לפי סקולרד, עמ' 184 זונרס: 9. 22 תיאר את ההכנות של פרסאוס אשר כללו בניה של מודל של פיל מרוח במשחה מסריחה כדי להרגיל את סוסי המקדונים. המונד מפרש מדברי זונרס וליוויס שהסוסים של המקדונים לא ראו מימיהם פילים, ולפיכך, לא הצליחו להתמודד מולם. הניסיון של המלך להערך לקראתם נכשל. ראה: Hammond, op. cit., p. 46.

²⁶ סקולרד, עמ' 190 – 192.

ולמדה מאחרים ואף שילבה אלמנטים שונים בקרבות, אך זה תמיד היה במסגרת כוחות העזר באמצעות בעלי ברית מתחלפים, ולא כחלק מהצבא הרומאי הקבוע והמסורתי שהתבסס על לגיונות האזרחים ועל בעלי הברית האיטלקים. כך גם היה עם הפילים. כוח העזר הנומידי והפילים האפריקאים השתתפו בלא מעט מהמלחמות ומדיכוי המרידות הספרדיות לצד רומא²⁷. תרומתם הייתה בעלת חשיבות, שהרי אחרת, הרומאים לא היו מבקשים את סיועם. כל עוד היה בהם צורך הרומאים לא היססו להשתמש בהם.

למרות שליווי ציין את נטייתם של הפילים לסגת בבהלה אל תוך צבאם במלחמה הפונית ה-2, אין כל איזכור כזה אצלו עבור הזירה הרומאית אשר בה הפילים נלחמו לצד רומא. עם זאת, ליווי נטה לצמצם את התייחסותו אליהם ולפאר אלמנטים אחרים בצבא, בעיקר את הלגיונות, המפקדים ובעלי הברית האיטלקים. הוא לא ייחס את הניצחון לפילים, וודאי שלא לנומידים. נשאלת השאלה באיזו מידה ליווי תיאר נכונה את נסיגתם המבוהלת של הפילים בזירה הקרתגנית, שהרי מדובר באותו זן פילים, שעברו פחות או יותר את אותה ההכשרה, ועליהם רכבו אותם האפריקאים כמו בזירה הרומאית. אני סבור שיש להעדיף את פוליביוס במקרים בהם השניים נבדלים בתיאור מעשי הפילים בזירה הקרתגנית.

בזירה הרומאית הפילים לקחו חלק פעיל וחיובי כל עוד היה בהם צורך. אולם, בהיעדר אויבים של ממש, לא היה צורך רב בפילים. הם היוו יתרון טקטי בקרב אך לא היה נגד מי להלחם. היתרון הרומאי היה ברור ומובהק גם ללא הפילים. למשל, לקראת המלחמה הפונית ה-3, קרתגו כבר נכנעה והסכימה לכל תנאי עוד לפני שהופעל כנגדה כוח צבאי. אולם, התנאים שהציבו הרומאים היו מוגזמים לדעת הפונים, והעיר קרתגו נערכה למלחמתה האחרונה. במלחמה לא התנהלו קרבות הכרעה בשדה הפתוח אלא קרב מצור ממושך שהסתיים בחורבנה המוחלט של העיר בשנת 146²⁸. באותה שנה ניהלה רומא את מלחמתה האחרונה נגד יוון. רומא הייתה בעלת יתרון בחיילים ובעיקר

²⁷ כדוגמה ניתן להביא את קרב נומנטיה (Numantia) בספרד בשנת 153, שבו לרומאים היו 10 פילים שהובאו ע"י הנומידים. הקרב התחיל במישור, למראה הפילים ברחו המורדים לעיר. הקרב הפך למצור שנכשל. אצל אפיאנוס: היסטוריה: 46.

²⁸ שצמן, ישראל, *תולדות הרפובליקה הרומית* (ירושלים תשנ"ז), עמ' 202 - 205.

בפרשים. הליגה האכאית הפסידה בקרב עוד לפני שהוא התחיל כשפרשיה ברחו²⁹. רומא יכלה לנהל שתי מערכות בו זמנית עם כמות חיילים ופרשים גדולה וביתרון צבאי ברור בשתי המלחמות.

השימוש בפילים פסק ברומא לקראת סוף המאה ה-2 כי לא היו להם עוד אויבים של ממש, והבאת הפילים מאפריקה הייתה כרוכה במאמץ רב. צריך לזכור שהמרחק ממוצא הפילים בצפ'י-מע' אפריקה לבין חלק מזירות הלחימה של רומא הוא בערך כמו המרחק בין סוריה להודו. המלכים הסלאוקים יצאו למסעות ארוכים להודו (או לבקטריה) וחזרו עם פילים מרובים, אך לאחר שהגיעו איתם לאפמיה הם יצאו למסעות מלחמה קצרים יחסית באזור המזרח התיכון. רומא, לעומת זאת, לא ניהלה את מלחמותיה בגבולותיה הטבעיים אלא פעם ביוון ופעם בסוריה, פעם באפריקה ופעם בספרד. לכל מערכה עליה להביא פילים הישר אל היעד.

ראשית, הם נלכדו במקום מוצאם על ידי המקומיים. לאחר אילוף בסיסי והכשרה צבאית, הם עברו ברגל מרחק גדול לאורך חוף הים התיכון לקראת העמסתם על אוניות ומשם ליעדיהם במזרח הים התיכון או במערבו. מדובר היה במבצע מורכב עבור כמות קטנה של פילים. לא בשל חוסר יעילותם הופסק השימוש בהם, אלא בשל חוסר החיוניות בכלי נשק יקר זה אשר הגיע בכמות קטנה ולא היה נחוץ יותר בתקופה שלאחר כיבוש הים התיכון.

כאשר, בהמשך, התנהלו מלחמות בצפ'י-מע' אפריקה, היו מקרים בהם שוב נעשה שימוש בפילים. כך היה בקרב מות'ול (Muthul) במלחמת יוגורתא בשנת 108, וכך היה בקרב תפסוס (Thapsus) במלחמת האזרחים בשנת 46. בשני המקרים הנומידיים היו בעלי הפילים והם אלה שהביאו אותם לקרב³⁰. שני קרבות אלו חריגים לתקופתם וחורגים מהמסגרת הכרונולוגית של עבודה זו, אך אתיחס אליהם בקצרה. בקרב מות'ול הפילים נלחמו נגד רומא במרד יוגורתא הנומידי. נסיך זה היה בעברו בעל ברית וסייע לרומא עם פילים בספרד נגד שבטים מקומיים. הוא ידע להשתמש בהם והעריך את יתרונם. בקרב עצמו הפילים נפרסו בחורשת עצים אשר הקשו על תנועתם, הם נלכדו והומתו ע"י

²⁹ גולן, דוד, *תולדות העולם ההלניסטי* (ירושלים, תשמ"ז), עמ' 627 - 628.

³⁰ עבור תיאור מלא של הקרבות ודיון במקורות, ראה: סקולרד, עמ' 192 - 197.

הרומאים (בסה"כ היו 44 פילים). ליוגורתא כנראה היו פילים נוספים או לפחות יכולת להשיג עוד. סלוסטיוס ציין שבהסכם הכניעה יוגורתא נדרש למסור את כל הפילים³¹.

בקרב תפסוס, במלחמת האזרחים, הפילים היו בידי הנומידים ומלכם יובה ה-1 שהיה בעל ברית ליריבי קיסר. אף חייל או סוס רומאי לא ראה פילים (מחוץ לזירת השעשועים) או נלחם לצידם או נגדם מזה שנים רבות. קיסר נערך בקפידה לקראת התמודדות זו. הוא ציווה שישלחו מרומא פילים מאלה ששימשו למופעים, והכין את חייליו וסוסיו למראה, לריח ולהתמודדות עימם בקרב. חייליו התאמנו על פילי האימונים שהביא, ואימונים אלו אף שיפרו את ביטחונם העצמי לקראת המפגש המכריע. בקרב עצמו נפרסו מעל 60 פילים כשהם מחולקים בין שני האגפים. מולם פרס קיסר 5 קוהורטות לכל אגף. באגף הימני של קיסר, הרגלים-הקלים (קשתים וקלעים) הניסו את הפילים, אשר ככל הנראה לא היו מאומנים היטב למלחמה, וחיילי קיסר הסתערו על האויב. באגף השני הפילים כנראה חיפו על הנסיגה. לאחר שניצח, שבה אותם קיסר והשתמש בהם נגד העיר תפסוס ועליהם מגדלים. למראה הפילים העיר נכנעה. יש לציין שמזה 60 שנים גם הנומידים לא השתמשו בפילים לצורכי מלחמה ככל הידוע לנו. סביר שהם שימרו במידת מה את יכולתם לאלף ולאמן פילי מלחמה, אך ללא מסורת רציפה וללא ניסיון של המפקדים, הרוכבים והפילים עצמם, רמת ההכשרה שעברו פילים אלו לקראת קרב תפסוס הייתה כנראה נמוכה.

³¹ סלוסטיוס: מלחמת יוגורתא: 5.62.

פרק אחרון – סיום מלחמות הפילים

השאלה העיקרית בה אעסוק בפרק זה היא מדוע הופסק השימוש בפילים בקרבות העת העתיקה. מדוע, כעבור 60 שנים הפסיקו הפונים להשתמש בפילים והמלכים ההלניסטיים הפסיקו לאחר יותר מ-150 שנות שימוש בפילים במלחמותיהם הרבות. בפרק זה אעלה את הנושא לדיון, אציג את הדעה המקובלת במחקר, אטען כנגדה, ואסביר מה לדעתי הייתה הסיבה בגינה הפסיקו להשתמש בפילי מלחמה¹.

א. הדעה המקובלת במחקר:

הדעה המקובלת, אשר נקבעה ע"י החוקרים הראשונים בתחום, גורסת שהשימוש בפילים הלך ודעך עם השנים עד שפסק, מאחר שהם לא עמדו במבחן העלות מול התועלת. לפי תפיסה זו, הפילים אשר היו נשק חשוב בראשית התקופה הנידונה, איבדו מחשיבותם בקרב מאחר שהמצביאים למדו איך להתמודד מולם. יתרונותיו העיקריים של הפיל היו מול חיילים שאינם מאומנים לכך ומול סוסים שאינם מורגלים למראם, לקולם ובעיקר לריחם של הפילים. אבל, לאחר שהרגילו את הסוסים ולאחר שאימנו את החיילים, צברו הצבאות ומצביאיהם ניסיון בקרבות מול הפילים. נמצאו טקטיקות נוחות נגדם (ובהקשר זה בדרי"כ מזכירים את טקטיקות ריווח המניפולי שעשה סקיפיו אפריקנוס בקרב זאמה בשנת 202), ואז הפילים לא היוו עוד סכנה ממשית ויעילותם בקרב הייתה קטנה עד חסרת משמעות.

יתרה מכך, לפי הדעה המקובלת, הפיל הוא יצור הפכפך, המסוגל, אם נפגע או אף נבהל, לסגת אל תוך צבאו ולגרום שם למהומה ולהרג ובעצם להכריע את הקרב לרעת צבאו. הללו מתבססים בעיקר על ליוויס שכינה את הפיל "genus anceps" כלומר, "יצור לא אמין" המסוגל לפגוע בצבאו שלו², או על

¹ לדיון נרחב יותר בקרבות שיתוארו בפרק זה ראה פרק ב'.

² ליוויס: 27. 14. 9 לגבי קרב בין רומא לחניבעל בדר' איטליה ובו השתתפו מס' לא ידוע של פילים (לא הרבה). חלק מהפילים שנפגעו הסתובבו ואחריהם פילים נוספים שלא נפגעו. הללו דהרו אל תוך שורות צבאם שלהם. סקולרד, עמ' 249 מתרגם ביטוי זה כ"נשק דו צדדי", אך התרגום המקובל הוא "זן בלתי אמין" untrustworthy או unreliable, כלומר, שלא ניתן לסמוך עליו. ועל כך מעירה שלטון במאמרה: Shelton, op. cit., p. 17.

אפיאנוס שטען שיש מי שקוראים לפילים "κοῖβοι πολέμιοι" קרי, "האויב המשותף"³. דוגמה

החוזרת במחקר היא קרב מטאורוס בשנת 207 במלחמה הפונית ה-2 שבו עזרובעל (אחיו של חניבעל) נלחם נגד הרומאים בצפ' איטליה. בקרב זה, כתב פוליביוס, הפילים תרמו במידה שווה לשני הצבאות, וליווס כתב שיותר פילים נהרגו ע"י נהגיהם מאשר ע"י האויב (בעזרת פטיש ואזמל)⁴. דוגמה נוספת מוכרת היא קרב זאמה בשנת 202, הקרב האחרון במלחמה הפונית ה-2, שבו הפילים שפרס חניבעל לפני הרגלים שבמרכז נבהלו וברחו ואף פגעו בפרשיו שבאגף שמאל⁵. דעה זו הפכה לטופוס (topos) ספרותי בספרות העתיקה (אך המאוחרת לתקופת מלחמות הפילים) ומופיעה רבות במחקר המודרני.

המסקנה הסופית, המפורשת או המרומזת, כמעט בכל המחקרים הנוגעים בנושא הפילים (אם בצורה מעמיקה ואם בצורה שטחית) היא, שלאחר שהשליטים הבינו שתרומת הפילים בקרב קטנה ונוכחותם אף מסוכנת בשל אופיו ההפכפך והבלתי צפוי של הפיל, הם לקחו זאת בחשבון אל מול הקושי הרב והעלות הכספית הגבוהה של הבאת הפילים ממקור מוצאם, אימונם, החזקתם השוטפת וכו'. שליטי אימפריות הים התיכון, לפיכך, הבינו שהפיל אינו שווה את המאמץ. כל אימפריה מסיבותיה שלה ובתזמון שלה ויתרה בהדרגה על הבאת הפילים ואימונם ובכך הביאה קץ לשימוש בהם בקרבות.

להלן סקירה בסיסית של דעות החוקרים בעניין זה. אתחיל בחוקרים הראשונים ואתקדם כרונולוגית. דלברוק (1920) מחזיק בדעה כללית שלילית לגבי הפילים. חשיבותם קטנה והישגיהם נופחו ע"י הצד שהפסיד להם⁶. ריצ'רד גלובר (1944), טוען שאם מתקפת הפילים מצליחה הקרב כולו מוכרע לטובתם, אך אם נכשלת, הקרב כולו מוכרע לרעתם, כלומר השימוש בהם הוא סיכון⁷. גלובר ר.פ. (1948, 1950)

³ אפיאנוס: היספניקה: 46 לגבי קרב נומנטיה בספרד בשנת 153, שבו לרומאים היו 10 פילים, ולאחר שהם נפגעו ע"י אבן שנפלה מחומת העיר, הם הסתובבו אל תוך שורות צבאם.

⁴ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 11. 1. וליווס: 27. 48 – 49. 1.

⁵ תיאור קרב זאמה אצל פוליביוס: 15. 9 - 14 ובעניין הפילים בעיקר פרק 12. 1 - 5 וליווס: 30. 33 - 35 והפילים פרק 33. תיאור הקרב (שונה מאד ולא מקובל בדר"כ במחקר) אצל אפיאנוס: לביקה: 43 - 47 והפילים פרק 43.

⁶ Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte* (3rd ed.) (Berlin, 1920), tran. by W. J. Renfroe, *History of the Art of War within the Framework of Political History 1* (1975), pp. 561-563.

⁷ Glover, R., "The Elephant in Ancient War", *The Classical Journal*, Vol. 39, No. 5 (1944), pp. 257-269.

גורס שהשימוש בפילים הלך ודעך עד שפסק כי הם לא היו יעילים מספיק ועלותם גבוהה. חסרונותיהם בקרב גברו על יתרונותיהם, מאחר שהפיל הפכפך ומסוכן.⁸ גאוורס (1947) המתייחס לפילים אפריקאים בידי הרומאים, מציין שהרומאים לא חשבו אותם לכל כך יעילים מאחר שניתן להתמודד נגדם. מאחר שהם גם מסוכנים לצבאם שלהם הם לא ששו לשלבם בצבא הרומי. אבל בגלל שהם היו נשק חשוב והרומאים לא רצו להלחם נגדם, הם אסרו על קרתגו להחזיק בהם בהסכם הכניעה לאחר המלחמה הפונית ה-2.⁹ אדקוק (1957) מרמז על אי עמידה במבחן העלות מול התועלת. הוא מציין שהפילים אינם אמינים בקרב ולפיכך מסוכנים. כמו כן, הוא מוסיף כי נהגיהם אינם אמינים במיוחד ועלולים להחליף צד. הוא מתייחס לעניין עלותם היקרה ולפריסתם בקרב המוגבלת לתוואי שטח מישורי ונוח בלבד.¹⁰

לאחר חוקרים אלה כתב סקולרד את ספרו על הפילים (1974) ובו הוא פחות נחרץ מקודמיו אך לא מציע רעיון אחר לסיום השימוש בפילים. הוא מציין שרומא דרשה מאויביה החזקים לוותר על פילי המלחמה שלהם (כלומר, הסלאוקים והפונים) בהסכמי הכניעה שלהם, אך לא כהסבר גורף לסיום השימוש בפילים.¹¹ לגבי מצרים, סקולרד מציג ניתוח יותר מעמיק ולפיו, תלמי ה-5 (לאחר שנת 203) לא המשיך במפעלי איסוף הפילים ואימונם לקרב כאבותיו. עלות הצבא, הקלרוכים (המתיישבים הצבאיים), שכירי החרב, החיילים המצרים, מסעות המלחמה ומסעות איסוף הפילים של אביו היו מעמסה כלכלית גדולה מדי.¹² במאה ה-2 דעכה הממלכה התלמאית מבחינה צבאית ופוליטית. סקולרד מסכים עם הדעה שיתרון הפיל הוא בעיקר הפחדת חיילים וסוסים שלא הורגלו לכך (לצד כוחו הפיזי העצום), וכי הפיל מסוכן כשנבהל או כשנפצע, ומהווה, כתרגומו לליווס, "נשק דו צדדי".¹³

⁸ Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 49 (1948), pp. 1-11. and also: Glover, R. F., "Some Curiosities of Ancient Warfare", *Greece & Rome*, Vol. 19, No. 55 (1950), pp. 1-9, Esp. p. 9.

⁹ Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", *African Affairs*, Vol. 46, No. 182 (1947), pp. 42-49.

¹⁰ Adcock, F. E., *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley, 1957), pp. 55-56, 64.

¹¹ סקולרד, עמ' 169, 180 - 181.

¹² שם, עמ' 136 - 137.

¹³ שם, עמ' 245 - 249.

בר כוכבא (1976) אשר אינו מפנה בספרו לסקולרד¹⁴, מתייחס רק לצבא הסלאוקי ומוסר ניתוח מעמיק לדעיכת השימוש בפילים בצבא זה. לדבריו, מספר הפילים בצבא הסלאוקי הצטמצם כי עליונות מספרית של פילים הייתה כבר פחות חשובה במאה ה-2 מסיבות שונות: ראשית, תלמי החזיק רק פילים אפריקאים (הנחותים לדעת בר כוכבא מהאסייתים) ובמספרים לא גדולים במיוחד, לכן לא היה לסלאוקים צורך בפילים אסייתים רבים. שנית, אמצעי ההגנה נגד הפילים צמצמו את חשיבותם בקרב ובעיקר ככלי התקפי בחזית במספרים גדולים. לפיכך, השימוש בהם היה בעיקר באגפים נגד פרשים ופילים, ולשם כך אין צורך במספרים גדולים. כמו כן, לסלאוקים גם ככה יתרון ברור בפרשים. נוסף על כך, אחרי שנת 244 אבדה בקטריה (סטרפיה שנמצאת ב"נתיב הפילים" בדרך להודו) שנהייתה עצמאית, לפיכך, ייבוא הפילים מהודו הפך לקשה וליקר יותר. וכן, הרומאים חיסלו את הפילים שנמצאו באפמיה ופיקחו על עניין זה בהקפדה. לפיכך, מסכם בר כוכבא, לאחר הסכם אפמיה וחיסול הפילים ע"י הרומאים, פיקוח רומי, מאבקי ירושה, אובדן "המזרח" לפרתים, ועצמאות חלק מהסטרפיות שבמזרח, כל אלה לא אפשרו קיומו של כוח פילים חדש. מספרם הלך והצטמצם עד שנעלמו¹⁵.

סקולרד ובר כוכבא הם היחידים שמציעים ניתוח נרחב יותר מאשר מבחן העלות מול התועלת (זה לגבי פילי התלמאים וזה לגבי פילי הסלאוקים). אך גם הם מתייחסים לשחיקה ביעילות הפילים בעקבות האמצעים הטקטיים שפותחו נגדם וסקולרד מתייחס גם למסוכנות הפילים.

לזנבי (1978, 1996) לא מתייחס לסוגיה, אך מציין שהמצביא הוא שקובע בעצם את אופן השימוש בפילים ואת יעילותם בקרב. לזנבי, באופן כללי, לא מרחיב על קרבות יבשתיים ובעיקר לא על הפילים בנתחו את המלחמה הפונית ה-1 ומעט יותר כשהוא עוסק במלחמה הפונית ה-2, אשר בכל הקשור אליהם הוא מפנה לסקולרד¹⁶.

¹⁴ בר כוכבא מבסס את ספרו על עבודת הדוקטורט שלו שנכתבה ב-1972 לפני צאת ספרו של סקולרד.

¹⁵ בר כוכבא (1976), עמ' 77, 81.

¹⁶ Lazenby, J. F., *The First Punic War*, pp. 58, 164-170. Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 226-227.

במחקר החדש יש חזרה אל הדעה המקובלת הישנה. למשל, שצמן (1995) מתייחס לנושא הפילים בקצרה וקובע כי לאחר שנמצאו אמצעים יעילים נגדם, פחת השימוש בהם לצורכי התקפה והשימוש היה בעיקר מגנתי.¹⁷

גילי (1999), במחקרו הנרחב על מערכת רפיח בשנת 217, קובע כי הצלחת הפילים מותנית באיכות המצביא, בנסיבות המקום ובתזמון אך יותר מכל בהתנהגותו הבלתי צפויה של הפיל.¹⁸

סבין (2007), העוסק בקרבות יבשתיים בתקופה ההלניסטית ומתייחס לכל אחת מיחידות הצבא, קובע לגבי הפילים כי יתרונם מוגבל מאד, והם יעילים בעיקר כשלצד השני אין פילים, וכשלשניהם יש פילים הם מבטלים זה את זה. הישגיהם לא גבוהים וניתן להתמודד נגדם. הם מסוכנים ועלולים לפגוע בצבאם שלהם.¹⁹

תחת הערך פילים באנציקלופדיה החדשה של פאולי (2004) כותב המחבר, הונמורדר (Hünemörder), משפט אחד בעניין, לפיו, השתמשו אפילו ב-500 פילים כדי לשאת חיילים לקרב, ליצירת פאניקה בקרב האויב, עד שפותחו טקטיקות הגנה מתאימות נגדם.²⁰ ניתן להבין שמחבר הערך לא כל כך בקיא בתחום שעליו כתב (הוא אף לא מפנה לסקולרד) אך מרמז לכך שברגע שאומצו שיטות הגנה מתאימות הפילים כבר היו פחות רלוונטיים.

אפלט (2007) כותב שהצלחת הפילים מעורבת, פעם הם יעילים ופעם מזיקים. התלמאים החלו בקיצוצים בפילים לאחר שנכזבו מהם בקרב רפיח בשנת 217, והסלאוקים, לאור משאביהם המתדלדלים והגבלות רומא, עשו כך גם כן. זה הוביל להעלמות הדרגתית של הפילים בצבאם. בימי

¹⁷ שצמן, ישראל, "הצבא החשמונאי", דוד עמית וד"ר חנן אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (ירושלים, תשנ"ו, 1995), עמ' 28.

¹⁸ גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 120.

¹⁹ Sabin, P., "Battle: Land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), pp. 420-421.

²⁰ Hünemörder, C., "Elephant", in: H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 4 (Leiden, 2004), p. 911.

הדיאדוכים הם היו חשובים והמלכים השקיעו מאמץ ומשאבים לשם השגתם ואימונם, אך עם השנים סר חינום ככלי צבאי²¹.

החוקר העדכני ביותר בנושא הפילים האפריקאים, אשר פרסם כבר שלושה מאמרים בעניין זה לאחרונה, צ'רלס (יחד עם רודן 2007) כותב, לגבי הפילים האפריקאים, שהם יעילים בהפחדת חיילים וסוסים שלא הורגלו לכך, אך הם הפכפכים ומסוכנים. במלחמה הפונית ה-2 הם היו די חסרי משמעות, והאמון שתלה בהם חניבעל היה לא במקומו, ההשקעה בהם לא הייתה שווה את תועלתם²².

בסוף הפרק ברצוני להציג הסבר נוסף החולק על הדעה המקובלת במחקר באשר לדעיכת השימוש בפילים בתקופה הנדונה. לדעתי, הפילים היו כלי נשק יעיל וחיוני אשר היה שווה את המאמץ שהושקע בו. לכל הפחות, שכישלונותיו בקרבות לא עלו על כישלונות אלמנטים אחרים בצבא, ויעילותו, בתנאי שהמציבא השתמש בו בתבונה, גבוהה מאד. מסוכנותו אינה תולדה של אופיו ההפכפך אלא של אימון לקוי ויכולה לקרות לכל סוס או חייל אם לא יאמנו אותם כראוי.

²¹ Epplett, op. cit., pp. 229-232.

²² Charles & Rhodan, op. cit., pp. 368, 372, 388-389.

ב. דיון על אי יעילות הפיל ומסוכנותו כסיבה לדעיכת השימוש בו:

האמירה לפיה יעילות הפילים הייתה קטנה מבוססת על כך שפעולות הפילים בקרב לא הביאו, במקרים רבים, לניצחון הצבא. לכך יש כמה דוגמאות אשר בכל אחת מהן ניתן לראות שמתקפת הפילים לא השפיעה על ההכרעה הסופית. כאשר הם נפרסו באגפים ובמהלך הקרב נלחמו נגד פילי האויב או פרשיו, הם לא תמיד הכריעו את המערכה, לא משנה אם ניצחו בקרב באגף שלהם או הפסידו.

למשל, בקרב רפיח שנערך בשנת 217 (המלחמה הסורית ה-4) בין תלמי ה-4 לאנטיוכוס ה-3 ניצחו פילי אנטיוכוס את פילי תלמי באגף והביאו לנסיגת כל האגף השמאלי של תלמי. לאנטיוכוס היו 60 פילים באגף והם היו מהזן ההודי ואילו לתלמי היו רק 40 והם מהזן האפריקאי. ניצחון זה לא הביא לניצחון במערכה כולה שבה הפסיד אנטיוכוס¹. בקרב כולו השתתפו 102 פילים בצבא אנטיוכוס (42 מהם היו באגף השני) ו-73 בצבא של תלמי (מהם 33 באגף השני). היתרון המספרי של אנטיוכוס (בשני האגפים) וניצחונו באגף "החזק" (ימין אנטיוכוס מול שמאל תלמי) לא הכריע את המערכה אשר בסופה, כאמור, ניצח תלמי.

דוגמה נוספת לחוסר יעילותם על אף יתרון מספרי משמעותי היא בקרבות פראיטקנה וגביאנה בשנים 317-316 בין אנטיגונוס מונופתלמוס לאאומנס מקרדיה². בקרב פראיטקנה לאאומנס היו 120 - 125 פילים והוא פרס אותם באגפים ומול החזית (40, 40, 45). מולם נפרסו 65 פילי אנטיגונוס כש-30 באגף מול 45 פילי אאומנס, כ-25-20 בחזית מול ה-40 של אאומנס וכ-15-10 באגף השני מול 40. הפילים לא הכריעו את הקרב ומעט מאד נכתב על פעולותיהם בקרב זה. בכל אופן, הקרב נגמר ללא הכרעה ברורה. בקרב השני, גביאנה, לאאומנס היו 114 פילים ולאנטיגונוס 65. הם נפרסו באופן דומה לפריסתם בקרב הראשון וגם כאן לא נמסר כמעט דבר על פעולותיהם וניכר שהם לא הכריעו את הקרב. בכל אופן ידו של אנטיגונוס הייתה על העליונה וכוחות אאומנס נסוגו. בתחבולה טקטית אנטיגונוס השתלט על מחנה אאומנס וגרם לאנשיו של זה להסגיר אותו לידיהו. היתרון המספרי הכללי

¹ קרב רפיח אצל פוליביוס: 5. 82 - 86. ראה דיון נרחב על קרב זה בנספח 2.

² קרב פראיטקנה אצל דיודורוס: 19. 26 - 31 וקרב גביאנה אצל דיודורוס: 19. 40 - 43. ראה דיון נרחב על קרבות אלה בנספח 1.

של הפילים וכן זה שבכל אחד מהאגפים או החזית לא הביא להכרעה או השפיע משמעותית על תוצאות הקרב.

בנוסף לעיל, נטען שהפיל הוא יצור הפכפך המסוגל להסתובב ולהסתער על כוחות צבאו שלו במידה והוא נפצע או נבהל. כך שלא רק שאינו מספיק יעיל אלא אף פוגעני ועלול להכריע את הקרב לטובת הצד השני. דוגמאות לכך ניתן למצוא, למשל, בקרב אקראגאס (אגריגנטום) בשנת 261 בסיציליה בין רומא לקרתגו במהלך המלחמה הפונית ה-1³. לקרתגו היו 50 פילים והם נפרסו בשורה בחזית. לפנייהם נפרסו חיילים שכירים. לאחר קרב ממושך בין הרומאים לשכירים, השכירים נסוגו וגרמו לנסיגת הפילים ושאר הצבא באי-סדר מוחלט אשר הוביל לניצחון רומאי.

דוגמה נוספת היא קרב פנורמוס בשנת 250, גם הוא במהלך המלחמה הפונית ה-1⁴. המפקד הקרתגני החזיק בכ-140 פילים. הוא שלח את הפילים למרדף בעקבות כמה חיילים רומים וכך הם התקרבו מידי לחומות העיר. הפילים הותקפו קשות מהחומה ומהשוחות בחצים ובכידונים, נפצעו וברחו הישר אל תוך צבאם. פעולה זו הביאה לפגיעה בסדר המבנה של הצבא ולתוך האי-סדר הזה הסתערו הרומאים וניצחו.

אני סבור שטיעון זה, מגובה בדוגמאות ככל שיהיה, יכול להיות תקף לגבי כל אחת מיחידות הצבא השונות. פרשים (לסוגיהם השונים), רגלים-כבדים, רגלים-קלים, חילות שכירים, בעלי ברית וכו'. למשל, אם נתבונן בשנית בדוגמאות שהצגתי, נראה כי גם לכוחות אחרים לא הייתה בהכרח השפעה על הקרב, כלומר, הם לא היו יעילים, והיו כוחות שאף היו פוגעניים והביאו לתבוסה.

בקרב רפוח, 60 הפילים שהיו באגף ימין של אנטיוכוס נפרסו לפני 4,000 פרשים וכולם היו תחת פיקוד המלך בעצמו. אגף זה, כאמור, ניצח את האגף שמולו אשר בו היו, בנוסף ל-40 פילים, גם פרשים מרובים והמלך תלמי בעצמו. אולם, הפרשים לא חזרו בזמן מהמרדף, לא סייעו לפלנקס, והקרב הוכרע לטובת תלמי אשר הפלנקס שלו ניצח את יריבו. למרות היתרון המספרי של אנטיוכוס בפרשים

³ תיאור קרב אקראגאס (אגריגנטום) אצל פוליביוס: 1. 19.

⁴ תיאור קרב פנורמוס אצל פוליביוס: 1. 40.

וניצחונם (יחד עם הפילים) באגף זה, הקרב הוכרע על ידי הפלנקס לרעתו⁵. באגף השני ניצחו פרשי תלמי ואין דיווח על מעשי הפילים שם. אולם, גם פרשי תלמי שניצחו באגף זה (ימין תלמי מול שמאל אנטיוכוס) לא שבו מהמרדף ולא סייעו לפלנקס שלהם אשר ניצח בכוחות עצמו.

אתן כדוגמה נוספת את קרב זאמה⁶. בקרב זאמה, שצינתי מקודם כדוגמה המשמשת במחקר להוכחת חוסר היעילות ואף הפוגעניות של הפילים, השתתפו גם פרשים נומידים בשני הצבאות. באגף השמאלי של חניבעל היו פרשים נומידים ומולם פרשים בני ארצם תחת פיקוד מסיניסה שנלחמו לצד רומא. פרשי חניבעל נסוגו, בין השאר בגלל שהפילים המבוהלים פיזרו את שורותיהם, אך הם לא שבו אל הקרב במשך זמן רב. קרב הרגלים החל לאחר ההסתערות הכושלת והמבוהלת של הפילים ונערך מספר שעות. הפרשים הנומידים של חניבעל לא שבו ולמעשה נטשו את המערכה. גם באגף הימני היו פרשים. הללו היו קרתגנים שהגנו על ארצם. הם נסו מפני הפרשים הרומים שהיו מולם וגם הם לא שבו אל המערכה.

הפלנקס של חניבעל נותר חשוף באגפים. קרב הרגלים ערך זמן רב ולבסוף שבו פרשי רומא ופרשי הנומידים של מסיניסה מהמרדף, תקפו את הפלנקס והכריעו את הקרב. אם כן, פרשי חניבעל, הן הנומידים והן הקרתגנים היו לא יעילים ואף לא עמדו במשימת ההגנה שלהם והותירו את הפלנקס חשוף. במקרה זה, ניתן אף לומר, שפעולת הפרשים הייתה פוגענית והיא שהביאה לתבוסה, מאחר שכידוע, ללא הגנה באגפים הקרב מוכרע.

אטען גם שחיל שכירים לעיתים אינו יעיל ואף פוגעני. בקרב זאמה חניבעל פרס 12,000 שכירים בחזית כשורה קדמית⁷. לאחר קרב עיקש השכירים חשבו שננטשו כי שורת הקרתגנים והלובים שמאחוריהם לא התקדמה לסייע להם והם נסוגו. בנסיגתם המבוהלת הם נכנסו אל תוך שורת הקרתגנים והלובים, והרגו בהם כדי לעבור. מהלך עניינים זה הוביל להרג הדדי ולנסיגה מבוהלת גם של שורה זו.

⁵ לאנטיוכוס היו 6,000 פרשים בסה"כ ובאגף ימין הוא פרס 4,000. לתלמי היו בסה"כ 5,000. לא ידוע כמה פרס באגף זה אך ניתן לשער שפחות מ-4,000. פוליביוס: 5.79; 5.82.

⁶ קרב זאמה אצל פוליביוס: 15.9 – 14, ליוויס: 30.33 – 35, ואפיאנוס: ליביקה: 43 – 47.

⁷ חניבעל פרס שלוש שורות קרב. בראשונה שכירים, אחריהם קרתגנים ולובים ולבסוף, במרחק ניכר, חייליו ותיקי המלחמה שהביא מאיטליה. סה"כ כ-40,000 איש.

בקרב אקראגאס (אגריגנטוס), שהוזכר קודם, השכירים נפרסו בשורה הראשונה לפני הפילים. הללו נלחמו זמן ממושך אך לבסוף נסוגו אל תוך שורת הפילים והביאו לנסיגה שלהם אל תוך הצבא כולו. הרומאים ניצלו זאת וניצחו.

בקרב טוניס בשנת 255 בין קרתגו (והקצין הספרטני כסנתיפוס שבשרותיו נעזרו מאד) לבין רומא, תחת פיקודו של הקונסול רגולוס, במלחמה הפונית ה-1, בחלק הימני של הפלנקס של קרתגו מוקמו שכירים. הללו הובסו על ידי הרומאים שעמדו מולם. למרות שהפונים הכו את הרומאים מכה קשה בקרב זה והמוראל שלהם בוודאי היה גבוה, השכירים לא יכלו להתמודד מול הרומאים והובסו. כך ניצלו כ-2,000 רומאים מהטבח (שהצליח בעיקר בזכות הפילים).⁸

מדוגמאות אלה ניכר שחיל שכירים לעיתים אינו יעיל בקרב, או שפעולותיו אינן משפיעות על תוצאות המערכה. יתרה מזאת, לעיתים פעולותיו היו פוגעניות והביאו לתבוסה כללית.⁹ ליוויס כאמור כינה את הפיל "זן לא אמין" אך ידוע לנו כי גם שכירים נחשבו ללא אמינים ולעיתים אף בעלי ברית. בקרב איליפה בשנת 206 במלחמה הפונית ה-2 בין סקיפיו (לימים אפריקנוס) לבין קרתגו בספרד בו ניצחו הרומאים, כתב פוליביוס שנראה היה לסקיפיו מסוכן מידי להסתמך על בעלי ברית בקרב הכרעה.¹⁰ הוא פרס את בעלי הברית לפי תכנון שהם לא ישתתפו בקרב המגע (ואולי במקרה הצורך יצטרפו רק בסוף) ואת הלחימה ניהלו בעיקר הרומאים עצמם. אפילו המקדונים, בימי מלחמות הדיאדוכים, היו כוח לא אמין ולעיתים רצחו או הסגירו את מפקדם לאויב ועברו צד. כך היה גורלם של פרדיקס במצרים ושל אאומנס במדי.¹¹

גיו-אן שלטון טוענת שהרומאים ראו בפילים כמייצגי אויביהם השנואים ביותר, קרי פירוס מאפירוס ובעיקר קרתגו. הפונים נחשבו ברומא כבוגדניים, ואמינותם המפוקפקת הייתה ידועה לשמצה והפכה

⁸ קרב טוניס אצל פוליביוס: 1. 33 – 34.

⁹ בנוסף לכך ניתן לציין את המסוכנות של חיל שכירים חמוש שנאמן רק לכספו, הנמצא סמוך לעיר שהעסיקה אותו, ומהווה עבודה איום ממשי. דוגמה ידועה היא מרד השכירים בקרתגו מיד לאחר סיום המלחמה הפונית ה-1. על מצב מסוכן זה של צבא זר הנאמן רק לכספו העיר פוליביוס, אצל פוליביוס: 1. 65. 7.

¹⁰ פוליביוס: 11. 20. 6 ותיאור קרב איליפה כולו אצל פוליביוס: 11. 20 – 24.

¹¹ רציחת פרדיקס אצל דיודורוס: 18. 36. 5. הסגרת אאומנס אצל דיודורוס: 19. 43. 8 – 9.

לביטוי *punica fides*. לפי ליוויס, לחניבעל הייתה אמינות גרועה אפילו מאמינות פונית¹². לפיכך, מציעה שלטון, שהפילים זוהו כייצוג לאויב הפוני ולכן הם גם קיבלו את תכונותיהם השליליות ונחשבו בתרבות הרומית כזן בלתי אמין ואף בוגדני. הדבר בא לידי אצל האנליסטים המאוחרים ומהם חדר לליוויס ולאחרים. העובדה שהפילים נסוגו בזמן מצוקה אינה אומרת שהם בוגדניים, תכונה שהיא אנושית בלבד¹³.

אטען גם שמצביאים היו לעיתים לא יעילים ואף קיבלו החלטות שפגעו בצבא ונראה כאילו הקרב הוכרע מראש בגלל החלטה לא נבונה מצידם. כך, למשל, ניתן לציין את הקונסול סמפרוניוס לונגוס שהחליט לצאת לקרב נגד חניבעל על נהר הטרביה בשנת 218 בניגוד לעצת מקבילו סקיפיו (אביו של אפריקנוס). הקונסול שיחק לידי של חניבעל הישר מההתחלה כשהתפתה להוציא את החיילים אל שדה הקרב לפני שאכלו ונערכו כראוי. פוליביוס אף טען שסקיפיו הציע בחכמה לא להלחם בחניבעל כלל, בשלב זה, ולהמתין לסיום החורף. החיילים הרומים נאלצו לחצות את הנהר ועד שהתחיל הקרב עצמו עבר זמן ניכר. הרעב, הרטיבות והקור שיחקו לידי חניבעל שחייליו המתונו להם בעודם מורחים שמן על גופם ליד המדורות ואוכלים את ארוחת הבוקר¹⁴.

אם כן, ניתן לומר שגם אם הפילים לעיתים היו לא יעילים ואף פוגעניים, כישלונותיהם לא עלו על כישלונות אלמנטים אחרים בצבא. לפיכך, זו לא הסיבה לדעיכת השימוש בהם. דוגמה אחרונה שאדון בה היא קרב מטאורוס המופיע בספרות המחקר כמה פעמים כדוגמה למסוכנות הפיל לצבאו. קרב זה, בשנת 207, התנהל בין עזרובעל ברקה לשני קונסולים בצפי איטליה. פוליביוס ציין שפילי עזרובעל פגעו בשני הצדדים במידה שווה. ליוויס סיפר דבר נוסף. עזרובעל חימש את נהגי הפילים בפטיש

¹² ליוויס: 21. 4. 9.

¹³ Shelton, op. cit., pp. 14-17, 21.

¹⁴ תיאור קרב טרביה וביקורתו של פוליביוס (אולי מוטיב של קירבתו למשפחת סקיפיו) כלפי החלטת סמפרוניוס לונגוס אצל פוליביוס: 3. 70 - 74 ותיאור דומה אצל ליוויס: 21. 54 - 56. תיאור קצר יותר ומעט שונה אצל אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 6 - 7. בכל שלושת המקורות מודגש שחיילי חניבעל נחו והמתונו בעוד שחיילי רומא סבלו מהקור, מהרטיבות ומהצעידה הקשה אל שדה הקרב.

ובאזמל כדי שיוכלו להרוג את הפיל ע"י החדרת האזמל בעורפו במקרה שהפיל יסתובב ויסקן את צבאו שלו. בשל כך, הוסיף ליוויס, בקרב נהרגו יותר פילים ע"י נהגיהם מאשר ע"י האויב¹⁵.

התייחסותי לקרב הזה באה להראות עד כמה המקרה הזה, המוצג במחקר כדוגמה לחוסר יעילות הפיל בקרבות ובעיקר למסוכנותו בשל אופיו ההפכפך, אינו דוגמה טובה כלל ואינו מלמד אותנו רבות על הפילים. ראשית, בקרב השתתפו בסה"כ 10 פילים. כמות שהיא מאד קטנה ביחס לקרבות אחרים. כמות כה קטנה שספק אם היה אפשר להשתמש בהם ביעילות בכלל. מהם נהרגו רק 6 פילים. אם נקבל את דברי ליוויס כלשונם, שנהרגו יותר פילים ע"י נהגיהם מאשר ע"י הרומאים, עלינו להסיק ש-4 או 5 פילים בסה"כ הומתו באזמל ופיל אחד או שניים נהרגו ע"י הרומאים. לדעתי, ממספרים כה קטנים קשה להגיע למסקנות נחרצות. חשוב לציין, שרעיון האזמל מופיע רק בקרב זה במלחמות הפוניות ורק אצל ליוויס ואין לו מקבילה בזירה ההלניסטית לפני או אחרי קרב זה¹⁶. כל סיפור הפטיש והאזמל בעייתי לטעמי.

לגבי הקרב עצמו, חשוב לומר כי הוא נכפה על עזרובעל בתנאים לא נוחים ומול כוחות עדיפים. הוא עשה כל שביכולתו ועל כך זכה לשבחים מפוליביוס ומליוויס¹⁷. הקרב היה צפוף ועיקש, עזרובעל ידע שסיכוי קלושים. אני מניח שהוא קיווה להשיג איזשהו יתרון ולנסות לפרוץ את המערך הרומי ואולי אם יצליח בכך, יביא לנסיגתם. הוא ערך את צבאו עמוק וצר, נעזר בגבעה מול אגפו השמאלי כדי לבטל את יתרונם המספרי של הרומאים, ושלח את הפילים בראש הצבא ליצור פירצה בשורות הרומאים. מעט הפילים היו בודאי במרחקים קטנים זה מזה וכיסו רק חלק קטן משורת הקרב. לפי תיאור הקרב, הם ככל הנראה הצליחו ליצור פירצה אשר לתוכה שעטו חיילי עזרובעל. אולם הרומאים לא ויתרו, נלחמו בהם והדפו ניסיון זה. הניסיון לתקוף במקום שבו הפילים פגעו קשה ברומאים, הביא את חיילי עזרובעל לסמיכות מסוכנת לפילים. וכך, חיילי שני הצדדים וביניהם הפילים נלחמו זה בזה ונפגעו מהפילים ואף פגעו בהם. תפקיד הפילים הפרוסים בחזית לפני הרגלים הוא לא להלחם

¹⁵ תיאור קרב מטאורוס אצל פוליביוס: 11. 1 והערותו לגבי תפקוד הפילים פסוק 8. תיאור הקרב אצל ליוויס: 27. 48 והתייחסותו לתפקוד הפילים פסוק 11. לגבי רעיון האזמל שהמציא עזרובעל, ליוויס: 27. 49. 1 – 2.

¹⁶ ליוויס סיפר שעזרובעל היה הראשון שהכניס זאת לשימוש, אך לא ידוע על שימוש נוסף בהמשך.

¹⁷ פוליביוס: 11. 1. 12 וליוויס: 27. 49.

זמן רב או להניס את כל הצבא, בעיקר לא אם מדובר רק ב-10 פילים. תפקידם הוא להבהיל ולהרוג אך מבחינה טקטית ליצור פירצה במערך המסודר של הרגלים-הכבדים, אשר לתוכה יכנסו חיילים וינסו לפזר את המערך ולהביא לנסיגת האויב. בקרב מטאורוס אני סבור שהפילים הצליחו יחסית לא רע בהתחשב במספרם הזעום ובתנאים הנחותים שבהם נלחמו. עזרובעל, בעזרת צבאו הנחוש, בעזרת כישוריו כמצביא ובעזרת הפילים הוציא מהקרב הזה, שהיה אבוד מראש, יותר מהמצופה.

אם כן, אסכם, לדעתי, לא ניתן לומר שהפילים היו פחות יעילים מאלמנטים אחרים בצבא במהלך התקופה הנידונה. אף לא ניתן לומר שפעולותיהם היו פוגעניות יותר מאשר של אלמנטים אחרים. באמירה צינית יותר ניתן לומר שב-100% מהקרבות בהיסטוריה צד אחד הפסיד, כלומר, בדרי"כ מישהו עשה משהו לא נכון, לא כל יחידות הצבא תפקדו כמצופה ואף לעיתים המצביאים היו אחראים לכישלון. לא טבעו של הפיל הוא הפכפך אלא טבעה של המלחמה. הטיכה או הפורטונה, כדברי הקדמונים, לצד טעויות אנושיות, הם הגורמים לכישלון במלחמה¹⁸. השימוש בפילים לא איבד מעילותו ולא דעך מתוך שיקול דעת המצביאים שחדלו מרצונם להשתמש בו. עלות השגת הפילים ללא ספק הייתה גבוהה ודרשה מורכבות ואף מסעות צבאיים אך כך גם גיוס כוח אדם, השגת ממון, דיכוי מרידות, כריתת בריתות וכו'. השימוש בפילים פסק מסיבה אחרת.

¹⁸ פוליביוס: 15. 6. 4 – 8.

ג. דיון על "אופיו ההפכפך" של הפיל כתוצאה מאימון לקוי:

כפי שטענתי קודם, אני סבור שהיו מקרים בהם הפילים לא היו מאומנים כראוי. בשל כך, מתועד שהם נבהלו מדברים טריוויאליים כמו תקיעת חצוצרות או שופרות בתחילת הקרב. לעומת זאת, כאשר היו מאומנים היטב יכלו לעמוד גם בהמולת הקרב, ויותר מכך, גם במתקפות נגדם וגם לשאת פציעות מבלי להשתולל. דוגמה לכך היא סיפור הקרב הקצר שהתנהל בין פרשי אנטיגונוס מונופתלמוס לבין שיירת הפילים של אאומנס מקרדיה שיצאו ממחנה החורף שלהם לקראת מפגש עם שאר הצבא בסוף חורף 317 - 316¹.

דיודורוס סיפר שכוח מהיר של 2,000 פרשים מדיים נושאי רומחים, 200 פרשים טרנטינים ורגלים-קלים רבים תקף במפתיע את שיירת הפילים בזמן שהייתה בצעידה. השיירה נערכה בסדר הבא והמשיכה לצעוד: הפילים נעו במבנה מרובע, כששיירת המשא במרכז המבנה שלהם. מאחור צעדו 400 פרשים שהיו אמורים להגן על השיירה. דיודורוס מספר שפרשי אנטיגונוס המרובים הניסו את 400 הפרשים של השיירה ותקפו ממרחק, כלומר, תקפו באמצעות כידונים וחצים את הפילים ואת החיילים האחראים עליהם. החיילים לא יכלו לתקוף חזרה וספגו פגיעות מרובות. מהטקסט ניתן להבין שגם הפילים ספגו פגיעות מהכידונים ומהחצים. היו שם מעל 100 פילים שהיוו מטרה ברורה וגדולה ובאופן טבעי היוו את היעד לתקיפה. רק כשהגיע כוח חילוץ הם ניצלו. לאורך הקרב כולו, שהיה חד צדדי, הפילים והצוותים המשיכו לנוע בסדר הצעידה והחזיקו מעמד זמן מה. קרב קצר זה מלמד אותנו רבות על המשמעת של הפילים המאומנים אשר לא רק שלא משתוללים ולא תוקפים אלא ממשיכים לצעוד לפי סדר תחת מטח חצים וכידונים והמולה רבה.

לגבי רעש החצוצרות והשופרות, ניתן לומר שכל קרב התחיל כך, אולם מלבד קרב זאמה שבו מצוין בפירוש שהם נבהלו מרעש זה, אין לזה מקבילה. אציג שתי דוגמאות מוכרות. בקרב פראיטקנה מסופר על צעקות ותקיעה בחצוצרות כאות לפתיחת הקרב, ושם היו כאמור כ-190 פילים לשני הצבאות יחד אשר לא מסופר שנבהלו. כך גם בקרב גביאנה².

¹ דיודורוס: 19. 39 ולגבי הפגיעה בפילים פסוק 5.

² חצוצרות בקרב פראיטקנה אצל דיודורוס: 19. 30. 1 ובקרב גביאנה אצל דיודורוס: 19. 41. 3.

מהמקורות שבידינו, לא ידוע לנו על אף קרב בזירה ההלניסטית שבו, במהלך קרב הכרעה בשדה הפתוח (pitched battle), פילים שנבהלו או שנפצעו הסתובבו אל תוך כוחותיהם, על אף ריבוי הקרבות המתועדים. ישנן כמה עדויות, אשר קשה לעמוד על ערכן ההיסטורי ואמינותן, העוסקות בקרב מצור או בלחימה בתוך או בסמוך לחומות עיר. עדויות אלה מספרות על אבן שנזרקה מהחומה ופגעה בראש פיל והוא השתולל ואחריו פילים נוספים, חזירים בוערים שנזרקו מהחומות והבהילו את הפילים, וגור פילים מבוהל שרץ לחפש את אימו³. כאמור, אלה לא תקריות קרב בשדה הפתוח ומידת האמינות של המקורות מוטלת בספק, הם מאד מאוחרים ולא מתארים ממש את הקרב אלא יותר מציינים אנקדוטות. ישנו תיאור אחד אמין ובו מתואר מצור בשנת 318 על העיר מגלופוליס. פוליפרכון וברשותו 65 פילים צר על העיר והשתמש בפילים כדי לחדור לפירצה שיצר בחומות העיר. אך אחד ממפקדי העיר, אדם בשם דאמיס אשר השתתף במסע אלכסנדר והתמודד מול פילים בעבר, יעץ לאנשי מגלופוליס טקטיקת הגנה. הם פיזרו דוקרני רגליים גדולים בפתח הפירצה והסוו אותם. כשהפילים נכנסו פנימה הם דרכו, נפצעו, ואף ספגו מטר חצים וכידונים, ולפיכך יצאו משליטה והשתוללו. כך הסבו יותר נזק מתועלת⁴.

קרבות ההכרעה בשדה הפתוח בהם תוארו פילים אשר, לאחר שנפצעו, הסתובבו אל תוך שורות צבאם או נבהלו והשתוללו התרחשו רק בזירה הפונית⁵. לכן עלינו לבדוק עניין זה. לדעתי, הפילים האפריקאים שהיו ברשות הפונים לא היו מאומנים כראוי בחלק מהמקרים הללו. כך בקרבות המלחמה הפונית ה-1 לפני הגעת כסנתיפוס (שפיקד על קרב טוניס בשנת 255), וכך בקרב זאמה אשר אז הם רק נאספו והובאו זמן קצר לפני הקרב ולא עברו כמעט אימונים והכשרה צבאית. לפיכך, נבהלו אפילו מרעש החצוצרות, מקרה שאין לו מקביל באף קרב אחר.

³ גור הפילים בצבא פירוס באיטליה בקרב בנבנטום אצל זונרס: 8. 6. סקולרד, עמ' 104 מסביר שזונרס הושפע ממקורות רומיים מאוחרים. אבן מהחומה על פילי הרומאים במצור הרומי על נומנטיה בספרד בשנת 153 לערך, אצל אפיאנוס: *היספניקה*: 46. חזירים בוערים במצור אנטיגונוס גונטס על מגרה בשנת 271 לערך אצל פוליאנוס: *סטרגמטה*: 4. 6. 3 ואצל אליאנוס: *על חיות*: 16. 36.

⁴ דידורוס: 18. 1. 71. 6 - 1.

⁵ קרב אקראגאס (אגריגנטום) בשנת 261, קרב פנורמוס בשנת 250 (כאן הפילים הותקפו מחומות ומשוחות ולא קרב הכרעה בשדה), קרב מטאורוס בשנת 207, קרב איליפה בשנת 206, קרב זאמה בשנת 202. את כולם כבר הזכרתי קודם לכן.

באופן גורף, הפונים לא ידעו להשתמש בפילים כפי שידעו ההודים. אני סבור שלא היו להם צוותים הודים. היו להם צוותים שמוצאם מצפי-מע' אפריקה אשר הביאו איתם את הפילים ממקום מוצאם. לצוותים אלו, וכן לפילים שהביאו איתם, לא היה ניסיון קודם בלחימה. לדעתי, זו הסיבה הראשונה לכך שפילי קרתגו היו בעלי הצלחה נמוכה יותר (במבט כללי) מזו של הפילים האסייתים בזירה ההלניסטית.⁶

כפי שכבר ציינתי בראשית העבודה, לא נכון, לדעתי, לערוך ניתוח להישגי הפילים באופן כללי מבלי להבחין בין פילים אסייתים לאפריקאים ובעיקר אלה של קרתגו. הפערים בין רמת ההכשרה של הפילים האסייתים לבין זו של האפריקאים של קרתגו היא משמעותית. לפיכך, אני סבור שגם אם יש הטוענים שפילי קרתגו היו לא יעילים, לא ניתן להשליך מכך על כלל פילי המלחמה, כלומר גם על הפילים האפריקאים של תלמי וגם על האסייתים של שאר הזירה ההלניסטית. בנוסף לכך, אני סבור שלא נכון להשליך מאופן תפקוד הפילים בראשית התקופה (למשל ראשית המלחמה הפונית ה-1) לאופן תפקוד הפילים שנים מאוחר יותר. זאת מאחר שיש כמה סיבות המבדילות בין קרב לקרב, וביניהן, כישורי המצביא והאופן בו השתמש בפיליו, כמות הפילים, גילם, ומול מי היה הקרב. כמו כן, צריך להתייחס לאפשרות של ניסיון מצטבר של המצביאים אשר העבירו את הידע שלהם ליורשיהם (אך לא תמיד זה היה המצב). לכן חשוב לנתח כל קרב בפני עצמו או לפחות כל מצביא בפני עצמו.

בהקשר הזה אטען, שהמצביאים הפונים בני משפחת ברקה, קרי, חמילקרת, חתנו עזרובעל, ושלושת בניו (חניבעל, עזרובעל ומאגון), היו המצביאים הטובים ביותר בקרתגו והם אלה שעשו את השימוש הטוב ביותר בפילים מבין כל שאר המצביאים הפונים. אולם, גם הם בשה"כ לא הגיעו להישגי המלכים ההלניסטיים עם פיליהם בגלל פערי ההכשרה של הפילים ופערי הניסיון המצטבר של המצביאים שציינתי קודם, יחד עם זאת, חשוב לציין, שבני ברקה במלחמה הפונית ה-2 נלחמו כשארשותם מעט פילים ברוב המקרים. במלחמה הפונית ה-1 קרתגו השתמשה לראשונה בפילי מלחמה. למפקדים לא היה כל ניסיון קודם או ניסיון שהועבר אליהם מהמצביאים ההלניסטיים. זו הסיבה השנייה לכך שפילי קרתגו היו בעלי הצלחה נמוכה יותר (במבט כללי) מזו של הפילים האסייתים בזירה ההלניסטית.

⁶ לגבי הפער בין אימון הפילים האסייתים לאפריקאים, ובעיקר אלה של קרתגו, ראה פרק א' תת פרק ג'.

השימוש שעשו המצביאים הקרתגנים בפילים היה לא מוצלח ולא נכון טקטית. כך ניתן להבין את הפריסה החריגה בקרב אקראגאס (אגריגנטוס) בשנת 261 שבו 50 הפילים נפרסו לפני הצבא אך לפנייהם נפרסו החיילים השכירים. הפילים כלל לא השתתפו בלחימה. כך גם בקרב אדיס שנערך באפריקה נגד רגולוס בשנת 256 שבו הקרתגנים מיקמו את כוחותיהם על גבעה יחד עם הפילים ושוב לא נעשה בהם שימוש יעיל. לדברי פוליביוס, בעלותם לגבעה הם איבדו את יתרון הפרשים והפילים.⁷ בקרב הזה לקרתגו כבר היה יותר ניסיון והפילים גם עברו הכשרה בסיסית סבירה, אך עדיין ניתן לראות שהמצביאים לא ידעו לנצל זאת כראוי.

באופן כללי ניתן לומר על מצביאי קרתגו (מלבד משפחת ברקה) שהם פשוט לא היו מצביאים מספיק טובים, לא מבחינה טקטית ולא מבחינה אסטרטגית.⁸ קרתגו לא יזמה אלא הגיבה וגם אז באיחור, ולא נעשה על ידה ניצול יתרונות.⁹ אמנם חמילקרת היה אחד המצביאים בקרב זה (אדיס) אך הוא עדיין לא למד כיצד להשתמש בהם. הקרב הראשון בו קרתגו השתמשה כראוי בפיליה היה מיד אחר כך. במקרה זה שכיר חרב ספרטני בשם כסנתיפוס, אשר הכיר קרבות פילים ממלחמותיו בזירה ההלניסטית, ראה שהם אינם מתאמנים כראוי ולא מתרגלים את הצבא כנדרש והעיר על כך. לאחר ששמעו את דבריו הוחלט לתת לו לצאת עם הצבא והפילים לכמה ימי אימון.¹⁰ בקרב עצמו גם ניתנה לו סמכות הפיקוד.¹¹ בקרב זה (קרב טוניס בשנת 255) הפילים הכריעו את הקרב. זו הפעם הראשונה שהפונים למדו איך להשתמש בהם ביעילות.¹² אך עדיין, מלבד פריסה צפופה של עשרות רבות של פילים לפני שורת הפלנקס נגד הלגיונות (בקרב נפרסו כ-100 פילים), המצביאים הקרתגנים לא הכירו טקטיקות פילים יעילות נוספות.

⁷ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 1. 30. 5 – 14, והתייחסותו של פוליביוס למיקום הבעייתי של הפונים אשר נטרלו לעצמם את יתרונם בפרשים ובפילים פסוקים 7 – 11.

⁸ Lazenby, J. F., *The First Punic War*, pp. 164-170.

⁹ Ibid, ibid.

¹⁰ פוליביוס: 1. 32.

¹¹ פוליביוס: 1. 33. 5.

¹² Lazenby, op. cit., p. 167.

בהמשך המלחמה נעשה שימוש לא נכון נוסף בפילים. בקרב פנורמוס המצביא הקרתגני (לא ממשפחת ברקה) שלח אותם למרדף אחרי חיילי אויב סמוך לחומות העיר. הפילים הותקפו ונפצעו ולבסוף השתוללו וברחו אל תוך שורות צבאם.

במלחמה הפונית ה-2 חניבעל יצא מספרד עם כוח פילים לא גדול במיוחד, ככל הנראה 37¹³. הללו היו איתו כמה שנים בספרד ולא רק שהיו מאומנים ברמה סבירה אלא גם היו מנוסים מהקרבות בהם השתתפו. חניבעל עצמו צבר עימם ניסיון בספרד ואף למד מהניסיון המצטבר של אביו וגיסו. הוא הצליח לקחת אותם למסע מורכב לוגיסטית בזמן קצר דרך הפירנאים, דר' גאליה ולבסוף דרך האלפים. המקורות לא מדווחים שהפילים השתוללו או גרמו לנזקים במסע. לבסוף, תפקדו כראוי בקרב טרביה ולקחו בו חלק משמעותי¹⁴.

הדיווחים על השתוללות הפילים הפצועים או המבוהלים מופיע בעיקר אצל ליוויס כעניין כמעט קבוע בתיאור קרבות הפילים של הפונים. גם אפיאנוס התייחס לכך בתיאוריו. הם אלה שקיבעו את הרעיון ששרד לימינו, אך כאמור אצל פוליביוס הוא זוכה להרבה פחות דגש. על כך יש להוסיף שבתיאורי ליוויס לקרבות הפילים כשהללו נלחמים בצד הרומאי, אין אזכורים להתנהגות "בוגדנית" כזו של הפילים.

קרבות נוספים לאורך המלחמה הפונית ה-2 היו עם פילים מעטים (מבודדים ועד 40 לכל היותר). לעזרובעל בקרב מטאורוס היו 10 פילים אשר איתם הגיע מספרד דרך האלפים, לעזרובעל בן גיסקו בקרב איליפה בספרד היו כ-32, למאגון בקרב בצפי איטליה היו 7 שהגיעו כחלק מהתגבורת שבאה דרך הים אחרי שנת 205¹⁵, לסיציליה הגיעה תגבורת שכללה, בין השאר, גם 12 פילים¹⁶, ואף לחניבעל

¹³ אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 1. 4, פוליביוס: 3. 42. 11.

¹⁴ תיאור הקרב אצל פוליביוס: 3. 72 - 74 וליויס: 21. 55 - 56 אך בתיאורו הלגיון הצליח להדוף את הפילים והללו מבוהלים ופצועים החלו להשתולל ולפגוע באנשיהם. תיאור הקרב אצל אפיאנוס: *מלחמת חניבעל*: 7. בתיאורו חיילי רומא הצליחו להדוף חלק מהפילים. לזנבי מעדיף כהרגלו את תיאור פוליביוס. ראה: Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 15, 57-58.

¹⁵ אצל ליוויס: 29. 4. 6. לגבי ארגון התגבורות מבחינה כרונולוגית, ראה: Lazenby, J. F., *Hannibal's War*, pp. 30.

¹⁶ ליוויס: 24. 35. 1 - 3.

עצמו כנראה היו פילים שהגיעו כתגבורת לדר' איטליה אחרי שנת 215¹⁷. לא ידוע לנו כמה היו לו, אך ככל הנראה מדובר ב-40.

הקרב הגדול הבא שבו השתתפו פילים במלחמה זו הוא קרב זאמה. פוליביוס, בתיאורו המפורט לקרב וכן בניתוחו את הסיבות לניצחון הרומאים, לא ייחס את ההפסד לכישלון הפילים (עם זאת במחקר המודרני נהוג ליחס להם את אחת הסיבות לתבוסה). הוא כלל לא התייחס לכישלון הפילים, כשם שהוא לא התייחס לכישלון הפרשים או שאר הכוחות שנכנעו בזה אחר זה לרומאים. פוליביוס הסביר שמבחינה טקטית לרומאים היה צבא בנוי טוב יותר בשיטת המניפולי ומצויד בנשק מתאים יותר. פוליביוס המשיך והסביר שמבחינה פיקודית חניבעל מצא את מקבילו, סקיפיו, אשר התעלה עליו הפעם.

לגבי הפילים, פוליביוס ציין שהם נאספו במהרה ונפרסו ביום הקרב¹⁸. אמנם זוהי אמירה שקשה להוציא ממנה הרבה אך לאור היעדר הביקורת של פוליביוס על תפקודם הכושל של הפילים בזאמה, ולאור העובדה שלפי תיאוריו הם נבהלו אפילו מתקיעת החצוצרות, ניתן להבין מאמירה זו שהפילים לא היו פילים מנוסים בקרבות או אף מאומנים די הצורך, אלא קבוצה גדולה שהגיעה מצפי-מע' אפריקה זמן קצר לפני הקרב. בזמן שקרתגו ניהלה מו"מ עם סקיפיו והמתינה לשובו של חניבעל היא בינתיים גם המתינה להגעת משלוח פילים חדש. פילים אלה השתתפו בקרב זאמה. אם פילים אלו היו בקרתגו הרבה קודם לכן, היה נעשה בהם שימוש קודם לכן בקרבות באפריקה נגד סקיפיו לפני בואו של חניבעל.

פילים לא מאומנים דיו, ואשר לא התחשלו בקרבות קודמים, לא יצליחו להתמודד עם עוצמת הקרב. הרעש, ההמולה, גודל הצבאות, כמויות הסוסים שמסביב, וכמובן הפגיעות הפיסיות של החצים והכידונים יבהילו ויבריחו אותם. כל חייל שלא יעבור אימונים יעשה את אותו הדבר. סוסים לא מאומנים ינערו את רוכביהם מעליהם ברגע מצוקה. כמו כן, סוסים שאינם מורגלים לריחם ולמראם של הפילים יברחו מהם ולא ניתן יהיה לשלוט בהם. אך סוסים מאומנים יכולים בעזרת רוכב מקצועי

¹⁷ ליוויס: 23. 41. 10 / 43. 5 - 6. ראה: Lazenby, op. cit., pp. 15.

¹⁸ פוליביוס: 15. 16. 2. ניתוחו של פוליביוס לקרב והסבריו פרקים 15 - 16.

לבצע פעולות טקטיות מבריקות, ואם הם מורגלים לפילים אז גם לא יפחדו מהם. חייל מאומן יחוש ביטחון רב יותר וילחם ביתר עוז. כך גם פילים.

ידוע למשל, כי ביוון הקלאסית, הצבאות אשר הורכבו ממליציות לא מאומנות יתר על המידה, לעיתים שברו את שורת הפלנקס מפחד האויב וברחו עוד לפני שהגיעו למגע איתו. מראה האויב, הסדר שלו, קריאות המלחמה, והאופן שבו החייל העריך את יכולת צבאו מול יכולת האויב השפיעו עליו פסיכולוגית וגרמו לו לקבל החלטות לא רציונאליות. אמנם בריחה היא מעשה מאד רציונאלי לכאורה, אך בקרב פלנקס ביוון הקלאסית, ברגע ששורתך נשברה הקרב נטה לרעתך. כך שמדובר במעשה לא רציונאלי כי בריחה הובילה לטבח. רוב ההרוגים היו בצד המפסיד מנסיגתו המבוהלת ולא מהקרב החזיתי. כמו כן, בריחה נחשבה למעשה פחדני, ומאחר שעוצמת הפלנקס נקבעה לפי אחידות השורה, שבירתה נחשבה למעשה בגידה. עם זאת, חיילים רבים עשו זאת תכופות. בדרי"כ אל מול הצבא הספרטני ששמו הלך לפניו¹⁹. גם ההתחשלות בקרבות קודמים וצבירת ניסיון תקפה לפילים כשם שהיא תקפה לסוסים ולחיילים²⁰. אמנם הפילים לא לומדים מניסיונם בדיוק כמו בני האדם, אך הם, כמו סוסים, מתרגלים למצבי קרב מסוימים ומסוגלים להשמע להוראות נהגיהם תחת לחץ.

בצבאות ההלניסטים שבהם השתמשו בפילים אסייתים, הללו הובאו מהודו כשהם כבר מאולפים ומאומנים למלחמה היטב על פי המסורת ארוכת השנים של ההודים. כמו כן, הם באו עם צוותים שלמים של מאמנים, מטפלים, נהגים וכו'. לפיכך, אין תיעוד על "אופיים ההפכפך" בקרבות הכרעה בשדה הפתוח במלחמות אלה, אלא מעט אנקדוטות מאוחרות על קרבות בערים מבוצרות.

¹⁹ Lazenby, J. F., "The Killing Zone", in: V. D. Hanson (ed.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience* (London, 1993, c. 1991), pp. 91, 95, 100-102, 104-105. also: Wheeler, E. L., "Battle: land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), pp. 209, 211-212.

והסבר נוסף לגבי פחד ונטישת המערך בתקופה ההלניסטית אצל סבין: Sabin, op. cit., pp. 431-432.

²⁰ לגבי חשיבות הניסיון בקרבות בצבא הרומי ראה עבודת M.A. העוסקת בחשיבות הניסיון והשפעתו על תוצאות הקרב בין שני צבאות זהים, קרי בין לגיונות. יופה מציג בצורה משכנעת את הרעיון לפיו הניסיון הקודם של הלגיונרים הוא שהיה בעל השפעה הגדולה ביותר על תוצאות הקרב במלחמות האזרחים ברומא. יופה, ז'ו, *לגיון נגד לגיון: ניתוח טקטי של קרבות מלחמות האזרחים הרומיות*, עבודה לקבלת תואר מוסמך בהנחיית פרופ' אורי (לוסיאן) פוזנסקי, אוניברסיטת בן גוריון (2008), בעיקר עמ' 27 - 28, 32 - 33, 36 - 37, 103.

ד. סיום מלחמות הפילים ע"י רומא:

טענתי היא כי השימוש בפילים לא דעך לאיטו ולא הופסק מרצון בשל שיקולי עלות תועלת. נהפוך הוא, רומא ראתה בפילים נשק חשוב ומסוכן ועל כן מיהרה לאסור על אויביה להחזיק בו. הרומאים כפו על קרתגו בהסכם הכניעה, לאחר המלחמה הפונית ה-2 בשנת 202, למסור את כל פיליהם ונאסר עליה לאמן פילים נוספים¹. רומא הייתה בברית עם הנומידים (תחת שליטה החדש מסיניסה) שעתה השתחררו מהברית עם קרתגו. בכך ניתקה רומא את קרתגו ממוצא הפילים שלה בצפי-מע' אפריקה. בהסכם עם אנטיוכוס ה-3 לאחר קרב מגנסיה בשנת 190 הרומאים קבעו סעיפים דומים. אנטיוכוס נאלץ למסור את כל הפילים שהיו לו ולא להחזיק עוד פילים².

ידוע לנו כי המלכים הסלאוקים השיגו עוד פילים והשתמשו בהם בשתי פלישות מוצלחות למצרים וכן במסע לדיכוי מרד המקבים בשנות ה-160. אבל הרומאים, כששמעו על כך, שלחו לגאטים לאפמיה ושם דאגו לחסל סופית את עדר הפילים של הסלאוקים ע"י חיתוך מיתרי הברך שלהם³.

התלמאים, אשר היו בשלב זה תחת הגנת רומא, נותרו ללא אויב של ממש, והיו עסוקים ביריבויות פנימיות. הם המשיכו להחזיק בפילים ולהשתמש בהם זמן מה עד שויתרו מרצונם על הרעיון ועל העלות הגבוהה. לא בגלל חוסר היעילות של הפילים אלא בגלל היעדר אויב של ממש ודעיכה כללית ביציבות השלטון המצרי ובעוצמתו הצבאית. עלויות הצבא היו גבוהות והוא עבר שינויים. ככל הנראה, התחילו רפורמות במבנה, בציוד ובשיטות הלחימה של התלמאים במהלך שנות ה-160 ואילך אשר הובילו גם לאימוץ סגנון רומי עבור חלק מהיחידות⁴.

¹ הסכם הכניעה של קרתגו בסיום המלחמה הפונית ה-2 אצל פוליביוס: 15. 18 ומסירת הפילים פס' 4. אצל ליויוס: 30. 37 ומסירת הפילים פס' 3, ואצל אפיאנוס: ליביקה: 54.

² הסכם אפמיה אצל פוליביוס: 21. 42 ומסירת הפילים פסוק 12, אצל ליויוס: 38. 38 והפילים פסוק 8, ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 38.

³ פוליביוס: 31. 2. 11. כמו כן, הם נצטוו לשרוף את האוניות ולפעול לצמצום כוחו של המלך הילד אנטיוכוס ה-5. חיסול עדר הפילים מופיע גם אצל אפיאנוס: סיריאקה: 46.

⁴ Sekunda, N., *Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC*. (Lodz, 2001), pp. 29-33, 57-58, 83, 115-116. also: Sekunda, N., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC*. 2nd Vol.: *The Ptolemaic Army* (Stockport, 1995), pp. 3, 33.

לאחר המלחמה הפונית ה-2, הרומאים שילבו פילים אפריקאים בצבאם באמצעות כוח העזר הנומידי. לאחר שהכניעו גם את סוריה ומוקדון לא נותרו לרומא אויבים של ממש. רומא ניהלה את האגן המזרחי של הים התיכון דרך בריתות עם מלכים קליינטיים וליגות ערים, החזיקה בני ערובה מקרב משפחות השליטים ומנעה כל מלחמה לא רצויה לפי החלטות הסנאט ברומא. בהיעדר אויבים של ממש, לא היה צורך בפילים. הם היוו יתרון טקטי בקרב אך לא היה נגד מי להלחם. היתרון הרומאי היה ברור ומובהק גם ללא הפילים. בשנים שלאחר מכן, לאורך רוב המחצית השנייה של המאה ה-2, רומא המשיכה להשתמש בפילים במספרים קטנים ובהצלחה נגד שבטים מקומיים מורדים בספרד ואף בדרי' גאליה. פילים אלו הובאו ע"י בעלי בריתם הנומידים.

השימוש בפילים פסק ברומא כי לא היו להם עוד אויבים של ממש, והבאת הפילים מאפריקה הייתה כרוכה במאמץ רב. רומא לא ניהלה את מלחמותיה בגבולותיה הטבעיים אלא פעם ביוון ופעם בסוריה, פעם באפריקה ופעם בספרד. לכל מערכה עליה להביא פילים הישר אל היעד דרך הים במבצע לוגיסטי מורכב ויקר עבור כמות קטנה של פילים. לא בשל חוסר יעילותם הופסק השימוש אלא בשל חוסר החיוניות בכלי נשק יקר זה אשר הגיע בכמות קטנה ולא היה יותר נחוץ בתקופה שלאחר כיבוש הים התיכון.

לסיכום, ברצוני להוסיף כי בכל הסכמי הכניעה רומא גם השמידה את ציי המלחמה של אויביה (קרתגו, סוריה ומוקדון) ובכך הרשתה לעצמה לצמצם משמעותית את השקעתה בצי שלה⁵. ציי הענק שאפיינו את המלחמות ההלניסטיות והפוניות ובהם אוניות מלחמה אדירות מימדים עם אלפי חותרים וחיילים נעלמו לאחר הסכמי הכניעה שכפתה רומא. לא כי היו לא יעילים, להיפך, הם היו נשק אסטרטגי וחייבו את רומא להחזיק בעצמה צי ענק. לאחר שחיסלה את ציי אויביה רומא לא הייתה צריכה יותר להשקיע משאבים ולסכן כוח אדם בים. היא ניהלה את הים התיכון עם כמות קטנה של אוניות מלחמה קטנות (טריארות וקווינקרמות)⁶. רומא שאפה לא רק להגביל את אויביה

⁵ הסכם הכניעה של מוקדון לאחר המלחמה המקדונית ה-2 ובו סעיף ימי המגביל את המלך ל-5 אוניות מלחמה ועוד אוניה אחת גדולה אצל פוליביוס: 18. 44 והסעיף הימי פסוק 6, ליויוס: 33. 30. 4 ושם אף ליויוס ציין שחל על המקדונים איסור להחזיק אפילו פיל אחד, פסוק 5. אך, כאמור, בין כה לא היו להם פילים כך שאין ליחס לכך משמעות. לגבי הסכמי הכניעה של הסלאוקים והפונים ראה הערות קודמות.

⁶ Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Development* (Cambridge, 1930), pp. 122-123.

אלא גם להקל על עצמה לנהל את האימפריה המתרחבת שלה. צמצום הארסנל האסטרטגי באזור הים התיכון ושמירת היתרון אצל רומא. כך גם כפתה על יריבותיה להפסיק את השימוש בפילים, וגם רומא עצמה הפסיקה את השימוש לאחר שיתרונה היה מובהק וכבר לא היה לה צורך בכך.

תקריות חריגות מאוחרות כמו מלחמת יוגורתא וקרבת תפסוס מעידות שהשימוש בפילים לא פסק בצפי-מע' אפריקה, אם כי לא ידוע לנו על שימוש צבאי. לאחר שהוכרעו מלחמות אלה שוב לא עלה הצורך להשתמש בפילים ע"י הרומאים. רק מאות שנים מאוחר יותר, כשהאימפריה הסאסאנית במזרח החלה להשתמש בפילי מלחמה, שוב נתקלו הרומאים באמצעי ישן-חדש זה. אולם, בשלב זה הם לא חידשו את יכולתם הישנה ולא השתמשו בפילי מלחמה.

התקופה הארוכה של מלחמות הפילים אשר החלה בראשית התקופה ההלניסטית לאחר מות אלכסנדר והסתיימה בשלהי תקופת הרפובליקה הרומית, ארכה כ-200 שנים ובמהלכן נעשה שימוש נרחב בפילי מלחמה. יעילותם הייתה תלויה בעיקר בהכשרתם ובאופן השימוש שעשו בהם המפקדים, ואין להקטין בחשיבותם ובתרומתם ללוחמה העתיקה. כל המעצמות רצו להשתמש בהם ועשו מאמצים אדירים בתקופות שונות כדי להשיגם. אולם, עם הזמן, יצא להם מוניטין שלילי בתרבות הרומית הן בשל העובדה שהרומאים נחשפו בעיקר לפילים אפריקאים בעלי הכשרה פחותה לזו ההודית והן בשל העובדה שהפילים זוהו עם אויבי רומא הידועים לשימצה. מוניטין שלילי זה חדר לספרות המאוחרת לתקופה והשפיע במשך שנים על המחברים, עורכי הלקטים, כותבי הביוגרפיות, המונוגרפיות וההיסטוריונים העתיקים. לפיכך, המחקר המודרני המועט הסביר את "העלמות" הפילים מההיסטוריה הצבאית באזורנו בהתבססו על מוניטין זה הנפוץ בספרות העתיקה אך המאוחרת לתקופת מלחמות הפילים.

סיכום

תקופת מלחמות הפילים נחקרה לא מעט מבחינה צבאית, אולם נושא פילי המלחמה והקרבות בהם השתתפו נחקר מעט והמסקנות היו כלליות מאוד. בעבודה זו ניסיתי לתקן במידת מה מצב זה. חלק ממסקנותיי הן עצמאיות ואף מנוגדות למקובל במחקר. לצידן העליתי כמה הצעות שאולי עשויות לקדם גם הן את הבנתנו בתחום.

פילים היו כלי נשק נפוץ מאוד החל ממותו של אלכסנדר מוקדון ועד שהוצאו משימוש בהסכמי כניעה שנכפו ע"י רומא. בקרבות רבים נעשה בהם שימוש ע"י צבא אחד או ע"י שניהם. אולם, יש להיזהר מלראות זאת בהכללה. גישה שכזו עלולה להוביל למסקנות שטחיות ובמידה רבה שגויות. יש לבחון כל זירה וכל תקופה לפי מאפייניה השונים, ולערוך השוואות ביניהן. ניתן למצוא קווי דימיון אך השוני הוא רב. כמו כן, יש להמנע מדעות קדומות והנחות יסוד שגויות המבוססות רק על המקורות העתיקים, או המחקרים הישנים. יש לקחת בחשבון את המחקר החדש העוסק בתכונותיו הטבעיות של הפיל, יכולותיו הפיסיות, והתנהגותו בטבע ובשבי.

בחינה נכונה של קרבות הפילים צריכה להעשות תוך בחינת מרכיבים שונים של כל קרב, כגון, כמות הכוחות, תוואי הקרקע, איכות המצביא, וכו'. לצד זה להתייחס למרכיבים שונים הקשורים לפילים, כגון, מספר הפילים, האם היו לשני הצדדים או רק לצד אחד, רמת הכשרתם ומידת כשירותם הפיסית, ניסיון קודם שהיה להם ולנהגייהם, ניסיון קודם שהיה למצביא בתחום הפילים, ועוד.

המחקר המודרני מגלה שהפיל הוא בעל חיים מטריאכלי מובהק. הקבוצות בטבע מבוססות על נקבות, כאשר הבוגרות ביותר הן המנהיגות. הזכרים עוזבים את הקבוצה לקראת בגרות, ומשוטטים לבדם או בקבוצת זכרים. הזכרים יותר אגרסיביים וקשים לאילוף, בעיקר בזמן הייחום, תקופת המאסת'. אז הם תוקפניים ובלתי ניתנים לשליטה. כיום בשבי לא מוחזקות קבוצות של מאות או אף עשרות פילים יחדיו, אולם כך נעשה בעת העתיקה. הקבוצות היו ללא ספק מטריאכליות והן אלו שיועדו ללחימה.

מחקר מודרני זה אינו סותר את שנמסר מהמקורות. הללו לא ציינו שהיו זכרים, להיפך, יש כמה התייחסויות לכך שהיו נקבות. אך חוקרי פילי המלחמה בחרו להתעלם מכך. למשל, בממצא

הארכיאולוגי, הצלחת מקמפניה ועליה ייצוג אומנותי של פילה ועליה מגדל עם שני לוחמים, מוכיח שנקבה הייתה פילת מלחמה ועליה היה מגדל לוחמים, ועל ממצא זה אין מחלוקת.

קיים ויכוח במחקר לגבי מי מסוגל לשאת מגדל לוחמים. והטיעון הנפוץ הוא שפיל היער האפריקאי מתקשה לשאת את המגדל בגלל שהוא קטן יותר מהאסייתי. אבל הוא לא קטן יותר מנקבת הפיל האסייתי. אז אם הפילה האסייתית מסוגלת לשאת (כפי שמוסכם על כולם לאור הצלחת מקמפניה), אין ספק שהזכר האפריקאי מסוגל. אך המחקר התעלם מכך לגמרי והתייחס רק לזכרים. כמו כן, אומנם קיים פער בין מימדי הזכר האסייתי והאפריקאי (פיל יער), אך פער זה כמעט ולא קיים בין הנקבות. בשני הזנים הנקבות קטנות והן פחות או יותר באותם מימדים. כך שאם נקבת האסייתי נשאה מגדלים, אין סיבה לפסול שנקבת האפריקאי עשתה זאת גם כן. זו רק שאלה של מסורת טקטית שהועברה, והחלטה של המצביא על האופן בו הוא מעוניין להשתמש בכלי נשק זה. זו דוגמה אחת מיני רבות איך דעות קדומות של היסטוריונים עתיקים ומחקר מיושן חדרו למחקר החדש ללא ביקורת.

גם אופן סיום השימוש בפילים הושפע ממחקר מיושן ומדעות קדומות של הקדמונים. הדעה שהפיל לא יעיל בקרב, בעל אופי הפכפך ואף בוגדני, שעלול לסגת אל תוך כוחותיו ולהסב נזק לצבאו שלו, חדרה עמוק למחקר והפכה לדעה המקובלת. רק פיליפ ראנס במאמר חדש מציע שיש לערוך בחינה מחודשת לחשיבה זו לאור מחקרו על השימוש בפילים בעת העתיקה המאוחרת ע"י הצבאות האסייתיים.

המחקר לרוב מתעלם מכך שהרבה אלמנטים בקרב היו לעיתים לא יעילים, והובילו לנסיגה ולטבח, ולא רק הפילים. יתר על כן, הפילים נחשבו ליעילים ע"י מיטב המצביאים בעת העתיקה (קציני אלכסנדר, המלך פירוס, חניבעל, ועוד) והיו בשימוש נפוץ במשך שנים רבות. ההסברים שניתנים במחקר לא נותנים מענה מספק לבעיה זו. אך המקורות היו מאד ברורים בעניין זה. רומא כפתה את הפסקת השימוש בפילים. היא עצמה השתמשה בהם לתקופה מסוימת עד שלא היה לה יותר צורך מסיבות שונות. אך תיאוריו השליליים של ליויוס והיסטוריונים מאוחרים אחרים השפיעו על המחקר הישן, שהפך לדעה המקובלת שאין עליה עוררין.

שתי מסקנות אלו, שמדובר בנקבות ושהן היו יעילות בקרב, הובילו אותי להתבונן אחרת על קרבות הפילים ולחפש תשובות אחרות מאשר אלו המסופקות במחקר הקיים. כך הגעתי למסקנה שבזירות הקרתגנית והרומאית היו רק פילי יער אפריקאים וצוותיהם האפריקאים, ללא התערבות של צוותים הודים או השתתפות של פילים הודים. המקורות מאד ברורים בעניין זה. מלבד העובדה שלעיתים נהגי פילים אלה מכונים "הודים", אין כל ראיה לכך שהם היו הודים. וכבר הוצע במחקר שזה שם גנרי לנהגי פילים ללא קשר למוצאם, אולם, מאחר שקשה לשנות דעה שחדרה כה עמוק, עדיין החוקרים מחזיקים בדעה שההודים היו אלה שסייעו לקרתגו בראשית דרכה. אבל הראיות שבמקורות מצביעות על ההיפך הגמור. השוני בין השימוש בפילים שנעשה ע"י קרתגו בראשית דרכה לבין זה שנעשה בזירה ההלניסטית עולה על הדמיון שביניהם, עד שקשה למצוא דמיון. רק כאשר שכיר חרב הלניסטי מלמד את קרתגו איך מקובל להשתמש בפילים בזירה ההלניסטית, אנו מתחילים למצוא דמיון ביניהם.

ניתן לראות שתפקוד הפילים בזירה הקרתגנית היה פחות מוצלח (לפחות בראשית דרכם) מזה שבהלניסטית. התשובה שהוצעה במחקר, אשר התבססה על דעות קדומות, הייתה שהפיל האפריקאי נחות מכל הבחינות מהאסייתי. באופן זה הצליחו להסביר כמעט כל כשלון. טענות שונות גרסו שהפיל האפריקאי לא ניתן לאילוף, אינו חזק מספיק, אינו שורד במזג האוויר האיטלקי (ולכן שרד רק הפיל ההודי היחיד אשר היה כביכול לחניבעל), מפחד מהפיל האסייתי, ועוד. אך אין לכך כל ביסוס.

התשובה שמצאתי במחקרי הייתה שרמת ההכשרה שעברו הפילים האפריקאים בזירה הקרתגנית הייתה פחותה מהרמה בזירה ההלניסטית, אשר התבססה על מסורת הודית וצוותים הודים. זו אחת הסיבות שלדעתי, לעיתים הם תפקדו פחות טוב במהלך הקרב. אך כאמור היו גם סיבות אחרות, שונות מקרב לקרב. חשוב לציין, שהמקורות המאוחרים (בעיקר ליויוס) דאגו להשחיר את דמותו של הפיל והישגיו, כאויב רומא. אך כשהפילים היו בצד הרומאי, הם אומנם לא זכו לשבחים במקורות אך גם הפסיקו להיות "בוגדניים" (מלבד תיאור אפיאנוס לקרב נומנטיה בספרד).

בחינת השימוש בפילים תוך חלוקה לזירות ולתקופות מסייע להבין טוב יותר את המאפיינים של מלחמות הפילים, ולזהות התפתחות ושינויים במהלך הזמן. כך ניתן לזהות שבמהלך הזמן הכניסו הסלאוקים שינויים באופן פריסת צבאם והפילים. כמו כן, ניתן לזהות ניסיונות שנעשו בראשית התקופה בימי הדיאדוכים, וכיצד חלקם אומצו אך חלקם ננטשו. במהלך התפתחות זו כנראה ננטש

השימוש ברגלים-קלים שנפרסו מאחורי שורת הפילים, אך הסיבות לכך אינן ברורות, ויתכן שהמנהג לא ננטש אלא היה תלוי בכמות הרגלים-הקלים שהיו למצביא. בנוסף לכך, ניתן לאתר את המצאת מגדלי הלוחמים, אך קשה לקבוע איזה שימוש נעשה בהם.

ספרו של סקולרד ליווה אותי לכל אורך מחקרי, והיווה בסיס מחקרי לעבודה זו, אולם היו מקרים בהם, כאמור, מסקנותיי שונות משלו, או שהוא נמנע מלעסוק בהם. ספרות מחקרית נוספת הן בתחום ההיסטוריה הצבאית והן זו העוסקת במקורות העתיקים סייעו לי מאד בהבנת התהליכים ההיסטוריים, הטקטיקה הצבאית, ועזרו לי להתמודד בצורה טובה יותר עם המקורות. לצידם, השימוש במחקרים מתחומי מדעי הטבע וחקר הפילים כבעלי החיים, קידם עבודה זו מאד ולבלעדיהם לא הייתי מצליח או מעז לפקפק בחלק ממסקנות המחקר הקיים.

אני מקווה שעמדתתי במשימה שהועדתי לעצמי, ושעבודה זו תוכל לשפוך מעט אור על תחום ששרה בחשיכה.

נספח 1 – קרבות פראיטקנה וגביאנה בין אנטיגונוס מונופתלמוס ואאומנס מקרדיה: שחזור קרב

עבודה זו העוסקת במלחמות הפילים מבוססת על ניתוח קרבות עתיקים בכלל, ובעיקר קרבות בהם השתתפו פילים בעת העתיקה (323 - 150 בערך לפנה"ס). זאת על מנת להצליח ולפענח את הטקטיקות בהן השתמשו, משמעות הפילים בחשיבה הטקטית והאסטרטגית, ומתוך כך להצליח להבין יותר טוב את הלחימה (warfare) בעת העתיקה. לאחר מחקר ממושך, ובצידו תובנות רבות, אנסה כאן לשחזר שני קרבות (אשר מאד דומים זה לזה), ואני מקווה שהצעותיי ישפכו אור חדש על המחקר בתחום.

שחזור קרבות (בשונה מניתוח קרבות) הוא נושא בעייתי בפני עצמו ולאחרונה נזנח במחקר בשל כך. מהימנות מפקפקת של המקורות ודלותם בפרטים, וכן שוני בגרסאות בין מקורות מוצלבים מקשים מאד על שחזורי קרבות עד הפיכתם לבלתי אפשריים. דן בכך בהרחבה ווטלי במאמרו החשוב משנת 1964¹. אחת המסקנות שלו היא, שכשמנסים לשחזר קרב, החוקרים קובעים הנחות מוקדמות (הנחות א-פריוריות) מתוך ניתוח אסטרטגי והכרת היכולת הטקטית של הצבאות, הכרת הטופוגרפיה והמגבלות האנושיות². זהו שביל שמסוכן לפסוע בו, אך אם נוקטים בזהירות ומניחים מעט הנחות מוקדמות בסיסיות, אם המקור שלפניך נחשב מהימן, ואם אינך נדרש "לתקן" את הטקסט שלפניך (ע"י הוספה או ניקוי) יתר על המידה, הרי שניתן לנסות.

שני הקרבות הללו, פראיטקנה (Praitacene) בשנת 317 וקרב גביאנה (Gabiene) בחורף 317 - 316, מתוארים בהרחבה אצל דיודורוס כחלק מנרטיב ארוך של סיפור הדיאדוכים בכלל ואאומנס ואנטיגונוס בפרט. המקור (ככל הנראה היחיד) שעמד בפני דיודורוס לקרבות אלה היה הירונימוס מקרדיה³. דיודורוס השתמש בהירונימוס באופן ישיר, צטט ממנו או עשה פרפראזה לדבריו. לעיתים קיצר מאד (כמו במקרה שלנו בחלק של תיאור הקרבות עצמם), אך נשאר נאמן למה שנכתב על ידי הירונימוס, או לפחות, למה שהוא הבין מקריאה בו.

¹ Whatley, N., "On the Possibility of Reconstructing Marathon and Other Ancient Battles", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 84 (1964), pp. 119-139.

² Ibid, pp. 123-130.

³ ראה פרק ההיסטוריונים העתיקים של מלחמות הפילים בראשית עבודה זו, עמ' 12.

הירונימוס עצמו כתב בהרחבה ובסגנון שנחשב משעמם לבני תקופתו, הוא השתמש במסמכים רבים ובטיוטות שהכין במשך שנים רבות, ובהן כנראה עדויות שאסף והערות שכתב לעצמו. הירונימוס עצמו השתתף בשני הקרבות הללו (לצד אאומנס), והכיר היטב את האישים, הצבאות, הטקטיקה ואת כל שאר העניינים הצבאיים. כמו כן, לאחר שני הקרבות עבר לצד אנטיגונוס. לפיכך, דיודורוס נחשב עבורנו מקור מהימן לתיאור קרבות אלה (וכאמור, מקור יחיד).⁴

התקופה שאחרי מות אלכסנדר ועד מות פירוס (תקופת הדיאדוכים והאפיגונים) מאופיינת בניסוי וטעייה בכל הקשור לשימוש בפילים בקרבות. קציני אלכסנדר היו צריכים להתאים את מסורת לחימת הפילים כפי שירשו מההודים (אשר שיטת הלחימה שלהם הייתה שונה מאד מזו המקדונית) לזו המקדונית-הלניסטית, ועל כך דיון נרחב בגוף העבודה. כלומר, נעשו ניסיונות חד פעמיים אשר לעיתים נכשלו ולא נוסו שוב לאחר מכן.

כמה חוקרים כבר התייחסו לשני קרבות אלה במשך יותר מ-90 שנה. ביניהם דלברוק (1920), קרומייר וקהנס (1929), סקולרד (1974) וכן דוויין (1985), אשר מנתחים את הקרבות ומבקרים את תיאורו של דיודורוס.⁵ שני ספרים די חדשים על שני המצביאים נותנים בעצמם תיאור קצר (ולא ביקורתי) של הקרבות ובעיקר מפנים אל קרומייר וקהנס, סקולרד ודוויין.⁶

⁴ Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985a), p. 75.

⁵ Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte* (Berlin, 1920) 3rd ed., tran. by W. J. Renfroe, *History of the Art of War within the Framework of Political History 1* (1975). Kromayer, J., & Kahnes, E., "Antike Schlachtfelder", J. Kromayer und G. Veith, *Heerwesen und Kriegfuehrung der Griechen und Roemer* (Muenchen, 1929).

הספר קיים רק בגרמנית ולפיכך לא יכולתי לקרוא. עם זאת, המחקר מרבה להתייחס אליו ונראה שסקולרד הלך לפי המתווה שהשניים קבעו לגבי מספרי הכוחות, המרווחים שהם תופסים וכו' בקרבות אלה. Scullard, H. H., *The Elephant in the Greek and Roman World* (Cambridge, 1974). Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985a), pp. 75-86. Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", *The Ancient World*, Vol. 12, (1985b), pp. 87-96.

שני מאמריו של דוויין יוצגו בנספח זה מעתה כדוויין (1985a) ודוויין (1985b) לצורך נוחות.

⁶ Billows, R. A., *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State* (Berkeley, L.A., 1990).

הספר מבוסס על הדוקטורט שלו משנת 1985. בספר ישנן תוספות ביבליוגרפיות הכוללות את מאמריו של דוויין שלא היו ידועים קודם לכן למחבר. התייחסויות לקרבות בעמ' 95 (ושם גם הערה 22), עמ' 96-97, עמ' 101-103. Anson, E. M., *Eumenes of Cardia: A Greek Among Macedonians* (Boston, 2004).

אחת הבעיות העיקריות בתיאור הקרב לפי דיודורוס היא "העלמות" הפילים. בתחילה מסופר שנפרסו מול הפלנקס (של שני הצבאות), אך בתיאור הקרב הם לא מופיעים כלל אלא מתואר קרב פלנקס. לפיכך, חלק מהחוקרים פסלו את תיאורו של דיודורוס או פשוט העדיפו לא להתעסק איתו כי הוא "בעייתי"⁷. אבל אף אחד מהחוקרים לא ציין עובדה פשוטה וברורה אשר מהווה בעיה גדולה הרבה יותר מאשר בעייתיות בתיאור דיודורוס את מהלך הקרב. הבעיה מתחילה בתיאור הפריסה.

כיצד ייתכן ששני הצבאות פרסו פילים מול הפלנקס שלהם. על פניו, אין לזה כל הגיון טקטי ואין לזה אף מקבילה בהיסטוריה של מלחמות הפילים. בכל הקרבות המתוארים במקורות אשר בהם הוצבו פילים בחזית מול הפלנקס, רק לצבא אחד היו פילים. כאשר לשני הצבאות היו פילים הם הוצבו באגפים⁸. אולי זו הסיבה ששני קרבות אלה זכו לניתוח על ידי מעט חוקרים יחסית.

אם כן, נשאלות שלוש שאלות שעליהן אנסה לענות בנספח זה: 1- מדוע שני הצבאות פרסו את הפילים בין הפלנקסים היריבים? 2- איך הם פרסו אותם? 3- כיצד התרחש קרב הפלנקס כשיש פילים בין הפלנקסים?

בנספח זה לא אעסוק בפריסה ובלחימה של הפילים אשר נפרסו באגפים, מאחר והתייחסתי לכך בגוף העבודה. לקרב האגפים אסתפק בניתוחיו המעניינים של דוויין אשר מציע, באופן משכנע למדי, הבנה מורכבת יותר של הטרימינולוגיה הטקטית אצל דיודורוס שמקורה בהירונימוס. וכן לניתוחיו של גריפית' לגבי מונחים של פריסה באגפים אשר מהווים בסיס לטיעונו של דוויין, ותרגומם שונה מזה המקובל במהדורת Loeb ובמחקר בכלל⁹. שני מאמריו של דוויין מתמקדים בעיקר באגפים וכלל לא מתייחסים לבעיות שהצגתי. לגבי שאלת קרב הפלנקס, דוויין פשוט מציע, וכך גם סקולרד,

הספר מבוסס על הדוקטורט שלו משנת 1975. דוקטורט זה מצוין בביבליוגרפיה של בילווס שציניתי קודם. בספר ישנן תוספות ביבליוגרפיות הכוללות את סקולרד, דוויין ובילווס שלא היו ידועים קודם לכן למחבר. התייחסויות לקרבות בעמ' 177-179 (ושם גם הערות 93, 96), עמ' 184-187 (ושם גם הערה 119).
⁷ למשל, דלברוק פוסל את תיאורו של דיודורוס לקרבות אלה ומציג רשימת בעיות. ראה: Delbrück, op. cit., pp. 238-240. טארן טוען שתיאור דיודורוס לא כל כך טוב ולא מוסיף על כך. ראה: Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments* (Cambridge, 1930), P. 97.
⁸ חריג לכך ניתן למצוא בשלב מאד מאוחר, בקרב מגנסיה (שנת 190), ששם לשני הצבאות היו פילים, אנטיוכוס פרס את פיליו עם שורת הרגלים אך הרומאים לא שיתפו את הפילים בקרב, ואלו עמדו מאחורי הצבא. אך חשוב לציין שאין מקרה זה דומה לקרבות הנידונים כלל ועיקר.

⁹ Griffith, G. T., "Alexander's Generalship at Gaugamela", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 67 (1947), pp. 77, 79, note 1.

שהפלנגיטים עברו דרך שורות הפילים. דוויין צירף תרשים למאמריו ולפיו חיילי הפלנקס "עברו" עם חצים (חצים המצביעים על כיוון התנועה) בין הפילים¹⁰. הסבר זה נראה לי בלתי סביר. בנספח זה אציג רעיון חדש לאופן פריסת הפילים החזית, ואציע מענה לשלוש השאלות שהעליתי.

אאומנס ואנטיגונוס היו מצביאים מהשורה הראשונה מבית מדרשו של אלכסנדר¹¹. הללו הפעילו עורמה ותחבולה בכל מהלך אסטרטגי וטקטי. שליטתם בקרב הייתה משמעותית, הם עשו שינויים בפריסות המערכים בקרבות שונים, הניעו כוחות וערכו שינויים במהלך הלחימה, הובילו בעצמם את הלוחמים לקרב (כפרשים באגפים) וידעו גם להחליץ ממצב קשה. במשך זמן מה הם ניהלו מרדף זה אחר זה ברחבי אסיה ולהם צבאות גדולים מאד המורכבים מקצינים וסטרפים רבים, עשרות אלפי לוחמים, אלפי פרשים וכן פילים מרובים (כ-125 פילים לאאומנס ו-65 לאנטיגונוס).

הנרטיב של דיודורוס מתחיל בכך ששני הצבאות עמדו להלחם. אנטיגונוס כבר פרס את צבאו, אך אאומנס, בתחבולה, חמק עם צבאו בחשאי, ויצא למסע מזורז כדי לתפוס מרחק סביר מהאויב¹². אנטיגונוס שמע על כך והחליט לבצע מרדף. הוא חילק את צבאו לשניים כאשר הוא עם החלק המהיר (פרשים) תכנן לרדוף אחרי אאומנס ולכפות עליו עצירה ופריסה קרבית, ואילו החלק השני של עיקר הצבא, היה אמור להגיע מעט אחר כך ולהערך גם הוא לקרב.

אנטיגונוס רדף עם יחידותיו המהירות, הגיע לרכס מוגבה משאר המישור, ראה ממנו את צבא אאומנס, ודאג להיות מספיק בולט וחשוף כדי שגם תצפיתני אאומנס יראו אותו. אאומנס חשב שאנטיגונוס הגיע עם כל צבאו, ולכן מיד הורה לעצור ולהערך לקרב. הוא נאלץ לפרוס במהרה את צבאו¹³.

לדעתי, מאחר שאאומנס היה במבנה צעידה (טור או כמה טורים הצועדים לפי סדר מובנה) הוא פרס את צבאו במהרה לפי סדר הצעידה של הטור (או הטורים) מבלי לערוך שינויים בסדר הפלנקס. לדעתי,

¹⁰ דוויין (1985a), עמ' 82 והתרשימים עמ' 84 – 85. וגם דוויין (1985b), עמ' 92 והתרשימים עמ' 94 – 95. סקלורד, עמ' 88 ושם הוא מציע שאולי הפילים שבחזית נתקעו זה בזה בקרבות יחידים (כמו שמתואר בקרב רפיח ראה פוליביוס: 5. 84. 2 - 4), ואז חיילי הפלנקס עברו דרך השורה שלהם.

¹¹ דוויין מונה אותם שני התלמידים הטובים ביותר של אלכסנדר: דוויין (1985a), עמ' 75 וגם דוויין (1985b), עמ' 87.

¹² דיודורוס: 19. 26.

¹³ שם, שם. עד כאן אין מחלוקות במחקר והנרטיב של דיודורוס לא מציב קשיים.

השינויים היחידים שאומנס יכול היה לעשות היו במיקום הפרשים, הפילים וחלק מהרגלים-הקלים. זאת מאחר, שמדובר בכוחות שקל יותר להניעם והם אינם מאורגנים במבנה צפוף כמו הפלנקס. את הפלנקס, לעומת זאת, יש לפרוס לפי סדר הצעידה, אחרת הדבר יצור אי-סדר או שפשוט ייקח הרבה מאד זמן¹⁴.

הפלנקס של אאומנס נפרס באופן הבא: בצד שמאל כ-6,000 שכירים, אחר כך (כלומר מימין להם) כ-5,000 לוחמים מעמים שונים חמושים בסגנון מקדוני, אחר כך, כ-3,000 ארגורספידס ("כסופי המגן" הותיקים של אלכסנדר, "הבלתי מנוצחים" ששם הטיל מורא על האויב), ואחריהם כ-3,000 היפספיסטאי¹⁵.

דיודורוס ציין שהארגורספידס וההיפספיסטאי היו תחת פיקוד טאוטמוס ואנטיגנס (מפקד הארגורספידס). לדעתו, מאחר שההיפספיסטאי היו בימין (מיקום הכבוד), ומאחר שהארגורספידס היו החזקים והידועים מכולם בפלנקס (אך לא בימין וזה דורש הסבר), ומאחר שמפקדם, אנטיגנס, פיקד (יחד עם טאוטמוס) על שני הכוחות, אני סבור שהם פעלו כיחידה אחת תחת פיקוד משותף של אנטיגנס. כלומר, בכל האיזכורים בהם מצוין שהארגורספידס תקפו, ניתן להניח שגם ההיפספיסטאי תקפו יחד איתם. הללו פעלו כקבוצה אחת תחת פיקוד אחד¹⁶. הימין של הפלנקס של אאומנס היה חזק יותר משמאלו, על אף שמספרו קטן יותר כמעט פי שתיים (6,000 בימין ו-11,000 בשמאל), מפני שמדובר בכוחות עלית (לפחות מחצית הכוח מנוסה מאד ובלתי מנוצח), לעומת שכירים ופלנקס מעורבב מעמים שונים.

¹⁴ צבאות עתיקים נפרסו במשך זמן רב, לעיתים כמה שעות. הם היו מוגבלים, לפיכך, למבנים קבועים אשר תורגלו מראש. טור פלנקס (או כמה טורים) יפרוס לפי סדר הצעידה, ולכן יש לערוך אותו מראש בסדר צעידה לפי המבנה שבו המפקד ירצה לפרוס אותו בקרב. ניתן לערוך שינויים, אך הללו לוקחים זמן רב שלא היה לאאומנס בשלב זה. דיודורוס: 19. 27 – 6. 28. 1.

¹⁶ במחקר מתנהל ויכוח ארוך שנים לגבי משמעות השמות והמהות של יחידות הפלנקס השונות: היפספיסטאי, ארגורספידס, פזטאיירוי, אסטטאיירוי. לא ברור מי הכוח המובחר, מי יחידת המשמר, האם מדובר בשמות נרדפים וכו'. בכל אופן מדברי דוויין ניתן להבין שגם הוא רואה אותם כיחידה אחת בפיקוד משותף בקרב זה: "and brigaded with them [with the arguraspides], and also under the joint command of Antigenes and Teutamus, were better than 3,000 men 'from the hypaspists'."

ושם הוא גם מתייחס בקצרה לדין במחקר על שמות היחידות ומפנה לביבליוגרפיה חשובה: דוויין (1985a), עמ' 78 ושם הערה 39.

את הפרשים פרס אאומנס כראות עיניו לפי תוכנית שבה הימין יהיה הצד החזק¹⁷. יתכן ש"תוכנית" זו הייתה כורח הנסיבות מפני שהוא נאלץ לפרוס כך את הפלנקס במהרה, והתאים את פריסת הפרשים למבנה זה, אך זה לא רלוונטי לענייננו. את פריסת הרגלים-הקלים אין דיודורוס מזכיר מלבד שהיו פרוסים רגלים-קלים בכמות מספקת בין הפילים¹⁸.

הפילים של אאומנס נפרסו באופן הבא: 45 פילים בשמאל, "לפני כל האגף" (in front of) או "לצד כל האגף" (in the flank of) כנראה במבנה מגנתי¹⁹. 40 פילים בצד ימין החזק, כנראה "לפני כל האגף" במבנה התקפי. ובחזית "מלפני כל הפלנקס" הוא פרס 40 פילים. סה"כ 125 פילים לפי תיאור הפריסה של דיודורוס²⁰.

הטיעון הראשון שאציג הוא ש-40 הפילים של אאומנס שנפרסו בחזית לא נפרסו לפני כל הפלנקס, אלא רק לפני חלק מהפלנקס, מתוך שיקול טקטי שעליו ארחיב בהמשך. אורך השורה של הפלנקס הייתה ארוכה מידי מכדי להציב לפניו 40 פילים. לאאומנס היו 17,000 פלנגיטים, אשר אם נניח שהם נפרסו בעומק של 16 איש בטור, אז הם יצרו שורה של כ-1,000 איש. רוחב שורה כזו הוא כק"מ אחד. אם נניח שהפלנקס נפרס בעומק של 8 איש בטור אז השורה כפולה באורכה (2 ק"מ). אך אני מניח שהם נפרסו במערך עמוק (16 איש בטור) כי מולם עמדו פלנגיטים ולא צבא הודי או פרסי. בכל אופן שורה של כק"מ אחד לא יכולה להיות מכוסה ע"י 40 פילים כי אז המרחק בין כל פיל יהיה כ-25 מ'. לאחר מחקר ממושך בנושא לחימת פילים אני סבור שזה מרחק גדול מידי ולא יעיל. לאנטיגונוס היו

¹⁷ פרשים באגף שמאל: דיודורוס: 19. 27. 2 - 6, ובאגף ימין: דיודורוס: 19. 28. 3 - 4.

¹⁸ בין הפילים באגף שמאל "מספיק קשתים וקלעים": דיודורוס: 19. 27. 5, ובין הפילים במרכז "רגלים-קלים": דיודורוס: 19. 28. 2. באגף ימין דיודורוס לא ציין שנפרסו רגלים-קלים בין הפילים, אך ניתן להבין שנעשה שם אותו דבר כמו בשאר המקומות, ואין על כך מחלוקת במחקר. לגבי מיקומם של הרגלים-הקלים וכמותם ראה נספח 3 לעבודה זו.

¹⁹ דיון מלא בעניין הטרמינולוגיה והתרגום, ולפי זה אפשרויות הפריסה, ראה: דווין (1985a), עמ' 76 - 77 ושם גם הערות 30 - 36. וכן: דווין (1985b), עמ' 89 - 90 ושם גם הערות 15 - 23.

²⁰ לפי תיאור הפריסה יש לאאומנס 125 פילים (40+40+45). באגף שמאל: דיודורוס: 19. 27. 5, באגף ימין: 19. 28. 4, ובמרכז: 19. 28. 2. דיודורוס: 19. 14. 5 - 8 סיפר כי קצין בשם אאודמוס הביא עימו 120 פילים (עד אז לא היו לאאומנס פילים). בסיכום הפריסה, דיודורוס: 19. 28. 4 מנה מספרים מלאים של צבא אאומנס, ושם ציין 114 פילים. שלושת המספרים (125, 120, 114) אינם מהווים בעיה של ממש מאחר שהפערים אינם גדולים ואינם משנים את הפריסה באופן משמעותי. ההצעה הסבירה היא שהמס' 114 לקוח מקרב גביאנה (כמה חודשים אחרי קרב פראיטקנה) שגם בו מצוין המס' 114, ובו יש פחות פילים כי מתו או נפצעו או חלו כמה פילים בקרב פראיטקנה ו/או בזמן שחלף (חורף) בין שני הקרבות, וכן במתקפה שערך אנטיגונוס על שיירת הפילים של אאומנס כשיצאה ממחנה החורף שלה לקראת קרב גביאנה (דיודורוס: 19. 39. 2 - 6). כך שאנו נותרים עם 120 או 125 עבור פראיטקנה.

רק כ-25-20 פילים לפני כל הפלנקס²¹. פלנקס אשר רוחב שורתו דומה ליריבו (לפיכך היה עליהם ליצור מבנה עמוק יותר בחלק מהיחידות בפלנקס כי מספרם היה גדול יותר). 20-25 פילים שיתפרסו לאורך שורה כזו יצרו מרווחים של 40-50 מ' ביניהם. זה בעיניי כאמור בלתי סביר²².

אני סבור שאאומנס, אשר הייתה לו האפשרות לפרוס ראשון, ניצל את יתרונו המשמעותי בפילים. כפי שטענתי קודם לכן, לא הייתה לו האפשרות לשנות את סדר הפלנקס, אך היה באפשרותו להניע את הפרשים והפילים. הוא ידע בודאי שיש לו הרבה יותר פילים מלאנטיגונוס. אולי הוא לא ידע בדיוק כמה, אך מרגליו ודאי מסרו לו שיש לו כמעט כפול (125 מול 65). אאומנס פרס פילים רבים באגפים כי היה לו חסרון בפרשים אל מול אנטיגונוס²³. אך יתרונו הברור בפילים אפשר לו לפרוס גם בחזית מול הפלנקס וגם באגפים.

תוכניתו אולי הייתה כזו: אם אנטיגונוס לא יפרוס פילים בחזית הפלנקס להתגונן מול הפילים המרובים של אאומנס, אז הקרב יוכרע ע"י הפילים שבמרכז. לכן, בלית ברירה יאלץ אנטיגונוס לפצל את פיליו ולפרוס אותם גם באגפים וגם במרכז מול פילי אאומנס. זה ידלל את כמות פילי אנטיגונוס באגפים ויצור לאאומנס יתרון שם, או לכל הפחות, יבטל את חסרונו (מאחר שחשש מחסרונו שלו בפרשים).

כמו כן, לאאומנס חסרון ברור בפלנקס. לאאומנס רק 17,000 איש אל מול 28,000 של אנטיגונוס. גם הטובים שבטובים בקרב הפלנגיטים לא יוכלו לנצח בקרב "ראש בראש" ביחסי כוחות כאלה ללא תחבולה טקטית ראויה. מה גם שניצחון כזה יהיה "ניצחון פירוס", ואאומנס ימצא עצמו באסיה עם ניצחון והרבה הרוגים ופצועים, אך ללא צבא. לכן רצה להשתמש בפילים כדי למנוע מחיילי הפלנקס שלו לבוא במגע עם כל הפלנקס של אנטיגונוס. אאומנס פרס את פיליו לפני החלקים החלשים בפלנקס שלו, או ליתר דיוק, מול החלקים החזקים שבפלנקס היריב.

²¹ דיודורוס: 19. 29. 6. דיודורוס ציין שלפני אגף ימין אנטיגונוס פרס 30 ממיטב פיליו (החזקים ביותר), את רוב מה שנותר פרס לפני הפלנקס ומעטים לפני אגף שמאל. ניתן לחשב 65 פחות 30 מותר 35 פילים. ולהעריך שמהם כ-20-25 לפני הפלנקס וכ-15-10 לפני אגף שמאל.

²² לדיון נרחב לגבי הרווחים שבין הפילים ראה נספח 3 לעבודה זו.

²³ לפי פירוט פריסת הכוחות היו לאאומנס כ-6,350 פרשים: דיודורוס: 19. 27. 2 - 28 / 4 - 3 - 4. אך כשדיודורוס מסר את סה"כ הכוחות שהיו לאאומנס, הוא ציין 6,100 פרשים: דיודורוס: 19. 28. 4. לפי פירוט פריסת הכוחות היו לאנטיגונוס כ-10,600 פרשים: דיודורוס: 19. 29. 1 - 5. אך כשדיודורוס מסר את סה"כ הכוחות שהיו לו, הוא ציין 8,500 פרשים: דיודורוס: 19. 27. 1. כך או כך היו לאנטיגונוס יותר פרשים באופן משמעותי, לפחות כ-35% יותר או מקסימום כ-65% יותר.

כפי שכבר ציינתי, פלנקס נפרס לפי סדר הצעידה שלו ומאד קשה לשנות את מערך הפריסה שלו כי זה לוקח הרבה מאד זמן. לעומת זאת, פרשים ופילים (ובמידה מסוימת גם רגלים-קלים) הרבה יותר קל לשנות את פריסתם בשדה כי הם מהירים יותר, מספרם קטן יותר והם נעים מחוץ לשורת הפלנקס. הפרשים דוהרים מאחורי שורת הפלנקס ויכולים לעבור מאגף לאגף אפילו בזמן הקרב. הפילים עוברים לפני שורת הפלנקס ומתמקמים לאורכה באיזה חלק שהמפקד מורה להם. זה יכול להעשות אפילו סמוך לתחילת הקרב אחרי שכולם כבר נפרסו ומוכנים.

אאומנס ערך את צבאו לקרב במהירות. בינתיים, על הרכס נאסף גם צבא אנטיגונוס, אשר נערך גם הוא במהרה לפי סדר הצעידה שלו. לפי המתכונת האלכסנדרית כל צבא היה מחוזק בימין וערוך באלכסון כשהשמאל שלו מעוכב מאחור. יתכן שזו לא הייתה המתכונת שנכפתה על אנטיגונוס (בשל סדר הצעידה בטור) והוא בחר לעשות זאת מרצונו. כך או כך, הוא צפה מהרכס בפריסה של אאומנס, אשר כנראה הספיק לפרוס את צבאו ראשון (גם כי צבאו היה קטן יותר וגם כי עיקר צבא אנטיגונוס עוד לא הגיע כשאאומנס התחיל בפריסה)²⁴.

לאחר שאנטיגונוס פרס את צבאו, אאומנס ראה שהחלק הימני של צבא אנטיגונוס חזק מאד. לא רק האגף הימני עם הפרשים והפילים, אלא גם החלק הימני של הפלנקס היה חזק מאד. אנטיגונוס פרס את הפלנקס כך: בשמאל (מול הארגורספידס וההיפספיסטאי של אאומנס) פרס 9,000 שכירים, אחריהם (כלומר מימין להם) 3,000 לוסיאנים ופמפיליאנים, ואחריהם 8,000 חיילים מעמים שונים מצויידים בחימוש מקדוני. אלה עמדו פחות או יותר מול החלק החזק בפלנקס של אאומנס במבנה עמוק מאד. אחריהם (כלומר מימין להם) היו כ-8,000 מקדונים, אך אלו היו דווקא מול החלק החלש בפלנקס של אאומנס²⁵.

אאומנס, לאחר שראה זאת, העביר את 40 הפילים לאורך שורת הפלנקס ומיקם אותם לפני החלק החלש יותר בפלנקס שלו, אשר היו מול החלק החזק (המקדוני) בפלנקס של אנטיגונוס. אנטיגונוס, שצפה בנעשה, נותר ללא ברירה, ומיקם גם הוא את כל הפילים שהועיד לפלנקס (כ-25-20) לעמוד מול פילי אאומנס, כי אחרת פילי אאומנס היו טובחים את חייליו. הפילים של שני הצבאות נפרסו

²⁴ אנטיגונוס צפה בפריסת אאומנס ופרס בהתאם אצל דיודורוס: 19. 29. 1.

²⁵ פריסת הפלנקס של אנטיגונוס אצל דיודורוס: 19. 29. 3.

ברוחים קטנים כ-15-10 מ' אחד מהשני (אנטיגונוס פרס אותם קצת יותר מרווח מאאומנס כי היו לו פחות פילים). מאחוריהם רגלים-קלים בכמות מספקת כדי להגן על הפילים ממתקפה של רגלים-קלים יריבים. כך ביטל אאומנס את חסרונו שלו בפלנקס, ויותר מכך, יצר לעצמו יתרון בצד הימני של הפלנקס שלו (בעיקר כ-6,000 היפספיסטאי וארגורספידס) אשר מולם עמדו פלנגיטים נחותים מהם מכל הבחינות. שאר חלקי הפלנקס שלו ושל אנטיגונוס לא יכלו להשתתף בקרב. הם עמדו מאחורי חומת פילים ורגלים-קלים ונוטרלו לחלוטין. הפילים נפרסו במבנה מגננתי.

לפיכך, כל תיאור קרב הפלנקס של דיודורוס עוסק בארגורספידס ובהצלחותיהם (וכאן לדעתי השתתפו יחד איתם גם ההיפספיסטאי תחת פיקוד משותף). כל הפלנקס של אנטיגונוס נסוג כי חלקו השמאלי החלש הובס. החלק הימני החזק של פלנקס אאומנס אשר נלחם, בעצם שבר את השורה אך שאר הפלנקס הספיק להדביק את הפער שנוצר. הללו התקדמו כשבראשם הפילים אל מול האויב הנסוג בצורה מאורגנת עם פיליהם.

פרשי אנטיגונוס שבימין תקפו את פרשי אאומנס שבשמאל ואז אנטיגונוס הצליח לארגן נסיגה מסודרת של הצבא אל רגלי הרכס ממנו ירדו. אאומנס הורה להפסיק את המרדף ובעצם הביא לנסיגת הפלנקס והפסקת המרדף אחרי האויב. שני הצבאות ניסו להערך מחדש אך נהיה מאד מאוחר והקרב בעצם נגמר²⁶.

בקרב גביאנה קרה בדיוק אותו דבר אך בסדר מעט שונה²⁷. אנטיגונוס פרס ראשון וככל הנראה מערכו היה דומה לזה שפרס בקרב פראיטקנה. דיודורוס לא הרחיב אלא רק ציין שאנטיגונוס פרס פרשים באגפים, כשהוא, בנו ומיטב הפרשים באגף ימין. במרכז הרגלים ובחזית מול הצבא 65 הפילים. דיודורוס כנראה לא רצה לחזור על עצמו מאחר שהפריסה הייתה מאד דומה לקודמתה²⁸. הפעם צבאו מנה 22,000 רגלים (ניתן לומר שהכוונה רק לפלנקס), 9,000 פרשים ו-65 פילים.

²⁶ תיאור קרב הפלנקס אצל דיודורוס: 19. 30. 5 – 7. תיאור תקיפת פרשי אאומנס ע"י פרשי אנטיגונוס ונסיגת הצבאות אצל דיודורוס: 19. 30. 7 - 10 / 31. 1 – 2.

²⁷ תיאור פריסת כוחות אנטיגונוס (אשר הפעם פרס ראשון) בקרב גביאנה אצל דיודורוס: 19. 40. 1. ופריסת כוחות אאומנס (אשר צפה בפריסת אויבו ונערך בהתאם) אצל דיודורוס: 19. 40. 2 – 4, ושם גם מספרי הלוחמים.

²⁸ כך טוען דוויין (1985b), עמ' 87.

מאחר שפריסתו הייתה דומה לקרב הקודם ניתן לומר שהפלנקס היה ערוך כך: בימין כ-8,000 מקדונים ואחריהם (כלומר משמאל להם) מספר לא ידוע של לוחמים מעמים שונים עם חימוש מקדוני (כמה אלפים, לא יותר מ-8,000), אחריהם הלوسیאנים והפמפיליאנים (לא יותר מ-3,000) ובסוף (בצד השמאלי של הפלנקס) לא יותר מ-9,000 שכירים. מספרם בקרב פראיטקנה עמד על 28,000 אך עתה רק על 22,000. ככל הנראה מספר המקדונים לא פחת אלא של היחידות האחרות, אשר נלחמו ואיבדו לוחמים רבים בקרב הקודם. באגף הימני נפרסו מיטב הפרשים וכנראה גם מיטב הפילים, כ-30 פילים כמו בקרב הקודם. מול חלק מהפלנקס כ-25-20 פילים, וכל יתרת הפרשים והפילים באגף שמאל שקיבל הוראה להמנע מקרב ונשאר מעוכב מאחור. מאחורי הפילים נפרסו חלק מהרגלים-הקלים (או כפי שדודורוס סבר - ברווחים שבין הפילים), ורוב הרגלים-הקלים נפרסו באגפים ובין יחידות הפלנקס בתפקידים שונים.

אאומנס ראה פריסה זו ונערך בהתאם. הפעם החליט לפרוס הפוך ולהתייצב עם שמאל חזק אל מול הימין החזק של יריבו. היה לו כנראה מספיק זמן להערך וכל העת ראה את אנטיגונוס פורס את צבאו. דודורוס סיפר שהזירה הייתה שטח מישורי וגדול²⁹, כך שניתן היה לראות את פריסת הצד השני בקלות. תוך כדי שאנטיגונוס פרס את צבאו, אאומנס כבר הבחין ביחידות השונות ומיקומן ופרס בהתאם. לבסוף, כשגם הפרשים והפילים של אנטיגונוס התמקמו, אאומנס התאים את עצמו.

הפעם אנטיגונוס פרס ראשון, ומתוך כוונה לא לנטרל את החלק החזק של הפלנקס שלו, כפי שקרה בקרב הקודם, הוא מיקם את 25-20 הפילים לפני החלק השמאלי החלש של הפלנקס, כדי לכפות על אאומנס לעשות את אותו הדבר³⁰. הוא קיווה שאאומנס ינטרל בכך את החלק החזק בפלנקס שלו שבפעם הקודמת היה ממוקם שם. תוכניתו הייתה לעשות לאאומנס מה שאאומנס עשה לו בפעם הקודמת.

אבל תוכניתו השתבשה ברגע שאאומנס פרס הפוך, וכך החלק החלש של אאומנס עמד מול החלק החלש של אנטיגונוס³¹. אנטיגונוס לא הצליח להשיג יתרון, אלא באמצעות פיליו, אשר אאומנס כמובן

²⁹ דודורוס: 19. 42. 1.

³⁰ הרעיון הוא שמי שפורס ראשון קובע בעצם את אופן הקרב לטוב ולרע. הוא מחייב את יריבו להתאים את עצמו.

³¹ אאומנס נערך לכך מבעוד מועד והכין את סדר הצעידה שלו לפי תוכנית קרב מתוכננת מראש.

נאלץ לפרוס מולם את פיליו שלו (כ-40), רק הצליח לנטרל לעצמו וליריבו את החלקים החלשים שבפלנקס. והוא, אשר היה לו יתרון מספרי משמעותי באגף החלש, נפגע מכך יותר.

דיודורוס סיפר על פרש שיצא מטעם מפקד הארגורספידס והגיע עד שורות המקדונים היריבים של אנטיגונוס ונוף בהם על חוצפתם להלחם נגד אבותיהם שכבשו את העולם³². אם לסיפור זה יש גרעין של אמת, ניתן אולי להבין ממנו שלא היו פילים ומאחוריהם רגלים-קלים בין המקדונים של אאומנס למקדונים של אנטיגונוס, שהרי אחרת הם לא היו רואים או מתקשרים זה עם זה.

לאאומנס היו פחות או יותר אותה כמות חיילים כמו בקרב הקודם (36,700 רגלים, 6,000 פרשים ו-114 פילים), ולאנטיגונוס עדיין היה יתרון בפרשים ובפלנקס (הפלנקס של אאומנס ככל הנראה מנה עדיין כ-17,000 איש). יתרון אשר התבטל ע"י מיקום פילים לפני החלק החלש של הפלנקס של שני הצבאות. לאנטיגונוס לא הייתה ברירה, הוא היה חייב לפרוס שם פילים בכל מקרה, כי אחרת איך יתגונן מול פילי אאומנס. אז תוכניתו שהתבססה על פריסה "רגילה" של אאומנס השתבשה ברגע שאאומנס פרס הפוך.

קרב הפרשים באגף החזק (ימין אנטיגונוס מול שמאל אאומנס) די ברור מהנרטיב של דיודורוס וניתן לעקוב אחריו³³. תיאור קרב הפלנקס קצר, אך לאור ההצעה שלי התיאור די ברור. הארגורספידס וההיפספיסטאי תקפו את המקדונים שמולם והביסו אותם (הם הלהיבו את עצמם קודם לכן כשהפרש נוף בצעירים על שהם נלחמים באבותיהם, ואילו המקדונים של אנטיגונוס נפלה רוחם). הם לא חיכו לשאר הפלנקס שלהם שיתקדם איתם, אלא הניסו את הפלנקס היריב לבדם (אשר שורתו נשברה והחלק שמאחורי הפילים נסוג בזהירות). כך יצרו פער בשורתם הם. פער שלתוכו רכבו פרשי האויב וכיתרו אותם. הם נערכו בריבוע מגננה ונסוגו בבטחה³⁴. מה שניצח את הקרב הייתה טקטיקת איגוף

³² דיודורוס: 19. 41. גרסה דומה מופיעה בקצרה גם אצל פלוטרכוס: *חיי אאומנס*: 16. 4.

³³ לניתוח הקרב באגף, ראה: דוויין (1985b), עמ' 91 - 92.

³⁴ תיאור קרב הפלנקס אצל דיודורוס: 19. 43. 1 - 5. כאן דיודורוס כותב ש"המקדונים" נערכו בריבוע וזו הוכחה נוספת לכך שלא מדובר רק בארגורספידס אלא גם בהיפספיסטאי, כלומר, כל הרגלים המקדונים של אאומנס. גם בהמשך, כשכל הצבא נסוג לאחור והם מתווכחים מה לעשות, נאמר שהמקדונים שחששו לחיי יקיריהם ולרכושם שנפלו בידי האויב, החליטו לבגוד באאומנס והסגירו אותו. כלומר, הארגורספידס יחד עם ההיפספיסטאי. איזכור ראשון ל"מקדונים" אצל דיודורוס: 19. 43. 5, איזכור שני ושלישי כשהם חששו ליקיריהם וכשהם הסגירו את אאומנס אצל דיודורוס: 19. 43. 7 - 8.

רחב של פרשי אנטיגונוס הקלים שהגיעו מבלי שנתגלו וכבשו את מחנה אאומנס ובו משפחות הלוחמים ורכושם³⁵. זה בסופו של דבר גרם לחיילי אאומנס לבגוד בו³⁶.

שני קרבות אלה חשובים להבנת לחימת פילים בגלל השימוש הטקטי החרוג שנעשה בהם. שני הצבאות מיקמו פילים לפני הפלנקס. דבר שלא חזר עוד לכל אורך תקופת מלחמות הפילים. ניתן ללמוד מהם לא מעט על לחימת הפילים בעת העתיקה בכלל, ובתקופה הנידונה בפרט (ימי הדיאדוכים). בפרק זה עניתי על שלוש השאלות שהצגתי: מדוע פרסו את הפילים לפני שני הפלנקסים, איך בדיוק פרסו אותם שם, וכיצד התנהל קרב הפלנקס.

לא נאלצתי "לתקן" את הטקסט של דיודורוס יתר על המידה. הוספתי לו מעט אך לא ניקיתי ממנו דבר. לדעתי, חלק מהמידע הופיע אצל הירונימוס אך דיודורוס לא לגמרי הבין אותו, ובפרפראזה המקוצרת שעשה לו, ויתר על מידע זה. ההצעה שלי לשחזור שני הקרבות תואמת את הטקסט של דיודורוס ואינה מאלצת להציב הנחות מוקדמות רבות. בכל אופן, אני סבור שהצעה זו עדיפה על ההצעה המקובלת (בקרב אלה שלא פוסלים לחלוטין את תיאורו של דיודורוס) לפיה חיילי הפלנקס עברו דרך שתי שורות הפילים ואלפי הרגלים-הקלים שנפרסו לפניהם.

³⁵ דיודורוס: 19. 42. 1 – 2.

³⁶ דיודורוס: 19. 43. 6 – 9.

נספח 2 – תיאור מעשי הפילים בקרב רפיח לפי פוליביוס: 5. 84 – 85: בחינה מחודשת

באביב 217 יצאו אנטיוכוס ה-3 ותלמי ה-4 לקראת הקרב המכריע במלחמה הסורית ה-4. פוליביוס ציין כי לתלמי ה-4 היו 70,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-73 פילים, וכי לאנטיוכוס ה-3 היו 62,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-102 פילים. פוליביוס תיאר בהרחבה את הכנות תלמי לקרב ופירט את הרכב צבאו. אולם, לעניין הפילים לא התייחס ורק ציין את מספרם בסיכום הכללי¹. גם הכנות אנטיוכוס למלחמה זכו לתיאור מפורט, וכן הרכב צבאו, אך ללא התייחסות לפילים, שצוינו רק בסיכום הכללי².

שני הצבאות נפגשו ליד העיר רפיח בקרב שהכריע את גורל קוילה-סוריה לטובת תלמי. לא ארחיב כאן את תיאור הקרב כולו, אלא אתיחס רק לעניין הפילים³. באופן כללי, פוליביוס תיאר את פריסת הצבאות כך: במרכז שני הצבאות נפרסו רגלים כבדים (פלנקס), לצידם רגלים קלים מסוגים שונים וחצי כבדים, ואת האגפים סגרו פרשים. לפני הפרשים שבאגפים נפרסו הפילים. באגף הימני הסלאוקי, בו היה המלך עצמו, נפרסו 60 פילים תחת פיקודו של פיליפוס שהיה ידיד המלך וגדל עימו⁴. פוליביוס השתמש במונח *σύντροφοι* ושימרון מתרגם "ידיד נעוריו" אשר גדל עם המלך והתחנך עימו. מכאן, שמדובר בתפקיד בכיר שהמלך העניק לאנשי אמונו שגדלו איתו. באגף השמאלי המלך פרס את שאר הפילים (42) תחת פיקוד מואיסקוס, "אחד מנערי המלך", קצין שגדל והתחנך בחצר המלך⁵.

¹ הערכות המצרים למלחמה אצל פוליביוס: 5. 63 – 65 ובה פירוט רב אך ללא התייחסות לפילים. רק בהמשך כשהמחבר סכם את הכוחות הוא ציין שהיו לתלמי 73 פילים, ראה פוליביוס: 5. 79. 2.

² הערכות הסלאוקים למלחמה, כולל תיאור קרב בדרום לבנון, והתקדמות דרומה אל צפון ישראל ועבר הירדן אצל פוליביוס: 5. 67 – 71, אך אין שם התייחסות לפילים. בהמשך פירוט הרכב הצבא אצל פוליביוס: 5. 79. 3 – 12 ורק בפסוק 13, בסיכום כוחות הצבא, פוליביוס ציין את 102 הפילים של אנטיוכוס.

³ ישנה התייחסות רבה לקרב רפיח במחקר מזה 90 שנים. צינתי בעבודה את שני מאמריו בעברית של בר כוכבא (1978, 2007) וכן את מאמרו העדכני של צ'רלס (2007a) העוסק בעניין הפילים בלבד. כמו כן, ישנו ספרו של גלילי (1999), אשר נכתב במשך שנים רבות, אך לבסוף פורסם עשור לאחר מותו בעריכת פרופ' ישראל שצמן. בפרסומים אלה ניתן למצוא את הביבליוגרפיה העיקרית לקרב רפיח, תיאור הקרב והשערות שונות.

⁴ פוליביוס: 5. 82. 8.

⁵ פוליביוס: 5. 82. 13.

תלמי פרס באגף השמאלי, בו היה גם הוא עצמו, (מול ימין אנטיוכוס) 40 פילים לפני הפרשים (מול ה-60 של אנטיוכוס), ובאגפו הימני פרס 33 פילים לפני הפרשים (מול ה-42 של אנטיוכוס). קשה לדעת בדיוק את פריסת הפילים בשני הצבאות. האם נפרסו בצפיפות או בשורה ברווחים? האם לפני כל הפרשים באגפים או רק לפני חלקם, וכו'. כמו כן, פוליביוס לא ציין שהיו רגלים קלים בין או מאחורי הפילים, אלא מיקמם בשורת הקרב בין הפרשים לפלנקס⁶.

בהמשך, פוליביוס תיאר את הקרב בשלבים. ראשית, הוא תיאר את הקרב באגף המלכים (ימין אנטיוכוס ושמאל תלמי). במהלך תיאור זה, פוליביוס התעכב לדון בעניין הפילים: הוא ציין שהסתערות הפילים היא שפתחה את הקרב. הוא תיאר על גבם מגדלים ובתוכם חיילים עם סריסות המנסים לדקור את יריביהם (חיילי האויב במגדל שמולם או אולי אף את הפיל היריב עצמו). הוא המשיך ותיאר מאבק בין הפילים עצמם (הודים מול אפריקאים), וכאן הוסיף הערות משל עצמו גם לגבי האופן בו שני פילים נלחמים זה בזה, וגם לגבי ההבדלים בין הזנים ועדיפות ההודים בקרב כי האפריקאים מפחדים מהם. אז חזר פוליביוס לתאר את הקרב הכללי באגף זה, אשר לפיו, פילי התלמאים נסוגו ומיד אחריהם כל האגף התלמאי. אנטיוכוס הוביל מרדף פרשים ממושך שעקף את הסתערות פיליו⁷.

אז עבר פוליביוס לתאר את שהתרחש באגף השני (ימין תלמי ושמאל אנטיוכוס). שם המפקד התלמאי חיכה לראות את תוצאות אגף המלכים, וכשראה את ענן האבק החליט לפעול. הוא ראה שפיליו האפריקאים לא העזו לתקוף את יריביהם ההודים, והחליט להורות על מתקפה חזיתית של רגלים שכירים. הוא עצמו הוביל כוח פרשים באיגוף רחב מעבר לפילים, ותקף את פרשי הסלאוקים מהצד ומאחור והניסם. אחר כך, פנה לתקוף את הרגלים הקלים. כך נותרו שני הפלנקסים של שני הצבאות חשופים באגפים הן מהגנת הפרשים והן מהגנת הרגלים הקלים⁸.

פוליביוס המשיך ותיאר את מעשי תלמי שחזר ממנוסתו וחבר לפלנקס, אשר הוביל מתקפה מוצלחת נגד הפלנקס הסלאוקי שהובס ונסוג. אנטיוכוס המשיך במרדפו עד שלב מאוחר יחסית, וכשחזר לקרב

⁶ פריסת שני הצבאות אצל פוליביוס: 5. 82.

⁷ פוליביוס: 5. 84.

⁸ פוליביוס: 5. 85. 1 – 6.

המרכזי ראה שהוא כבר הוכרע לרעתו⁹. לאנטיוכוס נהרגו כ-10,000 רגלים ומעל 300 פרשים, ו-4,000 רגלים נפלו בשבי. 3 מפיליו מתו בקרב ועוד 2 מפצעיהם. לתלמי נהרגו כ-1,500 רגלים וכ-700 פרשים, 16 פילים ורוב הפילים שנותרו בחיים נשבו¹⁰. עד כאן תיאורו של פוליביוס.

ישנן כמה בעיות מהותיות בתיאור זה בכל הנוגע לעניין הפילים. אציג את הנתונים לפי הסדר בו הם מופיעים בטקסט ואת הבעייתיות שבהם:

1- באגף המלכים רק מעטים מפילי תלמי העזו לצאת נגד יריביהם. זו הפעם הראשונה בה יש תיאור קרב בין פילים אפריקאים להודים ואולי הפעם הראשונה בה באמת התנהל קרב כזה, אבל כ-60 שנות מלחמה בין האימפריות ודאי לימדו אותם איך להלחם עם פילים. עצם העובדה שהתלמאים נלחמו בעבר נגד הסלאוקים (ואף ניצחו אותם), ובכל זאת פרסו פילים אפריקאים, מעלה ספק גדול לגבי הדעה העתיקה לפיה האפריקאים מפחדים מההודים ולא מסוגלים להתמודד איתם בקרב.

2- על גב הפילים יש מגדלים. זה הקרב הראשון שבו מוזכר שימוש במגדלים ע"י מקור מהימן בקרב הכרעה בשטח פתוח (pitched battle). לכשעצמו זה מהווה בעיה, מה תפקיד המגדלים בקרב שכזה? כמו כן, לא רק על גב ההודים אלא גם על גב הפילים האפריקאים של תלמי היו מגדלים, שזה דבר חריג שקיימת לגביו מחלוקת במחקר.

3- במגדל יש חיילים אך לא ידוע מספרם.

4- הנשק בידי החיילים הוא סריסה ואין לזה מקבילה. הנשק שמוזכר בהקשר זה בקרבות אחרים הוא נשק קל, למשל, קשתות. לא ברור מה הם אמורים לעשות עם סריסה בתוך מגדל צר שיש בו עוד חיילים עם נשק כזה¹¹.

5- יש תיאור מפורט של מאבק בין שני פילים. אין לזה מקבילה במקורות¹². כמו כן, קשה להבין מה תפקיד החיילים במגדלים בזמן המאבק בין שני הפילים. פוליביוס תיאר כל אחד מהמרכיבים

⁹ פוליביוס: 5. 85. 7 – 13.

¹⁰ פוליביוס: 5. 86.

¹¹ בעניין לוחמי המגדלים, ראה פרק א': תת פרק לוחמי הפילים והשימוש במגדלים, עמ' 47 – 52.

(החיילים במגדל והפיל עצמו) כאילו היה מאבק בפני עצמו ולא ברור כיצד שני המאבקים מתקיימים יחדיו.

6- רוב פילי תלמי לא העזו להלחם ביריביהם ההודים, כפי שקורה תמיד, לדברי פוליביוס, עם פילים אפריקאים, אשר לא יכולים לשאת את הריח ואת הרעש של הפילים ההודים. ועל כך הוסיף, שהוא סבור שהם גם מפחדים מגודלם ומחוזקם של ההודים. לכן, הם מיד מסתובבים ובורחים לפני שהם אפילו מתקרבים אליהם. לסיכום כתב פוליביוס שזה מה שקרה גם הפעם בין הפילים באגף המלכים.

7- נסיגת הפילים התלמאים יצרה אי סדר בקרב הרגלים-הקלים (פלטסטים) של תלמי. אבל הם לא היו מאחורי הפילים. הפילים נפרסו לפני הפרשים ולכן נסיגתם לאחור לא הייתה אמורה להוות בעיה משמעותית עבור הפלטסטים, אשר לא היו ממש מאחוריהם, ובעצמם פרוסים באופן מרווח (בניגוד לפלנקס) המאפשר לאלה, שבכל זאת עמדו בדרכם של הפילים, לזוז.

8- באגף השני (ימין תלמי ושמאל אנטיוכוס) המפקד התלמאי ראה שהפילים שלו לא העזו להתקרב ליריביהם, הוא הורה לרגלים לתקוף את החיילים שמולם, והוא עצמו הוביל כוח פרשים, שכלל את הפרשים שעמדו ממש מאחורי הפילים, לאיגוף רחב מסביב לפיליו ולפילי האויב, הישר אל צידם ועורפם של פרשי האויב, ובכך חמק מהסתערות הפילים. ניתן להניח שכוונתו של פוליביוס הייתה להסתערות הפילים ההודים והנסיגה המבוהלת של האפריקאים באגף זה.

9- בסוף הקרב מתו 16 פילים תלמאים ורוב הנותרים בחיים נשבו. מוזר שדווקא הצד שניצח במערכה איבד פילים בשבי, ולא ברור איך הצליחו הסלאוקים לעשות זאת בנסיגתם¹³. אנטיוכוס איבד בסופו של דבר 5 פילים.

¹² דיודורוס: 19. 42. 6 ציין שבמהלך קרב גביאנה בין אנטיגונוס לבין אאומנס בחורף 317 - 316 הייתה התנגשות בין פילים, שבסופה הפיל המוביל של אאומנס הפסיד במאבק מול החזק בפילי אנטיגונוס ונפל. אך אין את תיאור המאבק כמו אצל פוליביוס במקרה הנדון בקרב רפיח.

¹³ גילי הציע הסבר אך טיעונו לא משכנעים: גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 397. בהערה 12 בעמ' 409 גילי הציג ביבליוגרפיה למחלוקת זו. וולבנק הציע לתקן את פוליביוס שלדעתו לא הבין את המקור שמולו. לפי תיקונו היו אלה התלמאים המנצחים ששבו את הפילים. בעקבותיו גם סקולרד ואחרים, וכן שימרון בתרגומו לפוליביוס: 5. 86. 6. ראה: סקולרד, עמ' 142. Walbank, F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, 1st Vol. (Oxford, 1957), p. 615.

תיאורו של פוליביוס בכל הנוגע לפילים בקרב זה הוא כאמור בעייתי מאוד. התלמאים היו מנוסים בשימוש בפילים אפריקאים וכבר ניצחו בעבר את הסלאוקים. לא סביר בעיניי שהם בכל זאת התעקשו לפרוס פילים אפריקאים כנגד הודים אם הם ידעו שהאפריקאים לא מסוגלים להלחם נגד ההודים, ועוד בנחיתות מספרית. לפיכך, אני סבור שדעה זו, שחוזרת אצל פוליביוס, לא הייתה נכונה בכל הנוגע לפילים האפריקאים של התלמאים. אני סבור שמקור דעה זו של פוליביוס היה ברומא, ובעיקר במסורת שעברה במשפחת הסקיפיוני, אשר לא ראו בפילים האפריקאים נשק יעיל לאור ניסיונם במלחמות הפוניות (יידון בתת פרק אחר). כמו כן, ניסיונו של המחבר להראות שהפילים בנסיגתם פוגעים בשורות צבאם מקורו גם הוא בידיעותיו על המלחמות הפוניות. דעה זו על נחיתות האפריקאים אל מול ההודים חוזרת שוב בתיאורו לקרב מגנסייה ששרד אצל ליוויס¹⁴. לא ידוע לנו על קרבות קודמים שאליהם יכול היה פוליביוס ליחס ניסיון זה. אם היו קרבות כאלה במלחמות הסוריות הקודמות, התלמאים אולי אף ניצחו בהם.

סביר בעיניי שהאחים סקיפיו אפריקאנוס וסקיפיו אסייתינקוס לא העריכו פילים אפריקאים, ודעתם לגבי פילים בכלל הייתה כנראה שלילית. היו להם פילים מצפון מערב אפריקה (שהביאו להם הנומידים) והם לקחו בשבי פילים הודים בקרב מגנסייה. במחנה הרומאי פילים הודים אלו כנראה התקרבו לפילים האפריקאים, אשר מעולם לא ראו פיל הודי קודם לכן, והאפריקאים הגיבו בהתאם. הרומאים מסרו את כל הפילים ההודים למלך פרגמון והמשיכו חזרה לאירופה עם הפילים האפריקאים של הנומידים (יידון בהמשך). כך חדרה מסורת זו אל פוליביוס והופצה הלאה. בכל אופן, הוא לא לקח מידע זה מהמקורות שלו לקרב רפית¹⁵.

יתכן שהיו מגדלים על גב הפילים בקרב זה, אך אינני מבין את תפקידם הטקטי. הרי בקרב שבו הפילים באגפים ומיועדים להתקפה נגד פילים ו/או פרשים, המגדל לא מהווה יתרון, להיפך, הוא

¹⁴ ליוויס: 37. 40. 5.

¹⁵ טארן, במאמרו הישן משנת 1926, היה סבור שפוליביוס טעה בתיאורו. טארן כתב בתקופה שבה עוד לא הכירו את הזן האפריקאי הקטן (פיל יער) ולכן סבר שפוליביוס טעה כשתיאר את ההודים כגדולים יותר. עם זאת, אני סבור שחלק מטיעונו עדיין רלוונטיים בכל הקשור לכך שהערות פוליביוס, במהלך תיאור קרב הפילים, לא לקוחות ממקורותיו לקרב אלא תוספות שלו. טארן סבר שהדעה שההודים הם הגדולים יותר היא "נוסחת שגרה" (literary commonplace) שמקורה בקטסיאס או באונסיקריטוס וכך הפכה לדעה המקובלת. הוא כמובן שגה בעניין זה. ראה: Tarn, W. W., "Polybius and a Literary Commonplace", *The Classical Quarterly*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1926), pp. 98-100.

מכביד על הפיל. יתכן שפוליביוס מיקם מגדלים על גב הפילים לאור העדויות שהיו לו על קרב מגנסייה. כך, שיתכן שמגדלים על גב הפילים ברפיח הם אנכרוניזם. אותו המלך אולי רתם מגדלים לגב הפילים 27 שנים לאחר מכן¹⁶. כמו כן, במידה והיו בקרב רפיח מגדלים עם חיילים, אני לא סבור שנשקם היה סריסות. ויש להזכיר שפוליביוס לא ציין רגלים קלים מאחורי או יחד עם הפילים.

בתחילת עבודה זו, בפרק העוסק בתכונותיהם של הפילים, התייחסתי למאבק בין שני הפילים כפי שמתואר אצל פוליביוס. ניכר שמדובר במאבק בין שני זכרים בוגרים כשלפחות אחד מהם נמצא בתקופת מאסת'. לא סביר בעיניי שפוליביוס תיאר נכונה את שהתרחש בקרב רפיח, מאחר שאני גם סבור שלא השתמשו בזכרים בוגרים שהיו בתקופת מאסת', וכעיקרון מנחה, השתמשו בעיקר בנקבות בוגרות. לא ניתן לשלוט על זכר תוקפני שכזה, לרתום עליו מגדל ולרכוב עליו.

וולבנק, בפרשנותו לפוליביוס, העיר כי יתכן שפוליביוס ראה מחזה כזה בזירת המופעים ברומא. קדם לו בכך גווארס שהציע זאת, וטען כי התיאור מעיד לדעתו על מראה עיניים ולא על תיאור כתוב או עדות בע"פ. גווארס הוסיף כי ברומא היה מקובל לארגן מופעים כאלה בימי פוליביוס. בימיו היו ברומא גם פילים הודים וגם אפריקאים¹⁷. יתכן שכמה פילים הודים ניתנו במתנה לרומאים ע"י מלך פרגמון שקיבל את פילי הסלאוקים לאחר קרב מגנסייה. כמו כן, יתכן (אך בסבירות נמוכה יותר) שכמה פילים ניתנו במתנה ע"י הסלאוקים עצמם כמה שנים מאוחר יותר. מתנה כזו, שאין לה משמעות צבאית, יכולה להיות פיל זכר בוגר, אשר אין מה לעשות איתו מלבד שימוש בזירה או בטקסים. פיל שכזה יכול להיות גדל מימדים במיוחד ולכן ניתן במתנה.

אוסוף, כי לא מן הנמנע שגם רעיון המגדלים ובהם חיילים עם סריסות לקוח ממופע שכזה שראה פוליביוס בזירה ברומא. לדעתי, אלו הן תוספות של פוליביוס, אשר הוא מצא לנכון לשלב בחלק זה של תיאורו למען קוראיו לאור התרשמותו העזה מכך. המקורות שלפניו סיפקו מידע דל לגבי מעשי

¹⁶ תיאורו של פוליביוס לקרב מגנסייה לא שרד אך ניתן לאתרו בתיאור ליויוס לקרב ואף בתיאור אפיאנוס אך במידה פחותה יותר. חשוב לציין שליויוס ציין מגדלים על הפילים שנפרסו בין יחידות הפלנקס אך לא על אלו שבאגפים. תיאור פריסת כוחות אנטייוס בקרב מגנסייה אצל ליויוס: 37. 40. 6 – 41. 1, ואצל אפיאנוס: סיריאקה: 32. חשוב לציין כי אפיאנוס לא ציין כלל מגדלים על הפילים.

¹⁷ Walbank, op. cit., p. 614. Gowers, W., "African Elephants and Ancient Authors", *African Affairs*, Vol. 47, No. 188 (Jul., 1948), p. 174.

הפילים בקרב וכן לגבי הימצאותם של מגדלים וחיילים. הדבר ניכר גם בתיאורו את ההכנות למלחמה ואת הרכבי הכוחות. בתיאורים אלה, המבוססים על מקורות טובים, אין כל פירוט או הסבר לגבי הפילים מלבד מספרם.

עניין נוסף הוא הערתו של פוליביוס שרוב פילי תלמי נמנעו מהמפגש עם היהודים ונסוגו, אך מקצתם כן נלחמו. ישנם שני הסברים במידה והערתו נכונה. הראשון, כפי שכבר ציינתי קודם, הדעה לפיה הפילים האפריקאים של תלמי מפחדים מההודים שגויה ולכן מקצתם הסתערו. ניתן להסביר את נסיגתם בכמה סיבות, למשל, יתכן שנחיתותם המספרית הביאה לנסיגתם, או שמדובר בתרגיל טקטי של נסיגה מתוכננת¹⁸. כך גם באגף הימני התלמאי שבו מתואר איגוף רחב והסתערות פרשים תלמאים מהצד ומהעורף של הסלאוקים. יתכן שהפילים נותרו במקומם ולא נסוגו, ומשכו אליהם את פילי ופרשי האויב כהונאה טקטית. פוליביוס הסביר זאת אחרת כמובן, לאור דעתו על נחיתות הפילים האפריקאים אל מול ההודים.

ההסבר השני הוא, שחלק מפילי תלמי היו הודים והם אלו שלקחו חלק פעיל בלחימה, בעוד שהאפריקאים היו אלה שנסוגו¹⁹. הסבר זה לא מתקבל על הדעת מאחר שהתלמאים יכלו להשיג פילים הודים רק במלחמה הסורית ה-3 כ-28 שנים לפני קרב רפיח. פילים אלו לא שרדו עד שנת 217, ואם כן, הם היו זקנים ולא כשירים כלל לקרב²⁰. אולם, הימצאותם של פילים הודים במחנות האימונים יחד עם הפילים האפריקאים במצרים במשך כל אותן השנים בהן הכשירו בעזרתם את הפילים האפריקאים, אשר חלקם של האחרונים, בסופו של דבר, השתתפו בקרב רפיח, מחזקת את הטענה שהאפריקאים של התלמאים לא פחדו ממראם, ריחם או קולניותם של הפילים ההודים. הם היו רגילים אליהם.

¹⁸ בר כוכבא מציין שאין לשלול את האפשרות של נסיגה מבוזבזת על מנת למשוך את פרשי המלך ואת אנטיוכוס עצמו אל מחוץ למערכה המרכזית. בר כוכבא, בצלאל, "המלחמות הסוריות – מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 301 – 200 לפנה"ס", אריה שמואלביץ' (עורך), *זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל (תל אביב, 2007)*, עמ' 78.

¹⁹ גווארס הציע זאת ובעקבותיו גם סקולרד אך הצעתם הייתה מהוססת. צ'רלס חידש הצעה זו לאחרונה. ראה: סקולרד, עמ' 143. Charles, M., "Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius .143", *The Classical Quarterly*, Vol. 57, No. 1 (2007), pp. 308-310.

²⁰ החוקרים שתמכו בהצעה זו סבורים שלפיל תוחלת חיים גבוהה בשבי ובעיקר כשירות צבאית ארוכת שנים.

לאור הבעייתיות שעולה מהטקסט עצמו, ולאור חוסר ההלימה של תיאור הקרב עם המחקר המודרני העוסק בפילים ובתכונותיהם, וכן לאור המחקר ההשוואתי שערכתי בעבודה זו עם קרבות אחרים, אני סבור שתיאורו של פוליביוס למעשי הפילים בקרב רפיח הוא שגוי ומבוסס על דעות קדומות שגויות, על אנכרוניזם ועל חוסר בקיאותו בלוחמת הפילים בזירה ההלניסטית²¹.

²¹ גילי הוסיף כי המונח המתייחס לפילים האפריקאים של התלמאים הוא פילים "אתיופים" או "טרוגודיטים" אך פוליביוס בתיאורו לקרב רפיח מכנה אותם "לובים". הכרותו עם הפילים הקרתגנים השפיעה כנראה גם על הטרמינולוגיה. ראה: גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 334.

נספח 3 – פריסת הפילים בחזית והרגלים-הקלים שאיתם

בנספח זה אנסה לעמוד על שתי סוגיות טקטיות בעלות חשיבות בהבנת לחימת הפילים בזירה ההלניסטית¹. הסוגיה הראשונה עוסקת בשימוש ברגלים-קלים יחד עם הפילים. במחקר ובמקורות ניתן למצוא התייחסויות לכך, שכאשר הפילים נפרסו בחזית לפני הפלנקס במרכז, הם נפרסו ברווחים, וביניהם (כלומר ברווחים) נפרסו רגלים-קלים². יתר על כן, גם כשהפילים נפרסו באגפים, יש חוקרים שטוענים שביניהם נפרסו רגלים-קלים³. אולם, חשוב לציין שברוב המקרים עניין זה לא צוין במקורות.

היה זה דיודורוס שציין זאת בשלושה מקרים בקרבות הדיאדוכים. כמו כן, פלוטרכוס ציין זאת לגבי פילי פירוס בקרב אסקולום נגד רומא בשנת 280. איזכור נוסף מופיע אצל פוליביוס (הפעם היחידה שזה מוזכר אצלו) בביקורתו לתיאורו של זינון לקרב פניאון בשנת 200, שהוא המאוחר מבין כל המקרים⁴. חשוב לציין, שאזכור הרגלים-הקלים בין הפילים הופיע אצל זינון, ולא בתיאורו העצמאי של פוליביוס. פוליביוס פסל תיאור זה של זינון כלא הגיוני. לדעתו פריסת הפילים (והרגלים ביניהם)

¹ לדיון בקרבות שיצוינו בנספח זה, ראה פרק ב'.

² לגבי רגלים-קלים ברווחים בין הפילים, לדוגמה, גלובר המייצג את ראשית המחקר, ראה: Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 49 (1948), p. 6. אולם, הוא לא מבין את התועלת שבכך. לדעתו זה מאד מסוכן לרגלים-הקלים. סבין בחיבור עדכני המסכם את מצב המחקר בתחום ההיסטוריה הצבאית בכלל, ראה: Sabin, P., "Battle: Land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), p. 419 – 245. סקולרד, עמ' 245 – 246 טוען שזה נעשה רק בתקופה מסוימת. לכל פיל הוצמדו כ-50 רגלים-קלים שהיו לדעתו המשמר הקבוע של הפיל. הללו נפרסו ברווחים שבין הפילים בזמן הקרב.

³ למשל בר כוכבא בניתוחי הקרבות שלו מציין שהיו רגלים-קלים, על אף שבחלק מהמקרים הדבר לא מצוין במקורות. למשל בקרב רפיח, בו הפילים נפרסו באגפים ופוליביוס לא ציין שברווחים היו רגלים-קלים. ראה: בר כוכבא (1976), עמ' 82 שטוען שהיו כ-40-50 רגלים. וגם: בר כוכבא, בצלאל, "מערכת רפיח, שנת 217 לפה"ס", א' רפפורט (עורך), *מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל*, כרך ד' (חיפה, תשל"ח, 1978), עמ' 51 – 52. וכן גילי שטען שמדובר בנוהל קבע מראשית ימי מלחמות הפילים בזירה ההלניסטית, וכי כמות הרגלים-הקלים גם היא קבועה פחות או יותר (כ-50), גם אם זה לא צוין במקורות לקרב. ראה: גילי, אלעזר, *מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי*, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 299 – 300, 333.

⁴ רגלים בין הפילים בקרב פראיטקנה אצל דיודורוס: 19. 27 / 5 / 28 / 2 / 29. 6. ובקרב גביאנה אצל דיודורוס: 19. 40. 1 – 3. רגלים בין הפילים בקרב עזה אצל דיודורוס: 19. 82. 4. בכל שלושת המקרים זה תקף גם לגבי האגפים. רגלים בין פילי פירוס בקרב אסקולום אצל פלוטרכוס: *חיי פירוס*: 21. ותיאורו של זינון לקרב פניאון אצל פוליביוס: 16. 18. 7.

לפני כל הפלנקס מונעת קרב בין הפלנגות של שני הצבאות כי הם חוצצים ביניהם⁵. פוליביוס לא ציין פריסת רגלים-קלים בין הפילים באף קרב בזירה ההלניסטית ולא בזירה הקרתגנית או הרומאית.

אם כן, מדובר בשה"כ בארבעה קרבות בהם עניין פריסת הרגלים-הקלים בין הפילים מוזכר במקורות (וקרב חמישי שבו עניין זה נפסל ע"י המקור עצמו). לכל ארבעת אלה המקור היה הירונימוס מקרדיה. פלוטרכוס ציין אותו כאחד ממקורותיו לקרב זה, וידוע שהוא היה המקור היחידי עבור דיודורוס לקרבות פראיטקנה וגביאנה, ואחד ממקורותיו לקרב עזה (ואולי אף היחידי)⁶. אינני סבור שצריך להשליך מארבעת התיאורים הללו על כלל מלחמות הפילים או אף על כלל הזירה ההלניסטית.

נראה שהירונימוס תיאר את מה שהיה מקובל בימיו. מסורת הודית שעברה לדיאדוכים ולאפיגונים שעשו בה שימוש בתקופתם בלבד. אולם, ידוע שהירונימוס לא היה רק מקור מהימן אלא אף בקיא בלחימת פילים בימיו. לפיכך, יתכן שפשוט המקורות שאחריו, כגון פוליביוס, לא ציינו זאת כי לא היו בקיאים בלחימת פילים. תיאורו של זינון, בן דורו המבוגר של פוליביוס, ציין זאת עבור קרב משנת 200. אך סגנונו הפתטי הרגשני ותיאוריו המוגזמים אולי הושפעו מנוסחאות קבע של תיאורי קרבות שקרא אשר קודמים לימיו, למשל, תיאורי הקרבות מכתבי פירוס עצמו. מאד קשה לקבוע בעניין זה.

מה שכן ניתן לקבוע זה שבזירות הקרתגנית והרומאית לא נעשה שימוש שכזה ברגלים-קלים. זאת על אף שכסנתיופוס, שכיר החרב הספרטני, הוא זה שלימד את קרתגו לפרוס את הפילים בחזית בשיטה ההלניסטית. יתכן שבימי כסנתיופוס טקטיקה זו כבר חלפה מהזירה ההלניסטית. קרב טוניס היה בשנת 255, כ-25 שנים אחרי סיום תקופת הדיאדוכים והאפיגונים.

בעיה נוספת בסוגיה זו היא שאין כל ציון במקורות לכמות הרגלים-הקלים שנפרסה ברווחים שבין הפילים, אלא רק מספרים שלמים של סך כל כמות הרגלים-הקלים, או שדיודורוס פשוט ציין שהללו נפרסו בכמות הנדרשת. באחד הקרבות הנידונים, קרב עזה בשנת 312, דיודורוס סיפר שתלמי פרס

⁵ פוליביוס: 16. 18. 10.

⁶ לגבי הירונימוס כמקור לקרב אסקולום אצל פלוטרכוס: ח"י פירוס. 21. לגבי הירונימוס כמקור יחידי לקרב עזה, ראה: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gaza", p. 31. לגבי קרב פראיטקנה, ראה: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", p. 75. ולגבי גביאנה, ראה: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", p. 87. עם זאת, הורנבלאוור טוענת שלגבי מעשי תלמי ה-1 היה לדיודורוס מקור תלמאי מלבד הירונימוס, ראה: Hornblower, J., *Hieronymus of Cardia*, pp. 49-59. אני סבור שאם היה גם מקור תלמאי לקרב עזה אז הוא דייק בתיאור מערך תלמי, אך הירונימוס דייק בתיאור מערך דמטריוס (שתחתיו הוא שירת) ופריסת פיליו.

באגף שמאל 30 פילים וברוחים ביניהם כ-1,000 כידונאים ו-500 קשתים. החוקרים נוהגים לחשב מתמטית ולחלק 1,500 ל-30 וכך מגיעים למסקנה שהיו כ-50 פילים בכל רווח.⁷

בקרבות פראיטקנה וגביאנה העניין שונה. דיודורוס אף לא ציין את סך כל כמות הרגלים-הקלים שנפרסו עם הפילים. לאאומנס היו כ-125 פילים ולאנטיגונוס היו 65, אשר נפרסו בשני האגפים ובחזית.⁸ דיודורוס ציין שלאאומנס היו בסה"כ 35,000 רגלים.⁹ הוא פירט 17,000 מהם ביחידות הפלנקס, וציין שנפרסו רגלים-קלים (מהם קשתים וקלעים) בכמות מספקת בין הפילים, אך לא את מספרם. מכאן ניתן להניח שהיו לו כ-18,000 רגלים-קלים מסוגים שונים, ביניהם כידונאים, נושאי חרבות, קשתים וקלעים.

דוויין טוען שכל הרגלים-הקלים האלו היו פרוסים ברווחים שבין הפילים. לפיכך, הוא מחשב 18,000 לחלק ל-125 פילים. מתמטית התוצאה היא 144, ודוויין קובע כי היו כ-150 רגלים-קלים סמוכים לכל פיל (ברוחים ביניהם)¹⁰. אני סבור ששיטתו אינה נכונה.

בנוסף לכך, דוויין, לאחר שקבע שהיו כ-150 רגלים-קלים סמוכים לכל פיל (ברוחים שבין הפילים) באמצעות חישוב חשבוני, הוא עשה את אותו הדבר עבור צבא אנטיגונוס רק הפוך. אנו לא יודעים כמה רגלים היו בסה"כ לאנטיגונוס אלא רק שהיו לו כ-28,000 רגלים-כבדים בפלנקס. אך אנו יודעים שהיו לו כ-65 פילים.¹¹ דוויין הכפיל 150 רגלים כפול 65 פילים. התוצאה המתמטית היא 9,750 ולכן הוא קבע שהיו לאנטיגונוס כ-10,000 רגלים-קלים שכולם פרוסים ברווחים שבין הפילים.¹² זה בעיניי לא נכון מתודולוגית. אנו יודעים שהיו לאנטיגונוס רגלים-קלים, אך לא יודעים כמה ואין דרך לשער או לחשב זאת, שהרי כמות הרגלים-הקלים שקיימת בצבא אינה תלויה בכמות הפילים או להיפך. כל שמצביא יכול לעשות זה להשתמש במה שיש.

⁷ בר כוכבא (1976), עמ' 82. גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 333. סקולרד, עמ' 245 – 246.

⁸ לדיון נרחב לגבי השימוש בפילים בחזית בקרבות אלה, ראה נספח 1 לעבודה זו.

⁹ דיודורוס: 19. 28. 4.

¹⁰ במאמרו על קרב פראיטקנה: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", pp. 77-79. ובמאמרו על קרב גביאנה הוא טוען שנעשה אותו דבר מבחינה זו ומפנה למאמרו על קרב פראיטקנה,

ראה: Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", pp. 88-89, and notes 10-14.

¹¹ לגבי כמות הרגלים והפילים של אנטיגונוס אצל דיודורוס: 19. 27. 1.

¹² Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", p. 81.

אני סבור שכל שיטת חישובו אינה נכונה. רגלים-קלים היו בשימוש בצבא אלכסנדר לפני שנכנסו פילים לחשיבה הטקטית ולפריסה הקרבית המקדונית. שימושם לא השתנה מהקצה אל הקצה לאחר כניסת הפילים. לפיכך, רוב הרגלים-הקלים עדיין נפרסו ע"י שני קצינים מצטיינים אלה של אלכסנדר במתכונת המקובלת, קרי, בין יחידות הפלנקס ובעיקר באגפים ולשימושים שונים כמתגרים. רק חלק קטן מהם היה סמוך לפילים.

בילווס, בספרו על אנטיגונוס, מתאר בקצרה את קרבות פראיטקנה וגביאנה ומצרף תרשים קרב (אך ללא הסברים). לפי התרשים ומקרא התרשים ניתן להבין שלדעתו לכל פיל היו סמוכים רק 50 רגלים-קלים, אך בין יחידות הפלנקס היו פרוסים אלפי רגלים-קלים פרסיים¹³. יתכן שבקרבות אלה הירונימוס לא פירט את כמות הרגלים-הקלים שהיו עם הפילים, ולכן דיודורוס לא ציין זאת.

חישוב פשוט מצביע על יחס של 1:50 בין הפילים לרגלים-הקלים בקרב עזה ולא 1:150 כפי שמציע דוויין לגבי קרבות פראיטקנה וגביאנה. עם זאת, יתכן שפריסת הפילים באגף או בחזית הביאה לפריסה שונה של רגלים-קלים ואף פרשים יחד איתם. כלומר, לא ניתן להשוות בין פריסה חזיתית לבין פריסה באגפים, כי כל אחת הייתה במתכונת שונה, וכך גם הרגלים-הקלים ואף הפרשים שהיו עם הפילים.

אני מציע שהיחס היה לא יותר מ-50 רגלים-קלים לכל פיל, ובנוסף לכך אני מציע שהם לא היו ברווחים שבין הפילים אלא מאחוריהם בשורה, ולא מחולקים לקבוצות לפי מס' הפילים. מאד מסוכן להכנס לרווח שבין הפילים וזה נעשה רק בעת הצורך כדי להגן על הפיל מתקיפה. כלומר, הרגלים-הקלים היו מוצבים מאחור ונכנסו לרווחים רק מעטים מהם, לזמן קצוב ובעת הצורך. כך היו פרוסים חיילי פורוס ההודי בקרב הידספס נגד אלכסנדר.

אריאנוס סיפק בקצרה את ההסבר הנכון (כפי שכרגע הסברתי) לפריסת הרגלים-הקלים בקרב הידספס. דיודורוס בתיאורו לקרב הידספס, כמו בקרבות שכבר ציינתי, הסיק ממקורותיו שמדובר ברגלים ובפילים באותה שורה לאור התיאור שהגיע אליו, לפיו, שורת הקרב דמתה לעיר, החיילים הם

¹³ Billows, op. cit., pp. 96-97.

"החומה" והפילים הם "המגדלים"¹⁴. אך היא דמתה לעיר במבט מקדימה שבו שתי השורות (פילים מקדימה ורגלים מאחורה) מתאחדות למראית עין בלבד, ולכן זה התיאור שהיה מקובל, אך אריאנוס הבין זאת טוב יותר לדעתו¹⁵.

אם כן, לדעתי, דיודורוס לא הבין את אופן פריסת הרגלים-הקלים עם הפילים, וסבר שהם נפרסו בשורת הפילים בין הרווחים. אם כן, מקור הטעות הוא אצלו ולא אצל הירונימוס. עבור דיודורוס זו הייתה מעין נוסחת קבע. אולם, תיאור אריאנוס לקרב הידספס פותר בעיה זו.

אין הגיון טקטי בפריסת רגלים-קלים בין פילים. הפילים לא התקדמו ישר ושמרו על רווחיהם לכל אורך הסתערותם. הם ככל הנראה צמצמו את רווחיהם, וחלקם אף התמקמו תוך כדי הסתערות מאחורי הפילים הדומיננטיים. הרגלים-הקלים התקדמו מאחורי הפילים בשורה. אם הדבר התאפשר, ואם עלה הצורך, חלקם נכנסו לזמן קצר בין הפילים, ירו חצים על האויב ונסוגו חזרה אל מאחורי הפילים. מטרתם הייתה הגנה על הפילים באמצעות ירי מעל הפילים של חצים וכידונים, דרבון הפילים לנוע קדימה, וחיסול כל מי שניצל מרמיסת הפילים.

הסוגיה הטקטית השניה שאדון בה היא גודל הרווחים שבין הפילים (והיא רלוונטית גם לזירה הקרתגנית). אולם, קודם לכן יש לקבוע מה היה רוחב שורת הקרב של חזית הרגלים-הכבדים. נהוג לחשב מקום שאדם אחד תופס בשורת פלנקס או לגיון כמטר אחד פחות או יותר. לפי הטקטיקנים ההלניסטיים מדובר במרחק של שתי אמות כשהמערך סגור או אמה אחת בין כל אדם במערך צפוף. גם לאדם יש נפח משל עצמו ומכאן שמדובר במרחק של כמטר אחד עבור כל אדם (נפחו שלו והמרחק בינו לאדם שליידו יחד מהווים מטר אחד פחות או יותר). לדעתי, שתי אמות הן לא יותר מ-80 ס"מ כאורך יד מתוחה (המהווה קריטריון מדידה ל"שתי אמות" שהן בעצם יד מתוחה)¹⁶. בעזרת מתיחת היד לצדדים או לפנים קבעו החיילים את המרחק הנדרש מזה שלצידם או לפנייהם (ולכך יש להוסיף

¹⁴ תיאור הרגלים-הקלים ההודים בקרב הידספס אצל אריאנוס: אנבסיס: 5. 15. 5 – 7, דיודורוס: 17. 87. 4 – 5 ושם בפס' 4 הוא הסביר שתפקיד הרגלים הוא להגן על הפילים מתקיפת כידונים מהצדדים.

¹⁵ ניתוח הקרב, ביקורת המקורות ודיון לגבי שורת החיילים שמאחורי ובין הפילים, במאמרו של דווין על קרב הידספס: Devine, A. M., "The Battle of the Hydaspes: A Tactical and Source-Critical Study", *The Ancient World*, Vol. 16 (1987), pp. 91-113. Esp. p. 101.

¹⁶ על "האמה הכפולה" והמרחקים שבין חיילי הפלנקס אשר לפיהם נקבע אורך הסריסה, ראה מאמרו המשכנע של קונולי: Connolly, P., "Experiments with the Sarissa – the Macedonian Pike and Cavalry Lance: A Functional View", *Journal of Roman Military Equipment*, Vol. 11 (2000), pp. 103-112. Esp. pp. 105-106.

את נפח החייל עצמו). דוויין (במאמרים שונים) מתייחס למודלים שקבעו הטקטיקנים ההלניסטיים ומגיע גם הוא למסקנה שכל אדם תופס מקום של מטר אחד בשורת פלנקס¹⁷.

גם בלגיון הרומאי מקובל לחשב שכל אדם תפס מטר אחד. כל מניפולה של הסטאטי או פרינקיפס מנתה 120 איש בעומק של 6 וברוחב של 20 איש. כמו כן, בין כל שתי מניפולי היה רווח ברוחב מניפולה. באופן זה שורת הקרב בלגיון הרומאי שכללה 10 מניפולי (וביניהן רווחים) הייתה 380 מ' (או אף 400 מ')¹⁸.

ממסקנות אלה ניתן, בחלק מקרבות הפילים המתועדים, לנסות ולחשב את הרווחים שבין הפילים. למשל ידוע שבקרב זאמה בשנת 202 חניבעל פרס 80 פילים בחזית לפני שורת 12,000 השכירים¹⁹. כמו כן, בקרב טוניס בשנת 255 כסנתיפוס פרס 100 פילים לפני שורת הקרתגנים שמנתה לא יותר מ-10,000 איש.

ניתן להעריך את אורך שורת הקרב בטוניס לפי המידע שיש לנו על השיטה הרומית. ידוע לנו שהלגיון הרומאי נערך בצורת דמקה ותפס כמעט 400 מ' בשורת הקרב. בקרב טוניס, לעומת זאת, כששני הלגיונות השתלבו זה בזה ומילאו את הרווחים בין המניפולי (כדי ליצור מבנה עמוק וצר), אז שניהם יחד תפסו מקום של כ-400 מ' בשורת הקרב. ידוע שהיו כ-15,000 רגלים לרומאים לאחר שנחתו באפריקה. מהם שני לגיונות וכל השאר כנראה בעלי ברית איטלקים. בתקופה ההיא שני הלגיונות כללו כ-6,000 לגיונרים כבדים וכ-2,400 וליטס (velites) קלים. יתרת 6,600 הרגלים היו בעלי ברית, חלקם רגלים-כבדים וחלקם קלים. ניתן להניח שחלקם לא השתתפו בקרב זה מסיבות שונות (מוות, פציעה, מחלה, משמר המחנה וכו'). פוליביוס ציין שכל הצבא הרומי נפרס צר ועמוק כדי להתמודד עם הפילים. מכאן ניתן לשער שרוחב השורה הרומאית כולה לא עלה על 800 מ'.

¹⁷ דוויין מתבלבל וכותב שני מטר לאדם במקום שתי אמות, אך מהחישוב שלו יוצא ששורה של 1,500 איש תופסת 1,500 מ' בשטח וכל חישוביו יוצאים לפי אדם=1 מטר. מכאן אני מניח שהוא פשוט התבלבל במשפט כשאמר שני מטר ולא שתי אמות או מטר 1, ראה: Devine, A. M., "the Macedonian Army at Gaugamela: Its Strength and the Length of Its Battle-Line", *The Ancient World*, Vol. 19 (1989), p. 78 ובמאמר אחר דוויין טוען שכל אדם תופס מקום של 3 רגל (כלומר מטר 1 פחות או יותר): Devine, A. M., "The Battle of the Hydaspes: A Tactical and Source-Critical Study", p. 101. כל חישוביו בהתאם.

¹⁸ שצמן, ישראל, *תולדות הרפובליקה הרומית* (ירושלים תשנ"ז), עמ' 248.

¹⁹ פריסת 80 הפילים לפני 12,000 השכירים ומאחוריהם שורת הקרתגנים, ולבסוף שורת החיילים הותיקים של חניבעל אצל פוליביוס: 15. 11. 1 – 3.

כמו כן, ידוע לנו שניצלו 2,000 חיילים מצבא רומא (לא ידוע אם לגיונרים או בעלי ברית על אף שפוליביוס מכנה אותם רומאים) שהיו באגף השמאלי. הללו נלחמו נגד השכירים שפרס כסנתיפוס באגפו הימני והניסו אותם. מכאן ניתן להבין שבין שני כוחות יריבים אלו לא היו פילים. 2,000 הרומאים תפסו כ-100 מ' מרוחב השורה (לפי יחס המספרים). ומכאן ניתן להבין שהפילים נפרסו רק לאורך 700 מ' לכל היותר מול הרומאים.

גם מחישוב שורת הקרתגנים ניתן להגיע לאותה התוצאה. לקרתגו היו 12,000 רגלים, מהם לא יותר מ-2,000 שכירים באגף הימני (לא ידוע מספרם אך יתכן שמספרם היה דומה או פחות ממספר הרומאים שמולם, כי הרומאים היו במערך צפוף מהרגיל וניצחו אותם במהירות). כמו כן, היו רגלים-קלים במספר לא ידוע. לפיכך, הפלנקס הקרתגני לא עלה על 10,000 איש וכנראה אף פחות. אם הללו נפרסו בעומק של 15 איש, אז שורת הקרב של הפלנקס הייתה כ-700 מ', אשר מולה נפרסו הפילים²⁰. עתה ניתן להגיע למסקנה לגבי הרווחים שבין הפילים. לפי חישוב של כ-100 פילים לאורך 700 מ' יוצא שהיו כ-7 מ' בין כל פיל ולתוך זה צריך לכלול את רוחב הפיל עצמו. מסתבר שהפילים עמדו מאד קרוב זה לזה בקרב טוניס.

נראה שבקרב זאמה השורה הייתה מעט יותר רחבה והיו פחות פילים. אם 12,000 השכירים של קרתגו נפרסו בעומק 15 או 16 איש כדי להתמודד עם העוצמה הרומית, אז שורתם הייתה בין 750-800 מ'. זה הנתון היחידי שיש לנו אך ממנו ניתן להסיק כמה דברים. על אף שלרומאים היה צבא גדול יותר מאשר בקרב הקודם, אין סיבה לחשוב שהם נפרסו רחב יותר. לחניבעל היה יתרון בכוחות הרגלים, אך הוא העדיף לפרוס אותם בשלוש שורות כך שחזיתו הייתה כפי שציינת. לו הרומאים היו פורסים את צבאם רחב יותר, חניבעל לא היה מסתפק בחזית צרה מחשש לכיתור כוחותיו. מכאן, שסביר שרוחב שורת הרומאים הייתה כרוחב שורת הקרתגנים²¹. לפי חישוב של כ-80 פילים לאורך 800 מ' יוצא שהיו כ-10 מ' בין כל פיל (כולל רוחבו של הפיל עצמו).

²⁰ מניין הכוחות הקרתגנים אצל פוליביוס: 1. 32. 5 – 9, מניין הכוחות הרומאים אצל פוליביוס: 1. 29, פריסת

הצבאות אצל פוליביוס: 1. 33, ותיאור הקרב אצל פוליביוס: 1. 34.

²¹ ניתן להניח שהרומאים פרסו את כוחותיהם במבנה של שני לגיונות לפניו ושני לגיונות מאחוריהם, ובאגפיהם בעלי ברית. כלומר, מבנה עמוק ולא מבנה רחב.

שני תיאורי קרב אלה ברורים והגיוניים. מהם ניתן ללמוד על המרווחים שאולי היו גם בקרבות אחרים. כאשר פילים מועטים נפרסו בחזית לפני הפלנקס הם ודאי לא כיסו את כל שורת הפלנקס אלא נפרסו רק לפני חלק ממנה. צריך הרבה פילים כדי לכסות את החזית כמו בשני הקרבות בצפון אפריקה שציינתי. אך יש חוקרים שסבורים שכל פעם שהמקורות ציינו שהפילים נפרסו לפני החזית או האגף סימן שהם נפרסו לפני כולה וכיסו את כל רוחב השורה או האגף. כך, הם מחשבים מרווחים שונים למשל 15 מ', 30 מ' ואף 50 מ'.²² אני סבור שזה לא הגיוני מבחינה טקטית. זה מאבד את כל הרעיון של השימוש בפילים. במידה והיו מעט פילים והמצביא החליט לפרוס אותם לפני החזית, הרי שהם נפרסו לפני חלק מהחזית בלבד ברווחים קטנים. שם הם יכלו להיות בתפקיד התקפי או הגנתי כפי שאראה עתה.

בפראיטקנה, למשל, לאאומנס היו 17,000 פלנגיטים, אשר אם נניח שהם נפרסו בעומק של 16 איש בטור, אז הם יצרו שורה באורך של כ-1,000 איש, כלומר, רוחב שורה של ק"מ 1 בערך. אם נניח שהפלנקס נפרס בעומק של 8 איש אז השורה כפולה באורכה (2 ק"מ). אך אני מניח שהם נפרסו במערך עמוק (16 איש) כי מולם עמדו פלנגיטים ולא צבא הודי או פרסי. בכל אופן שורה של כק"מ אחד לא יכולה להיות מכוסה ע"י 40 פילים כי אז המרחק בין כל פיל יהיה כ-25 מ'. לאנטיגונוס היו רק כ-20-25 פילים לפני כל הפלנקס²³. פלנקס אשר נפרס גם הוא באורך דומה ליריבו (לפיכך היה עליהם ליצור מבנה עמוק יותר בחלק מהיחידות בפלנקס כי מספרם היה גדול יותר). 20-25 פילים שיתפרסו לאורך שורה כזו יצרו מרווחים של 40-50 מ' ביניהם. זה בעיניי כאמור בלתי סביר. כמו כן, בקרבות אלה לשני הצבאות היו פילים פרוסים בחזית. אם שניהם פרסו את פיליהם לכל אורך החזית, ומאחוריהם (או כדברי דיודורוס ברווחים ביניהם) נפרסו אלפי רגלים-קלים, אז הם חסמו את חיילי הפלנקס ומנעו כל אפשרות ללחימה ביניהם. אני מציע שהם נפרסו רק לפני חלק משורת הפלנקס, וחלק זה אכן לא לקח חלק בלחימה. שם תפקיד הפילים היה הגנתי, בניגוד לתפקידם בחזית בקרבות

²² למשל, גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפסה"נ: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיסטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999), עמ' 333. סקולרד, עמ' 86 – 87, וכן סבין העדכני יותר, ראה: Sabin, op. cit., p. 419.

²³ דיודורוס: 19. 29. 6. לאנטיגונוס היו בסה"כ 65 פילים ודיודורוס ציין שלפני אגף ימין אנטיגונוס פרס 30 ממיטב פיליו (החזקים ביותר), את רוב מה שנותר פרס לפני הפלנקס ומעטים לפני אגף שמאל. ניתן לחשב 65 פחות 30 מותר 35 פילים. ולהעריך שמהם כ-20-25 לפני הפלנקס וכ-10-15 לפני אגף שמאל.

טוניס וזאמה²⁴. בקרב עזה שציינתי קודם, בנוסף ל-30 הפילים שנפרסו באגף שמאל, נפרסו 13 פילים לפני החזית. גם הם נפרסו ודאי לפני חלק קטן מהחזית ותפקידם היה הגנתי או התקפי, אך דיודורוס לא מסר מידע לגבי מעשיהם בקרב.

²⁴ לדיון נרחב לגבי תפקיד הפילים בחזית בקרבות פראיטקנה וגביאנה ראה נספח 1 לעבודה זו.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים:

Aelianus, *De Natura Animalium*, Vol. 3, trans. A. F. Scholfield, 1959.

Appianus, *Hannibalica*, trans. H. White, 1912-1913.

Appianus, *Hispanica*, trans. H. White, 1912-1913.

Appianus, *Sicilica*, trans. H. White, 1912-1913.

Appianus, *Punica*, trans. H. White, 1912-1913.

Appianus, *Syrica*, trans. H. White, 1912-1913.

Arrianus, *Anabasis*, Vol. 2, trans. P. A. Brunt, 1983.

Athenaeus, *Deipnosophistae*, Vol. 2, trans. C. B. Gulick, 1928.

Cassius Dio, *Historia Romana*, 9 Vols., trans. E. Cary, 1914-1927.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, Vol. 8, trans., C. B. Welles, 1963.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, Vols. 9-10, trans. M. Geer Russel, 1947, 1954.

Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, Vols. 11-12, trans. F. R. Walton, 1957, 1967.

Eutropius, *Breviarium ab Urbe Condita*, trans. J. S. Watson, 1853.

Florus, *Epitomae de Tito Livio*, trans. E.S. Forster, 1929.

Frontinus, *Strategemata*, trans. C.E. Bennett, 1925.

Iosephus Flavius, *Bellum Iudaicum*, trans. W. Whiston, 1737.

Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae*, trans. W. Whiston, 1737.

Iustinius, *Epitome Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*, trans. J. S. Watson, 1853.

Livius, *Ab Urbe Condita*,

-Vol. 5, trans. B. O. Foster, 1929.

-Vols. 6-8, trans. F. G. Moore, 1940-1949.

-Vols. 9-11, trans. E. T. Sage, 1935-1936.

-Vol. 12, trans. E. T. Sage, A. C. Schlesinger, 1938.

-Vol. 13, trans. A. C. Schlesinger, 1951.

Lucianus, *Zeuxis*, trans. H. W. Fowler, F. G. Oxford, 1905.

Martialis, *Epigramata*, trans. W. C. A. Ker, 1919.

Orosius, *Historiae Adversum Paganos*, trans. R.J. Deferrari, 1981.

Pausanias, *Description of Greece*, Vol. 1, trans. W. H. S. Jones, 1918.

Plinius, *Historia Naturalis*, trans. J. Bostock, H. T. Riley, 1855.

Plutarchus, *Aemilius Paulus*, trans. B. Perrin, 1918.

Plutarchus, *Flaminius*, trans. B. Perrin, 1921.

Plutarchus, *Demetrius*, trans. B. Perrin, 1920.

Plutarchus, *Pyrrhus*, trans. B. Perrin, 1920.

Plutarchus, *Eumenes*, trans. B. Perrin, 1919.

Plutarchus, *Alexander*, trans. B. Perrin, 1919.

Polyaenus, *Strategemata*, trans. R. Shepherd, 1793.

Polybius, *Historiae*, trans. W.R. Paton, 1922.

Rufus Curtius, *Historiae Alexandri Magni*, 2 Vols., trans. J. C. Rolfe, 1946.

Sallustius, *Bellum Iugurthinum*, trans. J. C. Rolfe, 1921.

Seneca, *Epistulae*, Vol. 2, trans. R. M. Gummere, 1920.

Strabon, *Geographica*, 8 Vols., trans. H. L. Jones, 1917-1932.

מקבים א', תרגום אוריאל רפפורט, (ירושלים, תשס"ד).

מקבים ב', תרגום דניאל שוורץ, (ירושלים, תשס"ה).

פוליביוס, היסטוריה, ספרים 1 - 6, תרגום בנימין שימרון (ירושלים, תשנ"א).

פלוטרכוס, חיי אומנס, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"א).

פלוטרכוס: חיי אלכסנדר, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"א).

פלוטרכוס: חיי אמיליוס פאולוס, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"ג).

פלוטרכוס: חיי דמטריוס, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"ג).

פלוטרכוס, חיי פירוס, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"ג).

פלוטרכוס, חיי טיטוס פלמינינוס, ערך ותרגום א. א. הלוי (ירושלים, תשל"ג).

מקורות משניים:

בר כוכבא, בצלאל, "קרב בית זכריה", ציון: רבעון לחקר תולדות ישראל, כרך ל"ט, ג-ד (ירושלים, תשל"ד, 1974), עמ' 157 – 179.

בר כוכבא, בצלאל, "גירסתו של זינון לקרב פניאון", ב' עודד, א' רפפורט, ע' שוחט, י' שצמילר (עורכים), מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, כרך ג' (חיפה, תשל"ה, 1975), עמ' 43 – 57.

בר כוכבא, בצלאל, "מערכת רפיח, שנת 217 לפנה"ס", א' רפפורט (עורך), מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, כרך ד' (חיפה, תשל"ח, 1978), עמ' 41 – 58.

בר כוכבא, מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי (ירושלים, תשמ"א).

בר כוכבא, בצלאל, "המלחמות הסוריות – מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 301 – 200 לפנה"ס", אריה שמואלביץ' (עורך), זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ ישראל (תל אביב, 2007), עמ' 61 – 86.

בלז, אוליבייה, "השחייה הגדולה", מסע אחר, גיליון 140 (מאי, 2003), עמ' 60 – 66.

גולן, דוד, תולדות העולם ההלניסטי (ירושלים, תשמ"ז).

גילי, אלעזר, מערכת רפיח 217 לפנה"ס: טקטיקה, אסטרטגיה ולוגיטיקה בעולם ההלניסטי, ישראל שצמן (עורך), (ירושלים, 1999).

יופה, זיו, לגיון נגד לגיון: ניתוח טקטי של קרבות מלחמות האזרחים הרומיות, עבודה לקבלת תואר מוסמך בהנחיית פרופ' אורי (לוסיאן) פוזננסקי, אוניברסיטת בן גוריון (2008).

רפפורט, אוריאל, ספר מקבים א' (ירושלים, תשס"ד).

שוורץ, דניאל, ספר מקבים ב' (ירושלים, תשס"ה).

שימרון, בנימין, "פוליביוס האיש וההיסטוריון", דוד אשרי (עורך), לא לשם שעשוע בלבד: היסטוריוגרפיה יוונית (ירושלים, תשס"ו), עמ' 302 – 331.

שצמן, ישראל, "הצבא החשמונאי", דוד עמית וד"ר חנן אשל (עורכים), ימי בית חשמונאי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (ירושלים, תשנ"ו, 1995), עמ' 21-44.

שצמן, ישראל, תולדות הרפובליקה הרומית (ירושלים תשנ"ז).

Adcock, F. E., *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley, 1957).

Anson, E. M., *Eumenes of Cardia: A Greek Among Macedonians* (Boston, 2004).

Bagnall, R. S., Derow, P., *Greek Historical Documents: The Hellenistic Period* (Chico, Calif., 1981).

Bar Kochva, B., *The Seleucid Army* (Cambridge, 1976).

Billows, R. A., *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State* (Berkeley, L.A., 1990).

Birley, A. R., "Cassius Dio", H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 2 (Leiden, 2003), pp. 1171-1172.

Boesche, R., "Kautilya's "Arthaśāstra" on War and Diplomacy in Ancient India", *The Journal of Military History*, Vol. 67, No. 1 (Jan., 2003), pp. 9-37.

Bosworth, A. B., "The Historical Setting of Megasthenes' Indica", *Classical Philology*, Vol. 91, No. 2 (1996), pp. 113-127.

Briscoe J., "Livius", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), pp. 877-879.

Brown, J. E. T., "Hannibal's Route Across the Alps", *Greece & Rome*, 2nd Ser., Vol. 10, No. 1 (Mar., 1963), pp. 38-46.

Burstein, S. M., "Exploration and Ethnography in Ptolemaic Egypt", *The Ancient World*, Vol. 31, No. 1 (2000), pp. 31-37.

Casson, L., "Ptolemy II and the Hunting of African Elephants", *Transactions of the American Philological Association (1974-)*, Vol. 123 (1993), pp. 247-260.

Chadwick, D. H., "Elephants: Out of Time Out of Place", *National Geographic*, Vol. 179, No. 5 (May, 1991), pp. 2-49.

Chakravarti, P. C., *The Art of War in Ancient India* (Delhi, 2010, c. 1941).

Charles, M., "Elephants at Raphia: Reinterpreting Polybius 5.84-5", *The Classical Quarterly*, Vol. 57, No. 1 (2007), pp. 306-311.

Charles, M. B., Rhodan, P., "Magister Elephatorum: A Reappraisal of Hannibal's Use of Elephants", *The Classical World*, Vol. 100, No. 4 (2007), pp. 363-389.

Charles, M. B., "African Forest Elephants and Turrets in the Ancient World", *Phoenix*, Vol. 62, No. 3-4 (2008), pp. 338-362.

Cohn, J. P., "Do Elephants Belong in Zoos?", *BioScience*, Vol. 56, No. 9 (Sept., 2006), pp. 714-717.

Connolly, P., "Experiments with the Sarissa – the Macedonian Pike and Cavalry Lance: A Functional View", *Journal of Roman Military Equipment*, Vol. 11 (2000), pp. 103-112.

Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der Politischen Geschichte* (3rd ed.) (Berlin, 1920), tran. by W. J. Renfroe, *History of the Art of War within the Framework of Political History 1* (1975).

Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gaza", *Acta Classica*, Vol. 27 (1984), pp. 31-40.

Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Paraitacene (317 B.C.)", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985a), pp. 75-86.

Devine, A. M., "Diodorus' Account of the Battle of Gabiene", *The Ancient World*, Vol. 12 (1985b), pp. 87-96.

Devine, A. M., "The Battle of the Hydaspes: A Tactical and Source-Critical Study", *The Ancient World*, Vol. 16 (1987), pp. 91-113.

Devine, A. M., "the Macedonian Army at Gaugamela: Its Strength and the Length of Its Battle-Line", *The Ancient World*, Vol. 19 (1989), pp. 77-80.

Drews, R., "Diodorus and His Sources", *The American Journal of Philology*, Vol. 83, No. 4 (1962), pp. 383-392.

Edwards, J., "The Irony of Hannibal's Elephants", *Latomus*, Vol. 60, No. 4 (2001), pp. 900-905.

Epplert, C., "War Elephants in the Hellenistic World", in: W. Heckel, L. Tritle & P. Wheatley (eds.), *Alexander's Empire: Formulation to Decay* (Claremont, Cal., 2007), pp. 209-232.

Fishlock, V. L., *Bai Use in Forest Elephants (Loxodonta Africana Cyclotis): Ecology, Sociality & Risk*, A PHD Thesis, School of Natural Sciences, University of Stirling (August, 2010).

Fusillo, M., Schmidt, P. L., "Livius", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 7 (Leiden, 2005), pp. 749-754.

- Ganswindt, A., Heistermann, M. & Hodges, K., "Physical, Physiological and Behavioral Correlates of Musth in Captive African Elephants (*Loxodonta Africana*)", *Physiological and Biochemical Zoology*, Vol. 78, No. 4 (July/August, 2005), pp. 505-514.
- Garoufalias, P., *Pyrrhus King of Epirus* (London, 1979).
- Glover, R., "The Elephant in Ancient War", *The Classical Journal*, Vol. 39, No. 5 (1944), pp. 257-269.
- Glover, R. F., "The Tactical Handling of the Elephant", *Greece & Rome*, Vol. 17, No. 49 (1948), pp. 1-11.
- Glover, R. F., "Some Curiosities of Ancient Warfare", *Greece & Rome*, Vol. 19, No. 55 (1950), pp. 1-9.
- Goldsworthy, A., *Roman Warfare* (London, 2000).
- Goralski, W. J., "Arrian's Events After Alexander: Summary of Photius and Selected Fragments", *The Ancient World*, Vol. 19, No. 3/4 (1989), pp. 81-108.
- Goukowsky, P., "Le Roi Pôros, Son Éléphant et Quelques Autres", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, Vol. 96 (1972), pp. 473-502.
- Gowers, W., "The African Elephant in Warfare", *African Affairs*, Vol. 46, No. 182 (1947), pp. 42-49.
- Gowers, W., "African Elephants and Ancient Authors", *African Affairs*, Vol. 47, No. 188 (Jul., 1948), pp. 173-180.
- Gowers, W., & Scullard, H. H., "Hannibal's Elephants Again", *Numismatic Chronicle*, 6th Ser., Vol. 10 (1950), pp. 271-283.
- Grainger, J. D., *The Roman War of Antiochos the Great* (Leiden, 2002).
- Grant, M., *Reading the Classical Historians* (New York, 1992).
- Griffith, G. T., *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Cambridge, 1935).
- Griffith, G. T., "Alexander's Generalship at Gaugamela", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 67 (1947), pp. 77-89.

- Hammond, N. G. L., "The Battle of Pydna", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 104 (1984), pp. 31-47.
- Hammond, N. G. L., "The Campaign and the Battle of Cynoscephalae in 197 BC.", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 108 (1988), pp. 60-82.
- Holbl, G., *The History of the Ptolemaic Empire*, tran. by Tina Saavedra (London, 2001).
- Hoover, O. D., "Eleazar Awaran and the Elephant: Killing Symbols in Hellenistic Judaea", *Scripta Classica Israelica*, Vol. 24 (2005), pp. 35-44.
- Hornblower, J., *Hieronymus of Cardia* (Oxford, 1981).
- Hünemörder, C., "Elephant", in: H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 4 (Leiden, 2004), pp. 910-912.
- Joubert, D. & B., "Eyewitness to an Elephant Wake", *National Geographic*, Vol. 179, No. 5 (May, 1991), pp. 39-41.
- Kierdorf, W., "Coelius Antipater", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 3 (Leiden, 2003), pp. 505-506.
- Lane Fox, R. J., "Text and Image: Alexander the Great, Coins and Elephants", *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Vol. 41 (1996), pp. 87-108.
- Lazenby, J. F., *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War* (Warminster, 1978).
- Lazenby, J., "The Killing Zone", in: V. D. Hanson (ed.), *Hoplites: The Classical Greek Battle Experience* (London, 1993, c. 1991), pp. 87-109.
- Lazenby, J. F., *The First Punic War: A Military History* (London, 1996).
- Magnino, D., "Appianus", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 1 (Leiden, 2002), pp. 897-899.
- Majumdar, B. K., *The Military System in Ancient India*, 2nd ed. (Calcutta, 1960).
- McDonald, A. H., Spawforth, A. J. S., "Pompeius Trogus", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 1217.

Meister, K., "Agatharchides of Cnidus", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 1 (Leiden, 2002), pp. 311-312.

Meister, K., "Diodorus Siculus", in: H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 4 (Leiden, 2004), pp. 444-445.

Momigliano, A., "Zonaras, Johannes", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 1639.

Murray, G. W., Warmington, E. H., "Trogodytica: The Red Sea Littoral in Ptolemaic Times", *The Geographical Journal*, Vol. 133, No. 1 (1967), pp. 24-33.

O'Bryhim, S., "Hannibal's Elephants and the Crossing of the Rhône", *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 41, No. 1 (1991), pp. 121-125.

Pelling, C. B. R., "Coelius Antipater", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 355.

Proctor, D., *Hannibal's March in History* (Oxford, 1971).

Rance, P., "Elephants in Warfare in Late Antiquity", *Acta Antiqua Hungaria*, Vol. 43, No. 3/4 (2003), pp. 355-384.

Rance, P., "Hannibal, Elephants and Turrets in Suda θ 438 [Polybius Fr. 162B]: An Unidentified Fragment of Diodorus", *Classical Quarterly*, Vol. 59, No. 1 (2009), pp. 91-111.

Rubincam, C., "Did Diodorus Siculus Take Cross-References From His Sources?", *The American Journal of Philology*, Vol. 119, No. 1 (1998), pp. 67-87.

Sabin, P., "Battle: Land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), pp. 399-433.

Sacks, K. S., "Agatharchides of Cnidus", S. Hornblower, A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, 1996), p. 36.

Scullard, H. H., *The Elephant in the Greek and Roman World* (Cambridge, 1974).

Sekunda, N., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC. 1st Vol.: The Seleucid Army* (Stockport, 1994).

Sekunda, N., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168-145 BC. 2nd Vol.: The Ptolemaic Army* (Stockport, 1995).

- Sekunda, N., *Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC*. (Lodz, 2001).
- Shelton, J. A., "Elephants as Enemies in Ancient Rome", *Concentric: Literary and Cultural Studies*, Vol. 32, No. 1 (Jan., 2006), pp. 3-25.
- Sherwin-White, S., Kuhrt, A., *From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire* (Berkeley, 1993).
- Shoshani, J., Eisenberg, J. F., "Elephas Maximus", *Mammalian Species*, No. 182 (Jun. 18, 1982), pp. 1-8.
- Sick, D. H., "An Indian Perspective on the Graeco-Roman Elephant", *The Ancient World*, Vol. 33, No. 2 (2002), pp. 126-146.
- Sidebotham, S. E., "Archaeological Evidence for Ships and Harbor Facilities at Berenike (Red Sea Coast), Egypt", in: Robert L. Hohlfelder (ed.), *The Maritime World of Ancient Rome*, Proceedings of "The Maritime World of Ancient Rome", Conference Held at the American Academy in Rome, 27-29 March 2003 (Ann Arbor, Michigan, 2008), pp. 305-324.
- Snowden, F. M., Jr., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in the Greco-Roman Experience* (Cambridge, Mass., 1970).
- Snowden, F. M., Jr., *Before Color Prejudice: The Ancient View of Blacks* (Cambridge, Mass., 1983).
- Tarn, W. W., "Polybius and a Literary Commonplace", *The Classical Quarterly*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1926), pp. 98-100.
- Tarn, W. W., "The First Syrian War", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 46, Part 2 (1926), pp. 155-162.
- Tarn, W. W., "Ptolemy II", *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 14, No. 3/4 (Nov., 1928), pp. 246-260.
- Tarn, W. W., *Hellenistic Naval and Military Developments* (Cambridge, 1930).
- Tarn, W. W., "Two Notes on Seleucid History: 1. Seleucus' 500 Elephants, 2. Tarmita", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 60 (1940), pp. 84-94.
- Tipps, G. K., "The Defeat of Regulus", *The Classical World*, Vol. 96, No. 4 (Summer, 2003), pp. 375-385.

Walbank, F. W., *Philip V of Macedon* (Cambridge, 1967, c. 1940).

Walbank, F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, 1st Vol. (Oxford, 1957).

Walbank, F. W., "Polybius' Last Ten Books", *Historiographia Antiqua* (1977), pp. 139-162.

Walsh, P. G., *Livy: His Historical Aims and Methods* (Cambridge, 1961).

Walsh, P. G., *Livy* (Oxford, 1974).

Wandrey, I., "Iosephus", H. Cancik, H. Schneider (eds.), *Brill's New Pauly: Encyclopaedia of the Ancient World*, Vol. 6 (Leiden, 2005), pp. 920-922.

Whatley, N., "On the Possibility of Reconstructing Marathon and Other Ancient Battles", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 84 (1964), pp. 119-139.

Wheeler, E. L., "Battle: land Battles", in: P. Sabin, H. Van Wees & M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare* (Cambridge, 2007), pp. 186-223.

אתרי אינטרנט:

- האתר לייוס

<http://www.livius.org>

ובו, בין השאר, התרגום לכתובת אדוליס לפי כתבי הנזיר קוסמס מהמאה ה-6:

http://www.livius.org/cg-cm/chronicles/bchp-ptolemy iii/bchp_ptolemy iii 02.html

וכן תרגומו של הוראס וויט (Horace White) ל"היסטוריה הרומית" של אפיאנוס עם הערות ופרשנות של ג'ונה לנדרינג (Jona Lendering):

<http://www.livius.org/ap-ark/appian/appian.html>

- האתר לקוס קורטיוס (LacusCurtius)

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/home.html>

ובו תרגומים לאנגלית למקורות יווניים ולטיניים וביניהם פרונטינוס, פוליביוס, דיודורוס, קסיוס דיו, פלוטרקוס, סלוסטיוס, פלורוס ואתנאוס אשר לקוחים ממהדורות Loeb.

- האתר של פרויקט לוקיאנוס מסמוסטה ובו תרגומם של פוולר ואוקפורד (Fowler, H. W. and Oxford, F. G.) לחיבורו "זאוכסיס ואנטיוכוס":

<http://lucianofsamosata.info/ZeuxisAndAntiochus.html>

- האתר PACE (Project of Ancient Cultural Engagement) של אוניברסיטת יורק

<http://pace.mcmaster.ca/york/york/texts.htm>

ובו, בין השאר, תרגומים לכתבי יוספוס פלביוס. השתמשתי בתרגומו של וויליאם וויסטון (William Whiston) המופיע באתר במהדורה יוונית ובתרגום לאנגלית בשתי שיטות החלוקה והמספור.

- האתר פרסאוס של אוניברסיטת טאפטס (Tufts)

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper>

ובו תרגומים לחיבורים יווניים ולטיניים רבים, וכן טקסטים בשפת המקור.

- אתר הארכיבים האינטרנטיים של אוניברסיטת טורונטו.

<http://www.archive.org/details/adluciliumepistu02seneuoft>

ובו, בין השאר, כתבי סנקה ותרגומם לפי תרגומו של ריצ'רד גאמר (Richard M. Gummere) במהדורת Loeb סרוקה לצפייה:

<http://www.archive.org/stream/adluciliumepistu02seneuoft#page/308/mode/2up>

וכן שירי מרטיאליס ותרגומם לפי תרגומו של וולטר קר (Walter C. A. Ker) במהדורת Loeb סרוקה לצפייה:

<http://www.archive.org/stream/martialepigrams01martiala#page/94/mode/2up>

- אתר פורום רומנום (Forum Romanum)

<http://www.forumromanum.org/literature/justin/english/index.html>

ובו, בין השאר, תרגומו של ג'ון ווטסון (John Selby Watson) לתקציר שעשה יוסטינוס להיסטוריה של פומפיוס טרוגוס.

- אתר אטלוס (Attalus)

<http://www.attalus.org/translate/polyaenus.html>

ובו, בין השאר, תרגומו הישן של שפרד (R. Shepherd) לחיבור סטרטגמטה של פוליאנוס.

- האתר ויקיפדיה (באנגלית) ובו מידע על זני אריות ובעיקר הזן האסייתי.

http://en.wikipedia.org/wiki/Asiatic_lion

- אתר מטבעות עתיקים ובו צילום ברור של מטבעות קרתגו אשר מופיעים בספרות באיכות תמונה ירודה.

<http://www.ancient-coins.com/resourcedetail.asp?rsc=4>

ABSTRACT

Ancient military researchers have long been intrigued by the use of elephants in antiquity. Reading the ancient sources, one could only imagine these enormous beasts storming the enemy lines and killing anyone who stood in their way. However, for centuries elephants were unknown to European scholars. A gradual exposure to the existence of Asian and African Savanna Elephants proved, much to the embarrassment of these scholars, that contrary to the writings of ancient historians, the African Savanna Elephant is larger and stronger than the Asian Elephant.

This long erroneous thinking has lead ancient military historians to criticize the ancient sources and to refrain from researching this specific field in military history. This changed during the 20th century, when the European scholars learned more about the African Elephants. A major breakthrough was achieved when a third species of elephants, the smallest of them all, the African Forest Elephant, was discovered. It is presumed that the African Forest Elephants were wide-spread in antiquity in north-west Africa and in the west coast of the Red Sea. Thus the "missing link" – an answer to the misperception regarding sizes of elephants in antiquity - had been found.

A series of innovative articles published towards the end of the 1940's wakened the research on the use of war elephants in antiquity. Twenty years later, Howard Haze Scullard (1903-1983) published the first comprehensive study of war elephants in ancient times. To this day, his book, published in 1974, is the only thorough research in this field. In 1976, the Israeli scholar Bezalel Bar-Kochva published a book on the

Seleucid Army, and a few articles dealing with some battles. Bar-Kochva's book is also considered an authority on the study of war elephants in the Seleucid Army. Since the late 1970's researchers practically abandoned this field. Almost no new research has dealt with the subject of war elephants or elephant-battles. Some recently-published articles shed light on a few aspects in this field of research, but hardly any new conclusions were reached.

The time-frame for this research begins in 323 BCE. The use of elephants in wars in the Mediterranean arena can be dated to the years following the death of Alexander the Great, up until the first half of the 2nd century BCE. For Carthage, elephants were used at war only in the 3rd century BCE, and as for the Romans – the use only started at the beginning of the 2nd century BCE, and ended at the end of that century. This time-frame includes major wars, such as the Wars of the Diadochi, the Syrian Wars, the Macedonian Wars (2nd and 3rd), the Punic Wars (1st and 2nd) and other military conflicts.

This work is divided into four parts. It begins with a literature review and a short historical background, followed by a review and discussion of the primary sources. After this preface, the work includes three chapters divided into sub-chapters according to the different subjects. The first chapter of this thesis deals with the elephant itself: its natural properties in light of the most recent research, the military use of elephants in ancient India and its military training. It also deals with the identification of the elephant drivers, the warriors who rode on its back and the tower it carried. The second chapter of this work, which is the longest one, deals with military use of elephants, tactical use in battles, strategic and logistic aspects

and so on. This is done through the comparative analysis of all the battles in which elephants were used in the above mentioned time-frame. The last chapter discusses why the use of elephants in war was discontinued. This work includes three appendices which go into detail of three specific battles, as well as other aspects of elephant-battles.

This research is partly based on the existing research, but as only limited research on the war elephants exists, this work is partly an independent research based on the new data about the natural aspects of elephants as a species, as well as extensive reading of the primary sources.

The existing research deals almost exclusively (all but Scullard's book) with a specific battle or a specific geographical area, and does not offer a comprehensive and comparative study. This research, which is based on a careful and comparative reading of the main primary sources and analysis of all the battles in which elephants were used in antiquity, offers a new perspective.

This work differentiates between the different arenas and eras in which elephant-battles occurred, and highlights their different characteristics. Furthermore, this work is a multidisciplinary study based on fields of research concerning the physical and behavioral characteristics of elephants in nature and in captivity, together with ancient military history and literature on the primary sources.

Scullard's conclusions were accepted without questioning for some time, but in light of our new knowledge about elephants, these conclusions need to be reevaluated.

This work is the first one to be conducted since Scullard's book, and as such, is the

first to offer some criticism and independent conclusions with respect to his most important and pioneering work.

One of the conclusions of this thesis is that elephants used in battle were mainly mature female elephants. This alone, leads to a new understanding of the whole research field. The females are much smaller, and the difference in size between the females of the two species, if any, is very small, as opposed to the significant difference in size between the males of these two species. Moreover, adult female elephants, as opposed to males, do not conduct personal battles with each other, and in general are more relaxed and easy to control. These conclusions cast doubt on some of the descriptions found in the primary sources.

Another conclusion, contrary to the standard opinion in the existing research, is that war elephants were effective in battle, and their use was not stopped by itself for reasons of military judgments. The common notion is that the elephants could not pass the cost vs. benefit test. This work suggests that Rome forced all of its vanquished enemies to surrender their elephants and not to train anymore. After that, Rome itself used war elephants for some time, until it entirely governed the whole Mediterranean arena, and had no more use for this unique weapon.

This research also suggests, contrary to the current research, that in Carthage, and later on in Rome, only African Forest Elephants were used. In addition, their riders and trainers were Africans, and no Asian Elephants or Indian personnel were ever used. Concerning African Elephants, it is argued here that their military training was of a lesser standard than that of the Asian Elephants used in the Hellenistic arena, which was done, according to Indian tradition, by Indian personnel. Therefore the

African Elephants' performance in battle was sometimes of a lesser efficiency. One exception is the case of Ptolemaic African Elephants which were apparently trained in the Indian tradition, and at least at the beginning of their elephant enterprise, by Indian personnel.

Finally, the ancient writers lacked some important knowledge regarding the war elephants, and thus their readers may find many problems in their descriptions. Many of the ancient sources deliberately exaggerated or reduced the actual role of the elephants in battle. Some even attributed to the elephants outrage during the highlight of a battle followed by turning backwards and causing destruction to their own forces, which may not have been correct.

Other conclusions, as well as some suggestions that are established to a lesser degree, will be brought throughout this work.

Ben-Gurion University of the Negev

Faculty of Humanities and Social Sciences

Department of General History

Name of thesis: The Use of War Elephants in the Ancient Mediterranean, 4-2 centuries B.C.

This thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts.

Presented by: Ido Yahalom _____

Under the Supervision of Prop. Lucien (Uri) Poznanski _____

Date _____